

Історично-
географічний збірник.

Т. 1.

1927

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-Географічного
Словника України

ТОМ ПЕРШИЙ

За редакцією директора комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кри́мський*.

ЛУЦЬКЕ МІЩАНСТВО В XVI в.

Люстрації замків XV — XVI в. не раз постачали дослідникам цінні вказівки що-до соціального життя XV — XVI в. Перші дослідники звертали увагу на основний зміст тих люстрацій, їх матеріал за-для характеристики стану пограничної лінії, її оборони, забезпечення замків. Таку ціль має відома праця проф. Мих. Серг. Грушевського „Южно-руссіє господарскіє замки“. Пізніш прийшла черга на ті побіжні відомості соціального та економічного змісту, що їх подають люстрації. Не кидаються вони в вічі, бо і люстрація не відводила їм першого місця. Головне завдання люстрації зазначити стан замку, його артилерії, запасів на випадок облоги, засоби напади, матеріали та людей. І ось тут, виясняючи, хто які обов'язки виконував або перестав безпідставно виконувати, і зазначають більш-менш докладно риси розподілу населення, групи, їх характерні прикмети. Перед дослідниками проходять різні групи населення різних районів.

Другий важний розділ люстрацій, який теж багато дає за-для вияснення соціальних умов, — це різні скарги, які подавали люстраторам. Зміст тих скарг різноманітний: адміністрація скаржиться на брак матеріальних засобів, що багато сіл роздано чи так розійшлося по землянах і перестало виконувати звичайні обов'язки на замок, а через те і адміністрація не може як слід тримати замок у добрім стані. З свого боку і людність місцева теж подавала при тому свої скарги. В основі та-ж сама головна справа, а саме добрий стан замку, підтримання в гарнім обороннім стані, кому як коло цього дбати і що перешкоджає цьому, чого бракує, чому не вистає грошей на ці справи. Земляни і міщани підкреслювали свою повну готовність усі сили вжити за-для напади та підтримання замку, але заявляли при тім про своє зубожіння та свої кривди й шкоди. Та-ким чином вияснення умов утримання замку в добрім стані приводили до перегляду скарг міщанства та землянства на своє життя, свої обов'язки та на ті кривди, що їм доводилось переносити, ті обставини, що підривали їх добробут.

Так люстрації освітлюють нам стан міщанства та землянства, їх обов'язки та ті тягарі, що стримували їх нормальний економічний прогрес. Вони сумірюють у коротких словах, правда в розумінню однієї лише зацікавленої сторони цілі справи, що містять у собі численні документи, заяви, скарги, пояснення, розслідування, відповіді, рішення в. князя.

З цього погляду цікаві внесені до луцьких люстрацій заяви та скарги луцьких міщан. Коли порівняти люстрації луцькі з іншими, бачимо ми тут деякі нові риси, яких бракує в інших. Низку люстрацій закінчує надзвичайно цікава Луцька люстрація 1660 р., до якої занесено скарги міщанства та цехового, ремісництва.

Ті труднощі та невгоди, на які принесені скарги, мають свій початок ще з попереднього часу, з попередніх десятиліть. При нагоді ще раз повторено в підсумуванні ті скарги, що їх подавано і раніш люстраторам, та і мимо люстраторів, звичайним шляхом. Не які-небудь спеціальні риси з пізніх років зазначеної люстрації, це риси також і попереднього часу. Так і треба розглядати, маючи на увазі попередню добу та міщанське життя того часу.

Луцьке місто було, як знаємо, в XIV — XVI вв. значний центр економічного життя та торговельний осередок, знаємо — луцький ключ та луцькі торговельні зносини і окремі групи, що втягнуті були в тодішні торговельні справи. Користуючись з такого становища, луцьке міщанство дуже дбало про закріплення своїх позицій та придбання нових, своєчасно удавалось за потвердженнями давніх привилеїв та випрошувало собі нові полегкості від звичайних податків та обов'язків, що лежали на містах та перешкождали їх дальшому розвитку.

Магдебурзьким правом користалась луцька міщанська громада ще з доби Ягайла, який прирівняв устрій цього міста до устрою головних міст, як Краків та Львів (Арх. V, I, с. I.). Але потім були роки певного занепаду і новий лист на магдебурзьке право Луцькій громаді в. кн. Олександра не згадує попереднього надання, як це роблять у таких випадках інші привилеї, але надає ніби вперше. Мотивування те-ж, яке могло бути і в першій наданні: поліпшити стан міста та збільшити людиність. З цією метою визволено місто з-під замкової юрисдики, і підведено під юрисдику своєї адміністрації. Луцькій торгівлі дано ліпші умови, упорядкування — ратуша, річні ярмарки, воскобійня. На це призначено і певні сталі прибутки, які луцька міщанська громада може витрачати згідно з загальними рішеннями. Унормовано участь міщанства в обороні свого міста в часи небезпеки та участь у грошових зборах загально-державного характеру. Дальші привилеї на магдебурзьке право потверджують попередні привилеї та заводять їх до свого тексту: так утворюється безперервна традиція магдебурзького права.

Заводячи магдебурзьке право, центральний уряд мав на увазі внести більше порядку в міські фінанси, щоб забезпечити можливість більших зборів з міст, чи грошових зборів, чи допомоги військовим знаряддям. Великі міста, які-б мали більш прибутків завдяки своїй поширеній торгівлі, особливо заслуговували заходів та турбот коло упорядкування. Це все потім було-б нагороджено більшими зборами з міста. З цього боку луцька справа вповні заслуговувала уваги. Луцька торгівля чимдальш набувала більше значіння, підрізуючи торгівлю сусіднього Воло-

димира. Сприятливі умови допомагали луцькій торгівлі. Тут сходилися та перехрещувалися шляхи з півдня та заходу. З півдня на луцькі ярмарки приїжджали південні та східні купці. Пригадаємо соляників, які привозили сіль з півдня, з лиманів; через Кам'янець приїздили волоські, грецькі, турецькі купці, наїздили теж кримські караїми, сурожці — купці з італійських чорноморських осередків¹⁾. Це ті торговельні утерті стосунки, що про них згадував кн. Любарт у відомій своїй грамоті про склади володимирський та луцький. Участь луцьких купців не була пасивна в цій торгівлі, вони не тільки мали діло з приїжджими купцями, але й сами їздили в згаданих напрямках. У напрямі північним та західним торговельні операції розвивалися та поширювалися через Львів з Вроцлавом, через Олесько з Галичиною та Підкарпаттям, нарешті, з Люблином, де тоді відбувались загально-відомі ярмарки. Оці луцькі торговельні зносини були жваві, хоч було висловлено гадку, що луцьке купецтво не виявило досить енергії в обстоюванні своїх прав і не вповні використало ті можливості, які мало²⁾.

Крім загального надання магдебурзького права в. князівський уряд був готовий підтримати луцьке купецтво деякими спеціальними привілеями в купецьких справах. Активна участь у торгівлі обіцяла багато і збільшенню такої участі сприяла система складів, яка втягала місцеве купецтво в торгівлю чужоземним крамом. Систематично проведена практика спиняла-б на луцькій ярмарку заїжджих купців, армянина, гречина, турка³⁾ і даліше продавати ці вивезені крами по містах В. Князівства могли-б лише луцькі купці. Луцький склад існував ще до кн. Любарта, бо цей обіцяв львівським купцям підтримувати і далі вигідну для них практику володимирського та луцького складів. В кінці XV в. цю практику теж підтримували та поясняли про це московським купцям, щоб вони не об'їжджали мит незвичайними шляхами⁴⁾. В половині XVI в. видано потвердження на луцький склад, щоб чужі заїжджі купці з турецької, волоської та інших земель, могли продавати лише луцьким купцям, а нікому іншому, та й то все разом, а не в роздріб⁵⁾. Коли-б провести це як слід, значно збагатив-би луцький склад місцеве купецтво.

Треба зазначити ще митні привілеї луцьких купців. У звязку з великою пожежею прохали собі луцькі міщани полегкості, і в. князь увільнив їх від мита на 5 років (1527. Ак. Ю. З. Р. II, с. 137). Пізніш лист в. князя з р. 1552-го увільнив луцьких міщан від плати мита в Луцькій повіті та по всій Волині, на зразок міщанства київського та виленського: але восковниче та соляниче залишено, як бувало раніш (Арх. V. I. с. 23). З боку місцевої адміністрації старостинської ці визволення не завжди знаходили уважне відношення і в. князівській влад доводилось потверджувати увільнення та поясняти.

¹⁾ Грушевський М. Іст. Укр. Р. VI, с. 27.

²⁾ Грушевський М. Іст. Укр. Р. VI, 48.

³⁾ Оп. кн. К. Ц. А. № 2035.

⁴⁾ Сборм. Р. Ист. Об. т. 35, с. 245 — 6. ⁵⁾ Арх. V, I, с. 24.

Користуючись з таких пільг, купецтво луцьке мусіло дуже уважно дивитись за тим, щоб інші верстви не зменшували оцих привілеїв на свою користь. Справа мит з цього боку скупчувала дуже багато уваги. Магнати мали спокусу заводити мита по своїх маєтках та тим збільшувати їх прибутки. Як-раз з такими скаргами на нові незвичайні мита і виступили луцькі купці перед господарськими ревізорами і докладно списали на реєстрі всі такі кривди магнатів, називаючи, хто і де завів нові незвичайні мита (Żr. dz. VI, с. 60). В своїх скаргах покликались міщани на те, що таку справу розглядав як-раз король Казимир і тоді-ж визначив нові незвичайні мита, зазначив, де їх знести, там відложив зовсім, в деяких містах наказав триматись давньої норми, не прибавляючи нічого нового зверх тої Витовтової норми, „а болшей ненадобе“ Та королівська грамота і містила погрозу на тих панів, що-б стали і далі по-над звичай збирати незвичайне мито, в тих буде відібрано маєток (ibid., 61). Тепер знову купці луцькі вчисляли докладно, де саме і скільки беруть незвичайного мита, де раніш і зовсім не брали, а де більш беруть, аніж було заведено раніш (ib., 61—64). Дуже докладний реєстр подає прізвища самих магнатів та місцевості, де заведено новини що-до мит, причім ці відомості згруповано по торгових шляхах — на Люблин, Берестя, на Остріг, на Перемишль, нараховано всього 57 пунктів, де беруть зовсім нові чи побільшені проти попереднього мита. Цікаві додано теж примітки про деякі випадки відбирання мита, що характеризує вміння землевласників вигадувати нові мита та збори на некористь купецтва. Часті примітки загального характеру — „скопного мита на княгиню Іліную не брали, тепер беруть... мита брали на е. м. по грошу, тепер по два гроші беруть... мита звечистого од воза по два гроші, а тепер од кожного коня по два гроші“... Далі маємо такі деталі: в Володимирі беруть і скрині печатають. У деяких містах беруть обістку від кожного молодця (напр. у Мозирі), в інших зазначено збори за помочний шест (в Чорторийську, Погості та ин.), пропойне (Погост, Чорнобиль та ин.), присадне, коли когось везуть (Чорторийськ — з низу нанятого челядника, Погост та ин.). Окремо підкреслювали міщани збирання грошей або натурою на повороті (з комяги брали, наприклад, рибами, 3—4, в Четвертні, в Чорторийську та ин.). Така надзвичайно детальна заява міщанства полегшувала справу, бо зазначала всі пункти та ініціаторів неправильного збирання мит. Влада звернула увагу на ці нові мита, бо вони нищили купецтво та його виплати до скарбу і обв'язки, і хотіла допомогти міщанам — купцям. Спинились на гадці про ревізію прав на мита з тим, що всі мита не обґрунтовані документально підпадають знесенню. В таким як-раз напрямі в князівська влада пізніш і почала справу, закликаючи місцевих панів покласти документи, які-б доказували їх право на збирання зазначених мит у зазначених місцях, як їх вчислила міська скарга. Між тим ревізори мусіли тимчасом щось вирішити в тій справі і вони за браком можливості швидко переглянути документи — рішили заборонити брати панам ті мита, що їх не зазначено

в листі в. кн. Казимира, не обґрунтовано документами (не брати, бо сам пан не був і привилеїв на то не вказав, або – сами були, а привилеїв своїх не положили). В деяких випадках пани заявили, що нічого не знають про оскаржені збори, та обіцяли, коли так дійсно бувало, повернути з нав'язкою. Хто поклав документи, тому затверджено, згідно з вказівками документів, і хто не подав документів, а посилався на них, тому зазначено умовно, брати, як зазначено в привилеях.

Що стосувалося до головних мит у замках за межами Волинської землі, вирішено передати це на рішення в. князя (с. 68).

Справа з ревізією прав на мита була не така проста, бо зачепила матеріальні інтереси впливового панства та його самолюбство. Примусити таких панів покласти свої привилеї не завжди було можливо і ми бачимо дійсне відтягування та проволікання справи, В. князівські potwierдження документів, що їх подано в тій справі, мають спеціальне зазначення, що видано їх у зв'язку з ревізією мит ¹⁾).

Скаржились теж міщани луцькі на те, що позаводили пани нові торги по своїх маєтностях і тим підривають луцькі ярмарки. Коли запитали панство, вони заявили, що ці торги існують згідно з в. князівськими привилеями та не можуть шкодити луцьким ярмаркам, бо знаходяться далеко від Луцька самого. Ревізорі вирішили справу цю передати на рішення в. князя (с. 65). Як відомо, практика вимагала, щоб нові торги не перешкождали торгам попереднім в. тій-же місцевості. Отже треба було в'яснити місцеві географічні та торговельні умови, напрям шляхів, їх порівняльну вигоду та тоді вже вирішувати з дозволом на прохання пана завести новий торг у своїм маєтку „на новім корені“, де раніш не було. Ясно, що такі справи вимагали деяких перевірок, запитань, пояснень від тих, що знали добре місцеві умови. Ревізорі цієї справи брати на себе не хотіли і переносили на рішення господаря до центра.

З незадоволенням зауважило ратушне міщанство лихий стан великого мосту, який був під'їздом до замку. Міщанам було важливе це питання з огляду на жвавий торговельний рух, стан самого мосту та гатки перед мостом дуже їх цікавило. Можна гадати, що та уважність, з якою ставиться ревізія до мосту, і відбиває те спеціальне зацікавлення, яке примушувало міщан звертати увагу ревізорів на стан мосту. Подані відомості характеризують поганий стан та неуважність до цієї справи з боку інших верств людности.

Незадоволення міщанства викликали теж і стан будови та охорони укріплень. Як звичайно, замкові укріплення будувала держава на державні кошти з участю та допомогою місцевої людности. Підтримання укріплень в добрім стані лежало на місцевій людності. Міщанство разом з селянами замковими та церковними різних груп працювало над ремонтом укріплень. Кожна група мала свою пайку праці, виділену реально, частину парканів, мостів. В Луцьку ця праця ремонту була складніша,

¹⁾ Арх. VIII. IV, с. 2.

ніж по деяких інших містах, бо сама система укріплень та збудувань була складніш. Тут була лінія замкових парканів (городні вчислено Арх. VII, I, 156—160), далі укріплення пригородку, потім мости через Глушець та Стир. Як бачимо, це більш, ніж по деяких інших містах та замках. Підтримувати в добрім стані було не так легко і для людности було багато праці в звязку з дійсними справедливими та часом і побільшеними вимогами. Люстрації поясняють добре, що саме турбувало місцеву людність з огляду на різні витрати міста. Детальні зазначення про стан укріплень показують, як багато бракувало, щоб усе було тут у добрім стані. Про паркан дерев'яний від р. Глушця оповідали підчас ревізії, що його зроблено за старости луцького пана Януша з грошей митних королівських, паркан цей теж був у поганім стані. Частина паркану не мала бланкування, так що ходити було важко та небезпечно „в час пригоди“ (VI, с. 32), так зазначили ревізори. На деякі вежі ревізори не могли навіть зійти „за великим та небезпечним хоженем“ і не могли детально оглянути на місці всі пошкодження укріплень. Загальна вказівка, що в таких умовах з такими пошкодженнями „жодною мірою в час пригоди бути не может безпечное стрельбы“. Як бачимо, про можливість пригоди постійно пригадують ревізори з слів самого міщанства, яке так турбували тривожні перспективи. Стан воротньої вежі, як її описали ревізори (с. 32), або невеликого діла (гарматки) дійсно може характеризувати в деяких відносинах безпорядний стан замку. Наступна ревізія окремо вчисляє пусті городні, що залишились без відповідного зароблення (с. 162). Ревізія зазначає одну за одною оці городні, зауважує притім „пуста, нічого нет... пуста.., не накрыта... нічого нет“: зазначено теж і тих князів, що держали оці городні та мали їх справляти своїми людьми, своїм коштом (с. 163). Таким чином недбалість деяких панів магнатів виступає тут вповні.

Отже міщанам і не треба було окремо характеризувати стан речей, ревізори сами бачили недбалість деяких панів і в цім відношенні заяви міщанства не вимагали спеціальної перевірки. Міщанство тільки вияснює відносини тих панів до міста, до міського життя. Це цікава сторінка луцького міського життя половини XVI в. Магнати не тільки великі землевласники, що мають великі маєтності в повіті по-за містом. Ні, магнати прибирають до рук і міські двори, бо не відмовляються і від тих прибутків, що їх дають люди з міських дворів. Міщанство надає велике значіння цій справі та докладно вчисляє тих панів, що мають міські двори. В дальшій вияснюється, які прибутки мають пани від своїх людей, що живуть по їх дворах в місті, Перебувають тут або селяни, що їх переведено з панських сіл, або міщани, що вийшли з-під міського ратушного присуду та задалися за панів, уникаючи і міських обов'язків. Для багатьох було спокусливо жити в місті, користуватися всіма вигодами перебування в місті та не мати міських обов'язків. Луцьке міщанство окремо зазначало, що ремісники деякі, вчинивши шкоду, утікають до пана, а той їх „однимаєть од права майтборского“ (с. 71), таким

чином кривда магдебурзькому самоврядуванню, зменшення суми виплат та участі в них, бо, закладаючись за впливового пана, міщани перестають платити податки та виконувати зобов'язки.

Під самим містом у сусідстві міських земель виростає чи поширюється на некористь міщан господарство магнатське. Подано в ревізії такі приклади. Пані Дахновая Василевича, скаржились міщани, мала після смерті свого чоловіка фільварок під містом на передмісті, до того фільварку зайнято не мало пашні господарської та землі міської і самий двір збудовано вже на міській землі. В фільварку осаджено 25 чоловіка, вони мають там свої корчми, ятки та торги провадять на некористь міста луцького (Zr. dz.—VI, с. 73). Пані Дахновая подала свої пояснення, що цей фільварок Леоновський у таких подано границях та з такими землями, як держав жид луцький Ieschak, згідно з в. князівською грамотою, і нічого зайвого під фільварок не зайнято. Вирішено було виїхати на місце та на місці все це оглянути. Міщани привели та показали на місці в дворищі та хмільниках сліди колишнього фільварку toho Zyda, потім фільварок перенесено до иншого місця та зайнято міські землі та вигони. Людей осаджено стільки, як пояснила міщанська скарга. Дійсно заведено корчму, як казало міщанство. Поскілки на фільварок дано було в. князівську грамоту, з нею рахуються і в. князь має вирішити цю справу. може, пришле спеціальних комісарів за-для вирішення справи про фільварок у теперішнім його стані з людьми та корчмами. В цім міщанство не повинно забороняти, перешкоджати пані Дахновій користатись, як було раніш. Зате пані Дахнова не має права далі тут тримати торгів та яток, які завела було, а коли-б і далі були тут якісь торги, староста має цього не допускати та боронити. Цей епізод цікавий зразок поширення панського маєтку під самим містом, захоплення міських земель та утворення конкуренції міщанам у сфері торгівлі. Подібну-ж скаргу подали міщани луцькі на Гостських, які після свого дядька Олександра мали згідно з в. князівською даниною дворець над Стиром, де ховано було господарські вівці. В дальшому Гостські перенесли дворець до иншого місця, поширили його та захопили під дворець міську землю звичисту безпідставно. В звязку з цією скаргою виряджено спеціальний виїзд та огляд на місці. Міщани показували на місці, де стояв дворець господарський раніш і де його поставили Гостські пізніш, зазначували всі головні прикмети господарства. Таким чином виявлено, що це властиво не дворець, але цілий маєток, у якому є ставок, млин, не малий гай, багато землі (в один бік на схід Олицькою дорогою на мило, в другий бік до Крупи на південь на мило аж до Липового гаю) всього більш як на 80 плугів, сіножатей на 500 возів. З привилеїв та листів не видно, щоб це все було надано Гостському в. князівським привилеем, а не захоплено пізніш спадкоємцями Гостських. Колись дворець було випрошено лише на приїзд до міста, отже не мав він у той час такого характеру великого господарства, який зазначили ревізори. Проти пояснень міщанства, що все поширення переведено шляхом захоплень

міщанських земель, Гостські повинні-б були навести певні докази, але вони цього не зробили, справу перенесено на вирішення господаря. Зазначимо ще тут скаргу, яку подали „жидове места луцького обоих збороз, караимове и рабинове“ на кн. Матв. Четвертинського, що він засипав новий став коло їх кладовища. На цю скаргу заявив князь Матвій Четвертинський, що він засипає став на землях свого дворця Яровиці до свого берега річки Яровиці, бо то його прадідизна та дідизна... Засипати става на Яровицьких землях не починали його дід та батько, бо мали більші прибутки, а тепер побачив він, кн. Четвертинський, потребу поширити господарство, а жидова луцька мощно гвалтом границю переходять і порушують права на Яровицькі землі.

В наведених випадках ми бачимо приклади збільшення панського господарства під самим містом. Найчастіш це база — двори на випадок приїзду до міста, які ставили собі князі та магнати. З початку такі двори і виконували своє призначення і там постійно жили лише ті, що доглядали за двором та стерегли його. Але пояснення кн. Четвертинського виявляють нам ту перемену, яка сталася в відношенню до міських маєтків панів. Шукаючи поширення своїх прибутків, пани нападають на гадку побільшити своє господарство на землях у самім місті чи під містом, використовуючи вигоду близького сусідства міста та його торговельної діяльності.

Невеликий двір під містом стає тепер тим центром, коло якого скупчуються чи то набуті через купівлю чи то захоплені землі. На ці землі переводить пан селян з своїх маєтків чи приймає тих, хто бажає з міщан, притягаючи їх обіцянкою певних вигід. Можливість за панською допомогою увільнитись від досить важких обов'язків та виплат на ратушу притягала міщан до такого панського маєтку. Міщанські скарги, як ми зазначали, і підкреслюють оцей перехід люду на панські землі під містом чи панський фільварок під містом. Через це невеликий панський дворець під містом поширюється, розростається, втягає нові землі: доводиться далі придумувати нові джерела прибутків, щоб зайняти там вільні робочі руки: так прийшли до гадки зробити став, там де його перед тим і не було. Поселені тут селяни та міщани займались своєю звичайною працею, маючи лише великі вигоди близького сусідства міста, де можна було легше та вигідніше продавати продукти господарства та вироби ремесства. Вигоди були, і ревізори зазначають швидке збільшення числа людей на цих панських землях під містом. Оглядаючи фільварок пані Дахнової, ревізори зазначили, що там дійсно „люди осажени на властних землях и вигонах местских, чего дей оний жид яко жив не держал“: та й сами зрозуміли, зазначали далі ревізори, що то було-б річ неслухна так багато „землі и огоронов и садов одному жиду мети и держати“ під таким славетним та столичним містом (VI, с. 74.). Оглядаючи дворець Гостських на Стиру, ревізори зазначали, що там людей більш „30 чоловіков достаточних сидит“ (с. 75). Оці панські люди в панському маєтку під містом заохочували теж і інших „задаватися“ за панів та через те уникати міських обов'язків.

Конкуренція панських городників та ремісників з маєтку під містом досить непокоїла міщан, але ще більше турбувала їх участь тих панських людей у міській торгівлі. Магдебурзьке міщанство було увільнено від деяких торгових зборів, але зате воно несло важні обов'язки та плати загально-державного значіння. Панські люди у маєтку під містом або в самім місті часто брали діяльну участь у міській торгівлі, не платячи ніяких платів, не виконуючи ніяких робіт з іншими міщанами ратушними. Розуміється, ратушне міщанство мусіло заздрісно дивитись на тих конкурентів, що користались з усіх вигод міського життя великого торговельного центру, не несучи разом з міщанством ніяких полатів з місту. Міщанство пробувало спочатку „обсилати“ своїх сусідів, панських міщан, але такі нагадування зустрічали рішучу відмову, що спиралась на надії та віру в панські впливи та звязки. За спиною міщан-конкурентів стояв пан, який міг у кожний момент виступити, щоб захистити свого міщанина від претенсій міщанства, затягнути до загальних податків та полатів.

З своїм крамом панські міщани могли часом і не дратувати ратушного міщанства виступами на торгу в звичайні торгові дні. Як було зазначено раніш, пани заводили торги по своїх маєтках під самим містом¹⁾. Такі панські міщани могли спиняти на дорозі тих, що їхали до міста на торг, та перебивати ратушним міщанам їх торговельні операції, не допускаючи приїжджих. Об'єктивний критерій полягав у тому, оскільки такі панські торги могли підрізувати торгівлю ратушного міщанства, чи не занадто близько розложені ці торги від міського ратушного торгу. Розуміється, вияснення справи, чи не близько, припускало часом певні вагання в звязку з різними поглядами та міркуваннями.

Перекупництво, себ-то перехоплювання приїжджих з крамом на шляху під самим містом, викликало особливу увагу ратушного міщанства та особливе його незадоволення проти таких фактів.

Панські міщани-купці своєю торгівлею зменшують прибутки ратушного міщанства та підривають поширення їх діяльності. З другого боку вони ухиляються від виплати податків і тим відповідно збільшують податки та праці ратушного міщанства. Не раз зазначало ратушне міщанство, що ця конкуренція руйнує його і в таких умовах ратушним міщанам доводиться думати про те, щоб усе покинути та, може, залишити і місто. Ратушні плати та обов'язки виявляли з себе складний та важкий комплекс і зменшення круга осіб, що платили податки та виконували роботи, відбивалось на решті міщанства. Скарги ратушного міщанства на те, що панські міщани не допомагають йому в податках та роботах, набувають особливо значіння в звязку з тією конкуренцією, що її провадять панські міщани на шкоду ратушним. Без цієї конкуренції, може, не було-б такого почуття в ратушних міщан.

Спробуємо тепер вияснити головні точки в скаргах на ухилення та недопомогу ратушним міщанам.

¹⁾ „Корчми, ятки, торги“ (VI, 71).

Будова та ремонт укріплень розписані були між окремими міщанами та сільськими громадами господарськими, панськими та церковними. Група, яка робила певну ділянку, складена була не раз з різного соціального стану людей. Вона мала сусідів з одного та другого боку, і тільки акуратне виконання кожної групи своїх обов'язків могло дати гарантію доброго утримання замкових укріплень. Неакуратність одного потужника в сфері цих праць ставила інших у непевне становище, бо не завжди знаходили дійсного винуватого, а може, часом, притягали до відповідальності того, хто попадався під руку, хоч, порівнюючи з іншими, і все виконав, що йому належало в цій сфері. Ось через те зазначувало ратушне міщанство крім того, що панські люди ухиляються від виконання своїх обов'язків під захистом своїх панів, ще й деякі незручні сторони організації роботи коло укріплень та її перевірки. Оці зазначення міщанства ратушного і пояснюють нам деякі спеціальні риси тодішніх відносин. Підкреслено, що городні занадто великі, розраховані на багато людей і через те важко однаково всіх притягнути до уважної праці коло городень. Далі зазначено, що контроль за працею та її виконанням поставлено не дуже добре. Повинні такий облік вести окремі городничі та мостовничі. Але такі урядовці ставляться до своєї служби неуважно. Крім того не мають вони вповні об'єктивного відношення. Вигадують певні роботи, яких властиво ще непотрібно, щоб мати можливість пограбувати ніби за недбалість. У самому штрафуванні за недбалість городничі пристрасні, не притягають панів, зате зо всією суворістю нападають на міщан за кожную їх, хоч і дрібну, неуважність у праці. Пригадували міщани ратушні, як „грабять“ їх на рік двакроць і трикроць і більше, хоч-би яке невелике ушкодження сталось, хоч-би одна дошка випала або зломилась, а то і сами слуги городничого виймуть дошку та пожгуть, або діру зроблять: такі випадки знаємо по інших замках, де так-же виникали скарги на городничих, мостовничих та їх слуг, на їх неоднакове відношення до різних груп людности.

Як бачимо, справі укріплень міщанство присвятило багато уваги. Воно зауважило, як раніш ми казали, лихий стан укріплень, підкреслило несправедливий розподіл праці та ухилення деяких груп, нарешті, подало деякі міркування про можливі поліпшення в цій справі. Таку-ж увагу присвятило міщанство і справі великого лудького мосту. Зауважили лихий стан мосту, але тим не обмежились. Занотовано, що взагалі міст збудовано недобре, „простим обычаем робен, не клетками, ани моцним вязенем, одно на простом столпі без подпоров и без каждое помочи и праве на дубах стоить“ (VI, с. 57). Між тим, з огляду на великий торговельний рух, варто було-б зробити міст ліпше, міцніш, та взагалі на роботу цього мосту і ремонт стільки виходить, що можна було-б зробити „не вем який моцнейший“. Ревізорі запитали про це п. Загоровського, той пояснив, що сама шляхта на це не згодилась-би (с. 58). Як відомо, городні (Zr. dz. VI, 48—57; Арх. VII, I, 165—170) розписані між князями, панами, духовними землевласниками, отже бажання панства

мали тут велике значіння в цій справі. Було обговорено теж такий план: засипати став, провести греблю так, що вона значно вкоротить довгий міст перед Луцьком. Крім того зауважили ревізори, що гребля ця зробила-б обидва замки та місто безпечнішими від ворожих нападів (с. 59). За-для заохочення центральної влади до таких планів зазначили, що це збільшить прибутки замку, можна завести корисні млини та стави з рибою. Обійтись натуральними повинностями замкових міщан та селян ледві чи можна було-б, треба було мати допомогу, пригон господарського селянства за-для зазначеної роботи.

Справа замкової сторожі теж розглянута в зв'язку з відмовою та ухиленням декого з міської людности. Наслідком того сторожа не організована, так, як було-б слід це організувати. Сторожі взагалі замало і вона не може за всім доглянути, через те роблять ушкодження в укріпленнях, розтягають те, що зібрано на випадок нападу. Ставити сторожів повинен п. староста і пан ключник, але потім п. ключник відмовився наймати сторожів до замку і це спало на п. старосту (VI, с. 34) наймати всіх сторожів. Розглянули ревізори справу сторожів, вияснили, що двох сторожів ставить селянство с. Радомисля¹⁾, знайшли, що це мало, та побільшили кількість сторожів з села Радомисля, бо там багато селянства²⁾ і можна наложити більше обов'язків. Дальше вияснення справи намітило такі моменти в справі сторожі. Зменшилась та людність, що несла сторожу, бо віддано панам ті села, що раніш „кликали поспол з ними на замок и помочни им бывали в той сторожи“ (с. 33). Сама служба сторожів стала небезпечна через лихий стан укріплень, через те що не можна спокійно ходити по обланках городень. Нарешті, п. ключник не хоче виплачувати за службу і сторожити через те не хотять. А сторожа дуже потрібна „яко для огню, так и для всякое безпечности и опатрности“ (с. 33).

Нарешті, зазначимо ще підводну повинність, зв'язану з передачею звісток та з перевозженням гінців та вантажів. До такого давання підвід притягнуто міщанство і селян панських. Щоб не було зловживань, визначено було, в якому напрямку і до якого пункту посилають підводи, скажемо, міщанство певного міста, щоб там передати гінця чи вантаж иншим підводам. Така зміна підвід мала велике значіння і, тільки додержуючись акуратної зміни, можна було уникнути важких наслідків підводної повинности, особливо в ті періоди, коли їзда та воження вантажів військових особливо зростали. Легко собі уявити, як плутала відносини неакуратність, коли в призначенім пункті не можна було замінити підводи, а гінець чи керівник валки вимагав, щоб везли далі. Міщанам таку відмову звичайно доводилось чути в панських маєтках, де не хотіли виконувати приписів про зміну підвід, покликаючись на панську волю чи заборону. Такі випадки і пояснюють загальну скаргу міщан

¹⁾ С. Радомисль на Півд. від Луцька, замкове село (VI, с. 77; VII, 1:4, 180).

²⁾ Ж. д. VI, 33; згадка про цю зміну — Арх. VII, I. 164.

в ревізію 1545 р. — „а к томудей подвод наших на местцах стародавних одменяти не хотят“, а живучи в місті „людем своим не велят робити паркану... а подвод“ не давати разом з ратушними міщанами (VI, 60). Таким чином кривду бачили собі ратушні міщани в тім, що луцькі зем'яни не дають підвід з самого Луцьку, хоч і мають двори та людей в місті, та не замінюють по своїх маєтках міщанських підвід з Луцьку. Пункти заміни підвід луцьких такі — Жуково, Кременець, Турійськ в напрямі до Київа, Каменця, Берестя. Через те, що зем'яни перестали робити заміну в Жукові¹⁾, міщанським підводам доводилося везти дуже далеко і повинність ставала надзвичайно важка (с. 68).

Як бачимо, підчас переведення ревізії міщанство ратушне виявило велику активність в обороні своїх інтересів. Воно звертало увагу ревізорів на деякі деталі, які-б без того залишились без зазначення, підкреслювало недбалість будови мосту, не вигідне урядження з направою гатки, все це обходило не одних лише міщан, але турбувало міщанство, може, більше від інших груп людности з огляду на перевіз великих тягарів. Не тільки підкреслюють теперішній лихий стан, але висловлюють разом із тим міркування, як-би ліпше поставити справу. Справа безпечности в місті, потреба більшого догляду городничого, уважнішої та озброєної сторожі знов-таки тісно переплітались із питанням про безпечний переїзд та спокійне перебування купців, часом із-за кордону, добре переховання їх вантажів та безпечний торг їх у Луцьку. Нарешті, справа обов'язків та платів ратушного міщанства найбільш обходила міщанство. Скільки ініціативи та енергії вложено міщанством в цю справу, можна бачити, як порушено та проведено питання про нові мита по панських маєтках. Треба уявити, скільки підняло галасу зем'янство з приводу оцих заходів ратушного міщанства, як виставляло та обороняло мита в світлі своїх привілеїв та підкреслювало повну безпідставність таких претенсій ратушного міщанства і все-ж-таки ратушне міщанство встигло досягнути тут певних результатів.

¹⁾ Жуково коло Клевани.

ЗВИНОГОРОДЩИНА В XV — XVI вв.

Звиногородщина один з тих районів південної пограничної України, які і до заснування замків притягали народню стихійну колонізацію, після заснування замків швидко збільшували свою постійну осілу людність.

Місто Звенигород невідоме за князівських часів та переходових (XII — XIII в.). Тільки при кінці XIV в., він фігурує в літописних джерелах: тоді зайняв Зв. князь Скиргайло за згодою в. кн. Витовта від кн. Володимира¹⁾. В 1430-х роках мав Зв. в. к. Свидригайло. Отже перші ясні звістки починаються з кінця XIV в., але можна гадати, що виник Зв., як охоронний пункт на шляху ще за півстоліття перед тим.

Людність сусідня швидко оточила Звиногородщину своєю увагою, як гарні місця для вигідного прибуткового полювання та бджільництва. Практика ходження до Звиногородщини в першій половині XVI в., як її зазначають люстрації половини XVI в. Браславського та Черкаського замків (Арх. ЮЗР VII, I), існувала ще й раніш. Шляхта, бояри, монастирі поспішалися зафіксувати за собою певні місця, уходи, по ріках та лісах, щоб забезпечити собі чи то експлоатацію власними засобами, чи то орендні гроші від тих промисловців, яким винаймали свої уходи. Людність була непостійна, текуча, лови залишалися певні роки без промисловців, уходи без станів (рибальських) чи пасік. Короткі зазначення не завжди ясно показують, чи ми маємо тут сталу людність чи тимчасову промислову людність на пасіці чи стану.

Три напрями ми знаємо, що ними приходила людність до Звиногородщини: з сходу з Черкащини, далі з півночі Білоцерківщини, нарешті, з заходу Браславщини.

Почнемо з найстаршого напрямку, з Черкащини. Йдучи вгору річками — від замку Черкаського на границі земель Черкаського замку, бачимо Мошни, уходи цього поселення сумежили вже з Звиногородщиною. Сусідній — вище по Ольшанці — Мліїв належав до Звиногородщини. Границя Звиногородщини проходила десь між цими поселеннями. Розуміється, ця границя не була стала і ясна. Після татарських нападів, коли „тими разы тых его людей поганство татарове побрали“, як подав у проханні один місцевий землевласник — боярин Васько Єршевич, — нова людність, приходячи з Черкас, затирає пам'ять про давню границю та

¹⁾ Грушевський, Іст. Укр.-Р. IV, 173.

утворювала думку про давню приналежність цих земель до Черкаського замку. В такій пізнішій колонізації по Ольшанці Мошні та Білий берег чи Білберег (Білозеря?) грали ролю переходового опірною пункта недалеко від замку. Середня та горішня Ольшанка, Серебрянка та Ташлик (доплив Тясмина) належали до Звиногородщини. Тут зазначено в Звиногородщині — Мліїв, Орловці, Лінчинці (поріччя р. Ольшанки, 1552 р.). Тимчасом район по Тясмину, села „на рече Тясмене“ вважали за замком Черкаським „в Черкасах“.

До районів горішнього та середнього Гнилого Тикича переходила людність з Білоцерківщини. Тут уже зустрічалася з людністю, що приходила до Звиногородської пустині з Браславщини. Сумежність оцих двох колонізаційних хвиль затирала пам'ять, яким саме шляхом, у якому напрямі проходила та чи інша течія. У цім відношенні цікава довга та завзята суперечка про границю між Білоцерківщиною та Браславщиною та, про м. Буки. Сперечалися, зачисляючи Буки до Білоцерківщини або до Браславщини, намічаючи при тім і границю та пограничні поселення сусідніх районів: така неясність границь Білоцерківщини та Браславщини виявляє деяку сумежність та паралельність обох колонізаційних течій у цім районі (Арх. Ю. З. Р. VII, I).

Ця територія Звиногородщини згодом втратила землі на східній та північній частині. Таким чином Звиногородське староство в XVII—XVIII вв. тягнулося по р. Гн. Тикичу, не переходячи на схід за вододіл. Сусідні староства використали відповідні моменти занепаду впливів Звиногородського замку і прилучили до себе землі в північній та східній частині Звиногородщини.

Захоплення в західній частині з боку Браславщини з тих джерел, що загальноприступні та відомі, виступають ясніш. З Браславщини постійно уходили до Звиногородської пустині на полювання, на пасіки. Як з сходу приходили до Звиногородщини черкаські промисловці і тут осідали, так і з заходу приходили та осідали браславські промисловці. Заходячи поміж уходами та поселеннями звиногородських людей, браславці давали привід своїм старостам претендувати на ці землі, як належні до Браслава та Вінниці. Претенсії, суперечки, судові справи подають нам деякі географічні назви.

На заході сумежила з Звиногородщиною т. в. Гуманська пустиня (Um. pust. VII, I, 204). Документи дають їй такі границі: на півн. Конеля, до якої підходить т. зв. Конельщина, на заході рч. Удич, на сході рч. Бабань. Як-раз оцю рч. Бабань і вважали за границю між „грунтом Уманським“ та Буками (Арх. VII, I, 204). Отже рч. Бабань границю між ґрунтом Гуманським та Бучанським, уважали за західню границю Звиногородщини. Буки, Чорна Каменка, Шаулиха на лів. березі Г. Тикича становили окремий район, з якого пізніш зформовано в XVII—XVIII вв. староство Шавульське.

Як загальне явище, міцніші, залюдненіші замки втягли в сферу свого впливу та присуду землі та уходи сусідніх слабіших замків. Ось

через те пізніші відносини відтягали певні поселення до сусідніх замків і зтирали спомини про давню приналежність, що, мовляв, завсіди і до татарського спустошення і до нової колонізаційної хвилі була „в Черкасскомъ повѣтѣ“ (вираз Арх. VIII, IV, № 15).

У східній частині Звиногородщини ось такі поселення можна вважати за найстарші: Мліїв., Линчинці, Орловці на рч. Ольшанці та поблизу неї, існували вони з початку XV в., а може і з кінця XIV в. В половині XV в. держав оці села боярин Хведько Васькович, що його забили татари на службі господарській. Може було це підчас Менглі-Гераєвого спустошення Київщини, після чого і самий Мліїв мусів поволі оселятись наново (Руліковський, с. 521). Після загибелі боярина Хведька вел. кн. залишив Мл. за вдовою та другим її чоловіком, землянином Черкаським Гриньком, бо не було дітей ані близьких в того вбитого боярина. Зазначення селища може свідчити про стан поселень після татарського спустошення, коли знову приходила людність та поволі заселяла спустошені місця. Пізніш отримав оці селища зять землянин (?) Ів. Жубрик, після нього син Василь, що й одержав потвердження від вел. князя на ці селища в Звиногородщині. Той самий комплекс заховається і далі в XVI в. в руках Жубриків; і в першій десятилітті XVII в., коли Христині Жубриковні вкупі з чоловіком своїм Розношинським доводилось на суді боронити свої права, знов виступає той самий комплекс — отчизні селища — Міхлієво, Орловичі, Линчинці (Zr. dz., t. XXI, с. 65).

Другий комплекс теж в одних руках, це так звані Радивоновські добра; цей термін зберігсь аж до 1633 р., коли від Жубриків перейшли шляхом продажу до Конєцпольського (Арх. V, I, с. 552): разом з Радивоновим були це Старосілля, Балаклія в районі р. Ольшанки, Тясьмина та Серебрянки. Найстарші нам відомі архівні джерела засвоюють Радивонову кн. Хвед. Глинському, що його син кн. Богдан одержав потвердження від в. кн. Олександра. Кн. Богдан не міг подати попереднього надання, бо воно згоріло підчас татарського нападу. Потвердження в. кн. Олександра має характер умовний, хоч і не цілком ясний, як це буває в інших актах — „ино на тотъ часъ тыхъ книгъ при нас не было, въ которыхъ книгахъ тоє привилье записано“. Тут не переказано докладно зміст першого надання і це не дає можливості перевірити, до якого саме району зачислено було там первісно зазначені поселення, чи теж Черкаського як і в потвердженні (Ак. Зап. Рос. I, № 129), а може приналежність до Черкаського замку це пізніша справа з звязку з колонізацією після татарського знищення, що не вирішує питання про попередню колонізацію та присуд. Після Глинських перейшло Радивонову (пізн. Жаботин) до Жубриків (Wolff, Kniaziewie 87—88) і в XVII в. до Конєцпольського.

У сусідстві Радивонова були уходи Бузуковські на Тясьмині: люстрація перераховує уходи Черкаського замку „по реке Тясмени отъ устья ажъ до верху, кромѣ уходовъ Радивоновскаго и Бозуковскаго“, бо вони нале-

жали до інших власників, Жубриків та монастирів (Арх. VII, I 84, 86). Була тут людність постійна, як бачимо з справи Печерського монастиря з черкаським старостою Дашкевичем: розглянувши скаргу, в. князь наказав черкаському старості не чинити кривд ченцям, не вступатися до озер, бобрових гонів та пасік, не вступатися до тих людей та не брати з них данини на себе (Каманинъ, Матеріали. Чтен. Нест. VIII, с. 8—9).

Балаклію на Серебрянці згадано в комплексі Радивоновських маєтків. Назва давала привід до наближень до тюркських основ, наближень більш чи менш вдатних. Пізніше мовчання вказує на спустошення цього поселення та відновлення його вже в XVII в.

Старосілля в районі р. Ольшанки згадано в комплексі Радивоновських маєтків.

Білберг, Білий берег маєток у районі озер Ірдинських (тепер Білозер'я?): це отчизна Уляни Потапової, що протестувала проти заміру свого брата Хведька записати Білберег „жонѣ своей у великой сумѣ“ і отримала потвердження від в. кн. Жигимонта (М. Грушевський, Кілька київ. документів, Зап. XI, с. 11).

Лебедин на верхів'ях рч. Турії належав з XV в. до кн. Глинських, потім перейшов до зятя кн. Довмонта¹⁾, далі до його зятів Келбовського та Грибуновича Байбузи: їх як-раз зазначає люстрація, перераховуючи уходи черкаські — „Янъ Келбовскій... Михайло Грабуновичъ... по жонѣ княжни Домонтовне въ посазе еѣ селище у Лебединѣ на польѣ“ (Арх. VII, I, с. 90), так само зазначив цю систему спадщини Мих. Келбовський у своїм позві, внук Гелени з Глинських Базилової Домонтової (Zr. dz. XXI, 270). В 1613—18 рр. спадкоємці вели між собою судові справи з приводу поділу спадщини і робили наскоки (Zr. dz. XXI, 184, 247, 270).

Кирилів на верхів'ях р. Ольшанки згадується в зв'язку з Лебедином, у судових справах з приводу Лебедина спадкоємці зазначали теж і Кирилів (Zr. dz. XXI, 247, 270).

Ось так у загальних рисах можна уявити собі заселення східньої частини Звиногородщини до татарського спустошення кінця XV в., після чого нова хвиля заселення зміцнила зв'язок з Черкаським замком і утворила зазначення тих поселень „въ Черкасахъ“...

Переходячи до центральної частини коло р. Гнилого Тикича, ми повинні передовсім зазначити, що тут немає таких вказівок про минуле, які маємо для східньої частини, де після спустошення ті самі чи родичі їхні повертаються до селищ, зазначаючи їх попередню історію чи свої відносини до попередніх їх власників. У центральнім районі теж, гадаємо, була колонізація XIV—XV віків, але татарські напади розвіяли людність, що оселилась була „праве на шляху татарскомъ“²⁾ та мусіла тікати перед ворожим нападом. У другій половині XVI в. бачимо за-

¹⁾ Так зазначив Е. Руліковський у St. Geogr. V. 642, инакше Wolff, Кн. с. 89.

²⁾ „Куды тотъ непріятель звѣкъ въ панства наши входити“ (грамота м. Богу-славу 1591, Арх. VII, III, № 20).

ходи коло інтенсивного заселення південної частини Білоцерківщини. Р. 1552 почато будувати міцний замок у Білій Церкві і дуже швидко закінчено: ця будова замку заохочувала людей осідати під захистом замкових мурів та замкової артилерії. В 1590-х роках заходилися будувати Богуславський замок та заселяти Лисянку. Господарські листи зазначають у загальних рисах без подробиць величезні простори по-над Гнилим Тикичем, Горним Тикичем та їхніми допливами. Скарг та обжалувань од міських громад не бачимо, отже виходить таких міських громад, міст тут і не було. Справді, була скарга від білоцерківських міщан, але це їх далекі уходи ¹⁾, а не постійні поселення. Отже, тільки заснування замків Богуслава, Корсуня, заселення міста Лисянки дало можливість місцевим добичникам почувати себе спокійніше та переходити до осідання стало в зазначенім районі. Це ясно уявляла собі місцева людність. У Браславі ревізорам місцеві люди поясняли, що коли-б відновити Звиногородський замок та посадити там постійну найману залозу, тоді стане безпечніше і почнуть осідати села: так звязували для цього району будову замків з осіданням постійної людности в селах.

У західній частині Звиногородщини ми теж зустрічаємо рано добичників, що ходять на полювання та по мед до Звиногородської пустині. Через Звиногородщину проходив з Браславщини шлях до Дніпра на Черкаси. Звиногородський замок захищав цей шлях та давав певну безпечність. Татарське спустошення спиноло оцеї спокійний перехід людности та вигідне добичництво в районі Тикичів — Гнилого та Угорського (теп. Горного). З перших осадників бояр знаємо Базановичів ²⁾. В 1540-х роках було їх двоє — Степан з братом Хведором мали селища Романовку та Демковці в Звиногородщині на шляхах татарських, другий Дмитро Базанович мав Соколков та Митковці. Частина їхніх маєтків тоді-ж-таки перейшла до п. Козара, другу частину зберегли нащадки їх аж до кінця XVI в. Згадується тоді-ж у 1540-х роках і за Мошурів: це все поселення в районі між Угорським Тикичем та Конелею. Пізніші скарги з приводу цих маєтків зазначають деякі деталі. Виступають нащадки попередніх осадників. З приводу неправильного використання земель, що їх продано п. старості вінницькому Юр. Струсеві, та захоплення сумежних земель сукцесори боярина Хведька Богдановича домагалися, нехай-би продажний запис зовсім було анульовано (Zr. dz. XXI, 543. Арх. VII, I, 189—190) та повернено і самий запис. Наприкінці XVI в. бачимо тут ще деякі поселення крім Соколкова, Митковець, Романовки, Демковець, як Криковці, деякі урочища, як Крички, Багатирський ріг, далі острів Княжий, ліси Степанів ріг, Кривець, Охматів. Тоді-ж почала оселятися людність у с. Буках, що його пізніш староста вінницький каштелян галицький п. Юр. Струсь з Комарова значно поширив, притя-

¹⁾ Ставили пасіки і давали на білоцерківський замковий в'їзд куниці (люстр. 1616 р.).

²⁾ Владимирський-Буданов має їх за козаків (Арх. VII, II, передм., с. 57—58).

гаючи людність усякими пільгами. До нас дійшло досить скарг од сусідніх панів на таке приймання селян-збігців у Буках: завдяки таким заходам поселення швидко розрослося.

З наших джерел ясно видно ті причини, що викликали широкий народний рух до Звиногородщини: це полювання та пасіки.

У люстраціях сусідніх замків зазначено, куди місцева людність іде на полювання. Чи просто зазначено місцевість, до якої прямують люди-уходники: „идуть люди у Звиногородщину, або выштьшіе дубравы меду брати“ (Арх. VII, II, 22), до Звиногородської пустині ходять на стрільбу (Арх. VII, III, 30): чи такий самий висновок можемо зробити з зазначення окремих уходів — рух уходників до Звиногородщини виступає цілком ясно. Коли заходить справа судова про порушені границі, в'вчисленні шкод бачимо завсіди пасіки, рибні стани та ловецькі уходи. В скарзі стар. Струся на кн. Януша Збараського читаємо про вепрів (Żr. dz. XXI, 388), в скарзі того-ж старости Струся на Степ. Клешовського маємо вказівку про половлення бобрів та різних звірів, як-от: лосів, оленів, диких коней, диких кабанів на ґрунтах Звиногородських (Żr. dz. XXI, 391). У східній частині Звиногородщини так само маємо вказівку про бобрів в Ірдинських болотах, що становили спокусу для сусідів. У суперечках тутешніх землевласників, між ними і монастирів (озера — в сусідстві Мошен — ман. Микол. Пустинського та Печерського), ясно зазначено, що найбільшу притягали увагу — „озера и бобровые гоны и пасеки“ (Чтенія Об. Нестора Л. VIII, с. 9). Занотуємо скаргу про наскік на урочище Богатирів ріг у ґрунтах Звиногородських та пограбування там пасіки (Żr. dz. XXI, 417) або згадку про пасіку в Мотрониному лісі по-над Еничем (Чтенія VIII, с. 14). На цих прикладах можна обмежитися.

Життя на Звиногородщині, як і взагалі на цім південнім пограниччі, не було спокійне. Тут були і спеціальні причини — татарські шляхи перерізували Звиногородщину і завдавали місцевій людності постійні турботи. Дійсні напади приносили з собою велику руїну, а чутки про можливість нападу тримали людність у постійнім побоюванні великого нещастя. Місцеві надання земель чи поселень спеціально зазначають умови турботного життя та великої обережності. Така постійна обережність переходила до турботного настрою, коли приходили звістки „иж поганство татарове, люди немалыи, идеть шляхом Звенигородским.. у панство наше“ (Arch. Sang. IV, с. 287), що „шляхомъ Звенигородскимъ идуть... видели в Звенигородщине на тых шляхах, которые идут до панства нашего“ (ibid. с. 293). На цих Звиногородських шляхах татарських ставили окрему сторожу — „далее у двунадцати миляхъ отъ замьку у Звенигородщине на шляхах держивальъ сторожу староста по 6 члвковъ“ (Арх. VII, II, с. 23). Не завсіди з цією сторожею було все добре, виходили суперечки, кому її тримати, і татарські загони в такі моменти

вдиралися до литовської держави: „а в тотъ часъ когда цар з войскомъ приходиль, не было сторожи жадное“. Люди, знайомі з місцевими умовами, підкреслювали потребу міцніш охороняти зазначене пограниччя, що дало-б можливість людині переходити в більшій кількості та осідати в цім районі, але скарб не завжди мав потрібні матеріяльні засоби, і місцевим людям і далі доводилося жити в турботнім чеканні.

Уходи в далеких глухих місцях можна було вільно займати, хто хотів. Користання протягом кількох років закріпляло уход за уходом і на ці роки користання посилялися ті, що обстоювали свої права на уход. Люстрації XVI в. зазначають, до кого належав який уход ¹⁾. Тут ми маємо таких власників — князів, бояр, далі монастирські уходи (Арх. VII, I, с. 86).

Використовували уходи — лови, стани, пасіки — чи своїми силами, родини, часом сябрів, чи працею найманою або селянською. Перше стосується до початкового використання уходів, друге стосується до господарства пізніших власників, що їх зазначено в люстрації.

Селянська праця на уходах входила до комплексу обов'язків селян. Стороннім людям здавали власники свої уходи за певну орендну платню, умовляючись чи то з окремою людиною, чи то з цілою ватагою уходників ²⁾. Платня в різні роки не була та сама, вона вагалася залежно від різних умов, що між ними ступінь небезпечности теж чимало важив. Коли частіш ставали татарські напади, зміна в умовах життя відбивалася й на уходах. Людність горнулася ближче до парканів замку, чекаючи ліпших умов для повороту на уходи, і далі покидала уходи, тільки навідуючися врядити. Так, поселення Мошни лежало було якийсь час пустою, але і лови в небезпечні роки могли залишитися без уходників: „хто тамъ пасекою станеть, даеть ему на годъ куницу 12 грошей, а теперъ пусто, не стоитъ никто, только одна его самого пасека“, так само і в иншій місці брак орендарів-уходників, „а теперъ тамъ только его самого пасека“ (Арх. VII, I, 90). Як бачимо, в нормальні роки по таких багатих уходах доглядали пасіки панські селяни і поруч ставили свої пасіки орендарі-куничники. Може ті міщани, що мали „в державі“ пасіки на Конелі, як каже судова справа (Zr. dz. XXI, 391), теж були куничники-орендарі замкових чи панських пасік.

Стан рибальський чи пасіка це початок поселення. Сприятливі умови заохочують людей осідати на постійне життя і так повстає вже постійне поселення. Власник землі та уходів певними полегкостями часом грошовими позичками за-для заведення господарства і собі заохочуватиме людей осідати на новім місці.

Таку колонізаційну діяльність виявляли в цій місцевості як манастирі, так і землевласники пани та бояри.

¹⁾ На ці звістки люстрації покликалися згодом у судових справах та доводах.

²⁾ Про деякі деталі таких умовлень з ватагами див. у статті Ол. Грушевського: „З промислового життя XVI—XVII в.“.

Серед визначного панства бачимо ми тут князів Глинських та Довмонтів.

З боярства бачимо тут Жубриків, що скупчили в своїх руках та поволі утворили величенький земський комплекс, починаючи від Млієва та кінчаючи Радивоновим у районі р. Ольшанки та Тясьмина. Соціально-зазначення Жубриків в актах непевне, є певне хитання: то землянин, то міщанин, нарешті, козак. Така непевність, таке хитання свідчать, що Жубрики належать до нижчого шару боярства, до якого підіймалися знизу окремі представники міщанства. Ми знаємо такі випадки і з інших пограничних місцевостей — таке поповнення кадрів замкового боярства ¹⁾. Різні зазначення про те, що Жубрики належать до певної суспільної верстви, виявляють різні стадії такого пересування вгору вище по соціальних щаблях. Через те і дослідники по різному зазначили соціальний стан Жубриків, характеризуючи склад місцевого суспільства ²⁾. Подібне з'являється в західній Звиногородщині — Базановичі з перших осадників, як висловлюється В. Буданов (с. 57): Степан зазначений як землянин, Дмитро як козак звиногородський: і тут ми маємо прикмети недавнього боярства замкового. Як Жубрики в східній частині, так Базановичі в західній скупчили в своїх руках великі простори земельні, і все-ж-таки умови військової служби коло замку не змінювалися ґрунтовно і, як каже В. Буданов, „предшественники магнатовъ Калиновскихъ, Потоцкихъ“ і далі звалилися в актах козаками.

Цим землевласникам доводилося провадити боротьбу за свої уходи і землі з міщанськими громадами. Цікаве з'явище місцевого життя оці далекі уходи міщанських громад. Міста, міщанські громади і в інших районах мали землі та уступи в лісах та ріках, але там було це недалеко від міста ³⁾. Тут, на пограниччі, коло безмежних степів міщанство мало, як і інші, теж далекі та корисні уходи. Розуміється, неясні питання володіння тими чи іншими землями викликали завзяту боротьбу між претендентами, з яких кожен, здавалося йому, мав виразні обґрунтовані права. Ось так і Жубрик викликав протести міщанства: міщани скаржилися, що Жубрик захопив їхні власні мліївські пасіки та уходи. В зв'язку з цією скаргою київський воевода П. Андрій-Немирович перевірів границі та права на землі претендентів і визнав цю скаргу міщан за безпідставну. Наслідком цього розгляду справи був судовий лист воеводи. Але міщан це не заспокоїло, і вони вже сами заходилися „витискати“ Жубрика з його маєтків. Жубрик подав скаргу на міщан, навів попередній судовий лист. Розслідування закінчилося на користь Жубрикову: міщан зобов'язали далі не чинити кривд та шкод у маєтках Жубрика (Антонович, Грамоты № 33). Міщанам доводилося багато втрачати, і вони не могли заспокоїтися. Десятиліття пізніш знов довелося взяти участь

¹⁾ Пор. у Ол. Грушевського: „Пинское полѣсьє“.

²⁾ Маємо, наприклад, таке зазначення — землянин (міщанин); В. Буданов уважає Жубрика за боярина (VII, II, передмова, 49), за пана (с. 50).

³⁾ Ф а р а н ю к Т., Ратушні землі в В. Кн. Литовським XVI — XVII.

у цій справі (1555 р.) комісарам; вони розглянули справу і вирішили на користь Жубрика (Арх. VII, II, передм., с. 136). Отож міщанам не пощастило зберегти свою землю „спольную мѣстскую“¹⁾. Невдалі теж були заходи міщан і про Радивово. Тут було приплутано і якийсь запис Жубрика якомусь Губі, запис, здається, сумнівний (Zr. dz. V, 225).

Менш уперті та систематичні були виступи козацтва. Окремі козаки вступались до чужих ловів, гнали там бобрів „моцно гвалтомь“ (Антонович, Грамоты № 42). Тут непомітно в наших джерелах тієї енергії, з якою міська громада обстоювала та боронила свої права на спільні землі. З цього ми не можемо, розуміється, робити певних висновків про витривалість козацького землеволодіння в цім районі в цю добу. Козацька займанщина мала не дуже тривкий характер. Верства на межі двох верстов ясних та сталих — селянства і шляхти — козацтво не за всіди могло знайти в місцевій адміністрації, другої половини XVI в. прихильне та уважне відношення до свого землеволодіння і через те в деяких випадках і не вдавалося до місцевої адміністрації, прохаючи оборонити свої права. Через те наприкінці XVI в. ми і не повинні чекати таких докладних звісток про козацьке землеволодіння, що їх маємо про шляхетське та монастирське.

В цю добу — кінець XVI в. — взагалі змінюється характер місцевої колонізації. Раніш ми бачили тут боярську, міщанську та монастирську. Ми зазначили, як часом буває неясний склад першої групи, як до неї прилучаються поодинокі з міщанства та козацтва деякі особи і акти плутають зазначення соціального походження, що стримує дослідника від відповідного висновку. Ця колонізація — боярська, міщанська та козацька — перебуває переважно без капіталу, без найманої праці. Найчастіш це хутори, де працюють сами ініціатори, з своєю родиною або сябрами. Певні за своє трудове засвоєння, вони не квапляться виправити відповідні папери, бо, коли-б довелось, опитування місцевих людей старинних безсумнівно вияснило-б, хто перший почав працювати на „голім корені“. В цім сила зазначеної доби колонізації, але і слабкість її, коли нові часи принесли з собою і нові погляди на землеволодіння та земельні права, а суди в новім складі почали оці нові погляди переводити до щоденного життя.

За колонізацією боярською йде в другу чергу колонізація панська, оперта на інших відмінних підвалинах. У міру того, як перша смуга колонізації утворила традицію сталого залюднення та розвіяла страхи небезпечного життя на пограниччі, починали цими землями цікавитись теж і представники місцевої адміністрації, що більш, ніж інші могли мати потрібні відомості про ці землі та вигоди їх використання. В західній частині Звиногородщини починають свою колонізаторську діяльність п. Юрій Струсь з Комарова, п. Калиновський. Як старости вінницькі,

¹⁾ Пояснення В. Буданова про загальну політику судів що-до ратушного землеволодіння (Арх. VII, II, передм. 136).

вони мали рацію цікавитися цими землями, про які могли зібрати і відповідні докладні відомості. Але опріч тих засобів, що їх вони мали, як місцеві адміністратори, мали вони ще й гроші на справи залюднення. Вінницьке староство в другій половині XVI в. не було звичайне староство, яке дає в. князь з тих чи інших міркувань. На вінницькому старостві було записано гроші і зайняття старостинської посади вимагало крім згоди в. князя ще й грошових засобів, щоб виплатити запис на старостві. Кн. Богуш. Корецькому записано на Вінницькім старостві 5.000 кіп грошей, після нього п. Струсь з Комарова держав староство з умовою сплатити суму записану спадкоємцям кн. Корецького (Арх. VIII, V, с. 473). Далі, п. Струсь одержав дозвіл передати староство Калиновському з тою-ж передачею записаної суми (с. 319). Отже, ми бачимо, старости повинні були мати готові гроші, щоб викупити за згодою в. князя староство. Таку саму фінансову основу мали старости і для своєї колонізації малозалюдненого ще району, де треба було закріплювати зайняті позиції з огляду на можливі напади ворогів з степу.

За будову укріплень давала влада певні пільги, але не давала грошової допомоги, і старости повинні були на це вважати. Організація панського фільваркового господарства теж вимагала певних витрат при самім початку.

Отак проторює собі шлях велика панська колонізація на Звиногородщині наприкінці XVI та в XVII в.

ВІННИЦЬКА ШЛЯХТА В XVI в.

Людність В. Кн. Литовського не раз приходила до конфліктів з місцевими своїми воеводами та старостами. Найчастіш бувало це з приводу старини. Неясна, незафіксована старина припускала різні тлумачення і місцева людність рішуче обстоювала своє тлумачення, свої спомини. Центральній владі доводилося розглядати такі скарги від місцевої людности, приймати депутації, виступати посередником поміж адміністрацією та людністю.

На південнім пограниччі такі конфлікти між адміністрацією та людністю призводили кілька разів до значних загострень. У пограничнім побуті були своєрідні риси, яких не було в житті центральних, спокійніших районів. Ті адміністратори, котрі перейшли як-раз із центральних районів, не могли швидко пристосуватися до місцевих своєрідних умов. Окрім того, треба пригадати, що в місцевої пограничної людности було більше самостійности та активности; це й виявилось у її виступах супроти адміністрації.

Ось я й хочу спинитися на виступі вінницької шляхти проти своїх адміністраторів у половині XVI в.

Випадок цікавіший через те, що виступати доводилося не проти одного адміністратора, але і після зміни одного адміністратора знов доводилося виступати проти наступників його в таких-же питаннях.

Вінниця належала до пограничної неспокійної зони, де часті татарські напади, звичайними татарськими шляхами приносили місцевій людності постійну тривогу і руйнування. Це викликало більшу, як порівняти до інших країв, обережність, більшу увагу до замкових укріплень, більшу увагу до „сторожі“ на звичайних татарських шляхах в околиці. Призвичаєна до постійних витрат за-для цієї мети, людність і собі уважніш ставилася до адміністрації та її обов'язків, придивлялася до діяльности адміністрації, стежила, куди йшли зібрані гроші, зауважувала помилки та голосно протестувала проти них.

Підчас люстрації люстратори, розпитуючи місцеву людність, виясняли її потреби, а замітки їхні з приводу реального стану укріплень не раз відбивають настрої місцевої людности.

Легко зауважити, що постійний рефрен вінницьких люстрацій це зазначення поганого стану укріплень замка та міста, небезпеки на випа-

док нападів. У половині XVI в. люстратор зауважив, що замок у лихій стані, артилерія занадто слабка. Зминуло півстоліття і знов читаємо такі самі скарги з боку місцевого люду, якому загрожували ворожі напади. Паркан — скаржилися — лихий; будування старе, погнило; місток, що йде до замку, теж у поганім стані; артилерія теж у лихій стані (Арх. VII, III, с. 29). Як бачимо, факти повинні були турбувати вінницьку людність половини XVI в. Визнана виразна недбалість та цілковитий брак засобів, щоб як слід направити. Староста — представник влади — ніс певну відповідальність за лихий стан укріплень: так гадав місцевий люд, роздумуючи над реальним станом замку.

Турботні умови життя вимагали більшої залоги, брак на це засобів примушував на це старост більше вимагати від людности. Виявлялися нові повинності, яких людність не відбувала по інших містах; деякі, відомі і по інших містах, були тут важчі, як кликовщина, сторожа в замку, сторожа на полі. Розуміється, це все викликало незадоволення місцевого люду.

Спинімось на деяких таких обов'язках.

Участь у будові та ремонті укріплень: — це був поширений обов'язок ¹⁾. Городні парканів та міста розподілено між міщанами, що робили їх сами, та землянами, що висилали на цю роботу своїх селян (Арх. VII, I, с. 599). Але в пограничнім районі, де людність часто покидала своє село, боючись нападів, села пустіли несподівано і городні залишалися своєчасно не полагожені. Розуміється, замкова адміністрація не могла зятягувати таких справ. Неясно було тільки, хто повинен заробити пусті городні: чи замкова адміністрація своїми засобами, чи землянство ²⁾. Адміністрація по різних замках мала не однакові матеріальні засоби, це залежало від того, скільки було за замком селян, скільки вони давали на замок, скільки давали корчми, уходи та інші джерела прибутків. Отже неоднаково старости могли ставитися до змагань місцевого люду перенести на замок деякі обов'язки та виплати замість тих людей, що перейшли на життя до інших міст. Тимчасом як-раз у половині XVI в. у вінницької замкової адміністрації з прибутками було не так добре, дещо зменшилося проти попереднього в прибутках з поселень, бо і самих поселень стало менше. Читаючи в люстрації з половини XVI в. про вінницькі замкові села, бачимо, що таких замкових сіл замало і дають вони старості небагато (Арх. VII, I, 608). Не поліпшується справа і в наступні десятиліття, як свідчить пізніша люстрація 1604 р. Замкова адміністрація не має потрібного числа сільського люду за-для своїх потреб. Як і в інших люстраціях, зменшувала кількість сіл роздача їх землянам (с. 611).

Сторожа в замку та сторожа на полі на певнім віддаленні від замку мали велике значіння та скупчували велику увагу. Практика тодішнього часу знає два способи утримувати таку сторожу. Чи людність сама ста-

¹⁾ Грушевській О. С., Города В. Кн. Литовскаго.

²⁾ Наприклад „городни з мѣщанскихъ, государскихъ и землянскихъ“ (Арх. VII, I, 599).

вить певну кількість сторожів, чи людність збирає гроші на утримання сторожів і ці гроші передає до рук старости, а той уже наймає за ці гроші потрібну сторожу. У Вінниці маємо дві групи сторожі: загальна та острогова (Арх. VII, I, 601). Земляни та міщани сами збирали гроші проміж себе на наймання сторожів після певного загального обрахунку, скільки з кожного припадає, та сами-ж наймали сторожів (с. 601). Часом адміністрація вважала за ліпше самій збирати гроші та наймати сторожу, щоб не було, мовляв, запізнень з найманням сторожі.

Сторожа на полі мала за своє завдання збирати відомості про татарський наступ „доведыватися о войску татарскомъ и шляху ихъ стѣречи“, як зазначає вінницька люстрація завдання сторожі на полі (с. 608). В організації такої сторожі важливо було намітити відповідне місце, де не було-б великої небезпеки для самих сторожів і можна було-б своєчасно помітити, що наближаються вороги. Люстрація зазначає місця для сторожі — на верх. р. Десниці та в Остриці, де шлях іде на Басарабів брід (с. 608). В іншому місці читаємо, що землянство з власної ініціативи завело на власні кошти ще сторожу на р. Рову — „отъ замку въ трехъ миляхъ на речце на Рову“ (Арх. VIII, V, с. 464). Як бачимо, з часом система сторожі на полі поволі розросталася та ускладнялася.

Коли наближення татарського загону було простежене та встановлено напрям, у якому йдуть вороги, староста брав із собою землян, щоб іти „лежати“ в полі, чекаючи татар, чи „в погоню за людьми непріятельскими ходити“ (Арх. VII, I, 608). Таку „лежу“ староста міг призначити далеко від замку Вінницького, знаємо випадок — „на Инкгуле отъ замку нашего В. въ тридцати миляхъ“ (Арх. VIII, V, с. 465). Така довга леж далеко від замку в глухих місцях, розуміється, викликала багато нарікань: вона відводила від щоденних справ, руйнувала звичайний порядок життя і декому така леж в далекій місцевості в важких умовах відбирала здоров'я.

Перегляньмо тепер ті зловживання та новини, що виникали на ґрунті розглянутих обов'язків.

Робота коло укріплень — це обов'язок людности в пограничній зоні. Тут могли бути вимагання надмірні або непотрібні прискорення, що важко лягали на учасника в роботі коло укріплень. Справа про пусті городні викликала теж обговорення та скарги. В скарзі на старосту князя Богуша Корецького було окремо зазначено, що він з пустих селищ примусив „робити у замку Венницкомъ две городни“ (Арх. VIII, V, с. 83).

З приводу сторожі в замку вінницькій земляни скаржилися, що староста кн. Сангушко посилає своїх служебників до панських маєтків по гроші „на кликовщину для сторожи замковое“ (Арх. VIII, V, с. 463). Це порушувало старину, бо звичайно сами збирали гроші проміж себе на замкову сторожу (Арх. VII, I, с. 601).

Друга скарга теж у звязку з зборами на сторожу, що староста використовує зібрані гроші та сторожів на зовсім інші потреби, а не

на ті, для яких збирано та наймано. На старосту Сангушка скаржилися, що він зібрані гроші „привлащаєть ко своему пожитку“, а на замку немає сторожи ні кликунів, через те велика небезпека „часу прихода отъ людей непріятельскихъ“ і часто через те бували людності шкоди (VIII, V, с. 463).

У справі сторожи на полі по-за замками теж бачимо скаргу на неправильне витрачання грошей. Як зазначено було вже, землянство з власної ініціативи завело сторожу на р. Рову, сами збирали проміж себе гроші та утримували на них „на ономъ местцу сторожу людей добрыхъ, за которою сторожою себе и своихъ людей безпечни бывали“. Староста взяв це на себе, збирав більше, але доброї сторожі не було (VIII, V, с. 464).

„Лежа“ на полі згідно з рішенням старости в призначенім місці теж викликала скарги. Лежу відбували занадто далеко, наприклад, над р. Інгулом, що було важко для багатьох учасників. З лежею на полі звязувалася ще одна справа. Це був разом із тим і перегляд землянському війську, шиховання його. Вияснялось, у кого добра зброя, у кого добрі коні, у кого гірші. Староста виводив замкових служебників та бояр¹⁾, землян, своїх слуг звичайних та панцерних²⁾. У полі на лежі виявлялося, що деякі старостинські служебники мають гіршу зброю та гірших коней, аніж бояри та слуги землянські. І ось староста обмінював ліпшу зброю та коней бояр на гіршу зброю та коней своїх служебників. Скарги землянства виявляють такі риси примусового обміну чи відбирання зброї та коней у бояр і слуг. „Съ тыхъ коней слуги твои седла и узды збирають и въ томъ имъ шкоду немалую чинятъ“ читаємо в одній скарзі; „тогда дей еси также въ людей ихъ кони подъ свои служебники брати казалъ, а людей ихъ въ поле колькодесять человекъ оставилъ“ — зазначає друга скарга. До цього теж можна, здається, прикласти згадку про коней, що їх „который человекъ для службы нашею зъ заграничья купилъ“ та їх побрали на старосту служебники його. Всі ці деталі надавали „лежам“ визначне місце в скаргах вінницького землянства на старост, викликало протести.

Переслідування татар, очікування на шляхах, ходження в погоню за ними часом давало деякі реальні наслідки. Ворогів спиняли, переймали, брали в полон. Земляни приводили додому ворогів, що їх піймали, коней, що їх захопили, відбиту в татар здобич. З радісним повідомленням про щасливе переслідування та повернений ясир треба було посилати до в. князя. Кого послати? Адміністрація брала цю справу на себе. Але землянство розуміло, що реляція, певно, вийде одностороння, все буде на користь старості. Через те землянство хотіло посилати когось з себе, щоб при нагоді заявити і про деякі свої справи. На прийнятті в великого князя можна було після оповідання про щасливу пригоду з татарами підняти розмову про місцеві справи та потреби, про стан замку, про но-

¹⁾ „Повинни в погоню за людьми непріятельскими ходити“...

²⁾ Напр., с. Супруновці — 5 там „слугъ. которые конно служатъ“.

вини адміністрації та ин. Через те могли виходити певні незгоди у землянства з старостою і староста часом вирішав їх досить рішуче, не дозволяв землянам вибирати депутатів до в. князя, затримував, відбирав самий полон. Скарги вінницького землянства і виявляють нам оці суперечки в зв'язку з тим, як і кому повідомити в. князя про щасливу пригоду з татарами. Староста забирав полон — коней та полонених татар до в'язення: коли которому „помогъ Богъ вязня съ людей неприятельскихъ поимати“, той землянин — прохали земляни — „могъ вязня до насъ господара вель“; раніш пригадували міщани — „в себе ховывали, а до насъ (господаря) воживали а за то жалованье отъ насъ мевали“...

Перейдімо тепер до самого конфлікту вінницького землянства з місцевими старостами. Ми зазначили деякі справи, які викликали незадоволення на поведження старост. Наростало це поволі, поки нарешті виявилось в рішучім виступі землянства проти старост. Виявилось в тій сфері, що була найбільш замітна і кінче звернула-б увагу. Землянство відмовилося слухати старосту, як керівника військовими операціями. Землянство відмовилось виступити з старостою кн. Корецьким „на поле“. Тоді як-раз прийшла звістка від старости барського Берната Претвича, що татари йдуть до Браславського городища і що треба їх перейняти на шляху. Староста вінницький кн. Богуш Корецький нагадав землянам про господарський наказ виходити з своїм старостою „на поле и подъ шляхи“. Землянство відмовилося й послало до господаря делегата Ів. Кошку з листом, пояснюючи в ньому, що їм важко ходити з своїм старостою на поле і перераховуючи різні кривди від старости (Арх. VIII, V, с. 82).

На таку відмову господар відповів листом, де зазначив, що відмовитися від військової служби не можна, бо це дає можливість ворогам грабувати вільно країну, що це є загальний обов'язок виходити з старостою в час небезпеки. Інша справа коли-б староста кликав їх з собою на полювання „для свого пожитку зверу бити и рыбы ловити на поле шель“: ось тоді можна відмовитись виступати.

Таким чином господарський лист розбив справу на окремі питання. Відмовлятися виходити з старостою на поле — не можна, але всякі новини й кривди старости в цій сфері підлягають окремому розглядові та, може, карі.

Через делегата Ів. Кошку земляни передали свої скарги на новини та кривди старости кн. Корецького. Тут вчислено далеко не все те, чим староста кн. Корецький викликав незадоволення землянства. Ще перед тим було вже послано більші скарги на старосту кн. Корецького (VIII, V, с. 68 — 71) і тепер нагадано тільки те, що недавно повторювалось знову та шкодило землянам.

В.-князівський лист нагадував про попередній лист, що його дано було з приводу скарг землянства на кн. Хведора Сангушка.

Тоді було обговорення справи з панами — радою („слушное заставовенье“) та укладено уставу, які („которымъ обычаемъ“) обов'язки.

мають виконувати земляни. В основі того листа збережено було „давній обычай... стародавну повинність“, по-над які старости не повинні вимагати від землян. У відповіді на скарги землянства на стар. кн. Корецького в. князь приймає і надалі той попередній лист та уставу, „яко то оний листъ нашъ перший на тую вставу имъ даный, ширей в себе обмовляєть“... Що-ж стосується судових справ, як норма пересуду, пам'ятне, платня вижам та ин., тут землянство повинно триматися постанови виленського вального сойму 1551 р. (VIII, V, с. 70). З приводу порушення кн. Богушем Корецьким листа та уставу, що їй дано з приводу скарг на кн. Сангушка, в. князь висловлює своє здивування, що кн. Корецький не тримається згідно з стародавнім „обычаем“ і робить кривди та утиски землянам та підданам людям „украиннымъ“ (с. 69).

Отже відповідь на першу скаргу землянства на кн. Корецького доповнює вказівки на старину ухвалями недавнього Виленського вального сойму. Це певний крок від загальних потверджень старини в уставах адміністрації¹⁾ в напрямі тих корективів, що їх приносило життя. Дещо залишено згідно з стариною „мы и то на онъ часъ водлугъ давного обычая zostавили, ижъ старостове наши веницкие не мають людей ихъ надъ повинность ихъ стародавнюю“... (с. 70). В інших справах нове виступає на верх: „тогда. вже тые пересуда не мають быти браны водле того, яко передъ тымъ до сего часу брано... але вжо мають быти браны по половицы...“ Нова норма зазначена тут ясно. У дальшому староста кн. Корецький та наступники його повинні триматись та заховувати „обычай стародавній и тую теперешнюю уставу“ (с. 71), не чинити „кривдъ и втисненья и новинъ не уводити“.

Відносини між старостою та землянами не кращали. Другу скаргу на новини та кривди кн. Корецького з відмовою виступати на поле подано в наступнім році і відповідь датовано 30. IV. 1552 р. З давніх справ знову розглянено справу про підводи, очевидячки на тім пункті повторювалась знову стара історія: староста брав підводи для своїх власних потреб, посилав їх далі, ніж була стара практика і при тім і підводним людям чинили старостинські служебники всякі кривди, забирали коней, приладдя та ин. З підводами було те-ж саме, як і з сторожами: гроші збирали на сторожів за-для загальних потреб, а сторожів потім повертав староста на свої власні потреби та роботи — „въ день дрова рубати до кухни и иные потребности свои робити кажесть“, через таке використання сторожів на приватні праці „не могутъ учинити сторожы городнемъ и схованнемъ въ замку“ (с. 83) а від цього „ся дееть шкода въ захованью“. Далі скаржилися земляни, що староста примушує робити городні з пустих селищ, 2 городні. Нарешті, в скарзі зазначено, що староста кривдить землян у справі полону, забирає в'язнів, переходує в замковій в'язниці і сам вже їх від себе відсилає до господаря. Земляни бачили — з яких мотивів, вище було зазначено — в тім

¹⁾ Грушевський О. С, Господарські устави.

собі кривду і хотіли, щоб їм самим можна було відвозити полонених до господаря.

Такі оскарження передав від імени землянства делегат Іван Кошка. Вирішено ці справи в відношенню до бажань землянства неоднаково. Що-до сторожів та підвід вирішено на користь міщанам. Не повинен староста використовувати це на свої приватні справи та роботи: не повинен посилати „по потребах своїх“ та кликунів „прыставляти ку жаднымъ работамъ“. В справі городень та полону вирішення стоїть на середній позиції: пусті городні не можна безумовно скинути на старостинський вряд. Висловлено думку, що покинуте село може виявляти певну спокусу, як уходи, і тим приваблювати людність, хоч не постійну і не осілу. Хто користується з уходів в цім селищі та одержує з того користь, той повинен робити городні. Коли-ж старостинський вряд візьме ці селища собі та почне використовувати, тоді повинен сам робити зазначені городні. Подібним чином не цілком задовольнив бажання землян і в справі полону. Зем'яни хотіли мати можливість самим повезти полонених до господаря, отримати подяку, оповісти про свої справи. На це вирішено так: відвезти полон може сам землянин, хто піймав, але держати в в'язниці повинен староста, бо тут може бути відповідна сторожа, що не допустить полоненим утекти з в'язниці. Ще один окремих пункт, це ті місцеві люди, що ходили до степу та чинили кривди чабанам турецьким. Зем'яни обіцяли сами розшукати тих „шкодниковъ“, гадаємо, щоб уникнути деяких прикростей від старости та його службників, коли ті почнуть сами розшукувати винуватих. В. князь згодивсь на таку пропозицію з тим, щоб потім було їх віддано „до везенью старосте“ (с. 84).

На тому не скінчилися непорозуміння землян вінницьких з старостою кн. Корецьким. Десятиліття пізніш знов скарги землянства. Цим разом вже в іншій формі. Землянство вжило рішучих заходів. На Городненській соймі послі Вінницького та Браславського повітів подали писану скаргу про кривди та шкоди старости Корецького (VIII, V, с. 155—157). Депутати — одного з них ми вже знаємо, це Іван Кошка — подали про ці всі кривди і „били чоломъ абыхмо такового утиснення и шкоды чынити имъ не казали“. З тих питань, на яких вже спинялись, знов зазначено тут таке. Сторожа та кликовщина: староста, порушуючи старину та попередні листи, і далі збирає з землян по 3 гр. як кликовщину. Теж і за підводну повинність дають земляни грішми, а потім староста все-ж вимагає підводу без заплати. Забирав староста в землян коней, зброю потрібну для служби господарської та землянської (с. 157).

Як бачимо, всі ці справи вже було раніш вияснено і тепер староста порушував і старину і господарські листи, що на аналогічні скарги йому-ж, кн. Бог. Корецькому, було видано. Зовсім слушно завважає господарський лист на скарги депутатів, що п. староста — „не дбаючи о тотъ листъ и вызволенъе нашо, предся дей... по тры грошы... за кликовщину браль“ (с. 156). Староста виявив неуважність до старого звичаю (відбирання коней та зброї), як і до господарських листів.

Господарський лист відновляє в силі попередні рішення та старий звичай і вимагає надалі від старости кн. Богуша Корецького, нехай-би він їх не порушував.

Як бачимо, це та звичайна уважність уряду В. Князівства першої половини XVI в., бажання заховати старину попередніх століть з деякими поправками, що їх конче вимагали змінені умови життя новітнього часу. Старий звичай з деякими пізнішими уставами, що нормували повинності та плати людности, і в дальшому повинен скеровувати місцеве життя.

Але впливові магнати в ролі адміністраторів не вважали іноді на таке сполучення старого звичаю з новими постановами і дозволяють собі їх не виконувати.

Відомо, що часом уряд кидав самоуправним адміністраторам погрозу відібрати від них посаду, коли-б і далі робили вони проти в. князівських приписів. Знаємо, як часом взаємні непорозуміння та скарги людности на адміністрацію примушували братись енергійніш за унормування відносин, висилати спеціальних комісарів, щоб виявити кривди адміністрації та простежити, щоб на цих кривдах дано було покривдженням відповідне винагородження. І наслідком такого втручання уряду до адміністраційних непорозумінь були спеціальні акти з зазначенням такого винагородження¹⁾.

Вінницький епізод цікавий тим, що ми бачимо тут, що уряд ніби безсилий стримати адміністрацію од дальших зловживань. Ті шляхи, якими йшов уряд в інших випадках, ті засоби, що їх уживано в відношенню до менш помітних осіб у ролі адміністраторів, тут, у вінницькім епізоді не помітні. Зловживання та ламання старини не з учорашнього дня. З кожним новим адміністратором заплутане пасмо надмірних вимог та нових зборів не розплутується, а навпаки ще більш заплутується і поширюється. Коли-б хто став вияснити та докладно запитувати про нові вимоги, йому-б стали вичисляти докладно в хронологічному порядку: це давній звичай, а це запровадив той староста, а це його наступник, а це—теперішній. Кожна новина має свою історію, пригадають та доповнять один одного, оповідаючи, коли та з кого почалось. Все це дуже відомо, бо часто пригадувати доводилося та роздумувати, аж поки списали все докладно на реєстрі та подали через депутатів до в. князя, чекаючи від нього уважного перегляду справи та дійсного стримання адміністрації від дальших зловживань.

Цим разом сподіванки вінницьких земян не здійснилися. Центральна влада, як звичайно, робила нагадування місцевій вінницькій адміністрації, але це мало стримувало від дальших новин та ламань старини, що її potwierдили великокнязівські рішення. Вінницькі земяни могли-б пишатись своїми старостами, коли-б це магнатське походження не лягало важко на їх плечі. На початку XVI в. бачили в Вінниці кн. Романа Сангушка, далі кн. Ілю Острозького, нарешті кн. Пронського, що викликав рі-

¹⁾ Грушевський О. С. у книзі Пинское Полѣсье. 1903, с. 95 № 64.

шучий конфлікт з місцевою людністю та тим примусив в. князя звернути більшу увагу на місцеві непорозуміння в їх важкім загостренні. Кн. Пронський був недовго, але і після нього залишилися традиція неухважно ставитися до старовини, що її потвердили в. князівські вирішення. За кн. Корецького знов відносини псуються, адміністрація ставиться неухважно до місцевої старовини та вимагає, скільки потрібно за-для поладження місцевих оборонних та інших справ. Відносини в. князівської влади ускладнені тим, що на Вінниці записано 5.000 коп гр. л., отже, центральна влада звязана що-до вільного розпорядження Вінницею. Після кн. Корецького староство якийсь час вакувало (Арх. VIII, V, с. 473). Далі обійняв староство Вінницьке п. Юрій Струсь з Коморова з умовою виплатити спадкоємцям кн. Богуша Корецького ті-ж самі 5.000 коп гр. л., отже давній борг вряду залишається без виплати і це, розуміється, звязувало вряду в його відносинах до місцевої адміністрації та в контролі її відношення до місцевої людности.

МАРІЯ ДОРОШИХА.

(З Сосницької старовини).

„Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали,
А з Сосниці в Ярополче“...

(Шевченко).

Як наближатися по р. Десні пароплавом з Чернігова до с. Макошина, то, не доїздячи залізничного мосту, видко той куток того села, що зветься „Слобідкою Макошинською“, а недалеко самого мосту — невисокий горб із урвищем над Десною. Це тая частина села, що колись належала Макошинському Покровському монастиреві, а горб — то останок цього монастиря, або, краще кажучи, його монастирище. Останніми роками Десна, особливо весняні поводи все рвуть це монастирище і з землею падають у воду його останки, а невелику капличку, дерев'яний зруб, що поставлено на тому місці, де колись стояв престіл церковний, люди все переносять від берега Десни, захищаючи її від впливу водяної стихії.

Я бачив це монастирище у травні місяці р. 1920. Висока вода та інші несприятливі умови заваждали зробити більш-менш детальний дослід над монастирищем, що від нього й тоді вже залишалася невелика частина. Оглянув я тільки урвище з великим шаром культурної землі, де, окрім чорноземлі, впали мені в вічі шматки побитої цегли, смуги вапна, черепки битого глиняного посуду та орнаментованих кахель. Кахлі були з поливою і без поливи. Останні пороблено з сірої глини незугарно. Поміж черепків посуду я знайшов кілька шматків його, що мали орнамент давнього взірця, правдоподібно — часів велико-князівських (передтатарських). Через те припускаю думку, що монастир засновано на тому місці, де було житло людське задовго перед заснуванням монастиря. Відомо, що цей монастир жіночий заснував Адам з Брусилова Кисіль (староста Носовський etc.). Філарет подає 1640 рік, як дату збудування монастиря ¹⁾. Це, певне, була перша значна дія, якою, прибувши в наше

¹⁾ Філарет Гумилевскій, „Истор.-Стат. Опис. Черн. Еп.“ кн. 4, Черн. 1873, с. 151.

Наддесення, Кисіль, цей володар великих латифундій та прибічник влади польської, бажав виявити свою побожність як православний. Трохи згодом під його протекцією засновано Максаківський монастир Спаський (р. 1642)¹⁾ та другий Макошинський монастир Миколаївський (не пізніш як 1650 р.)²⁾, що (як і Максаківський) Адам Кисіль зве своїм. Цей Миколаївський монастир звався Макошинським, видно, через те, що частину прибутків з Макошина Кисіль привилеєм своїм від 19 липня 1650 року надав цьому монастиреві³⁾, а стояв Миколаївський монастир верстов на 6 від Макошина на схід (за 6 верстов і від м. Сосниці); над Десною на лузі і через те мав ще назву „Луговий“. Від нього сталося теж дуже мало слідів: великі ями з останками цегли й вапни, різ, де колись була мурована стіна монастирська, і черепки та кахлі.

Вже давно, переглядаючи твір єп. Філарета, я зупинивсь на призвищі однієї ігумені Макошинського Покровського монастиря, що звернуло на себе мою увагу. Це ігуменія-схимниця Марія Дорошиха⁴⁾. Я запитував у себе, чи не має ця ігуменія якогось відношення до родини гетьмана Петра Дорошенка.

Всі літописці українські (Самовидець, Величко, Граб'янка та инш.) відзначають, що по тому, як Петро Дорошенко піддався у Чигирині Ромодановському та Самойловичеві, його заслано на життя в Сосницю, а з документів (актів), котрі зібрала та видала Археографічна Комісія в Петербурзі, крім того видно, що слідом за Петром Дорошенком, до Сосниці переїхали з правого боку Дніпра: його дружина, брат Андрій (кол. Паволоцький полковник та наказний гетьман), мати „старица Митродора“ і инша рідня⁵⁾. З тих самих актів відомо про коротке перебування Петра Дорошенка в Сосниці (з листопада 1676 р. до 8 березня р. 1677), про те, як Петро Дорошенко будував у ній собі двір, про те, як хитрощами забрали його до Москви, про відпущення з неї на Україну брата його Григорія (кол. Брацлавського полковника), відомо про негарне поводження жінки Петра Дорошенка, перевезеної потім до Московщини⁶⁾. Григорій Дорошенко, що відграв значну роль на Правобережжі, оселився у Батурині⁷⁾, а Андрій Дорошенко zostавсь у Сосниці, де сотникував сам, а за ним його сини Іван та Василь Дорошенки. Матір свою стареньку Петро Дорошенко не один раз згадує в своїх листах до Самойловича й піклується нею, а втім про її долю мало відомо.

¹⁾ Ген. Сл. о маетн. Черн. полка, Ч. 1908, с. 593—4. Опис. Ст. Мал., О. Лазаревського, т. II, Полкъ Нѣж. К. 1893, с. 150—1, 512. Р. 1542 власне король Володислав IV дав дозвіл збудувати монастир.

²⁾ Як здогадується Філарет, р. 1649. *op. cit.*, IV, 140.

³⁾ Обзор. Рум. Оп. Мал., в IV (дополн.) Н. Константинович, Ч. 1885, с. 11.

⁴⁾ Філаретъ, IV, 153.

⁵⁾ Ак. Ю. З. Р. т. XII, с. 798, 810, 814, 842. т. XIII, с. 131, 133, й инші.

⁶⁾ Ibid. т. XII, с. 798, 810, т. XIII, с. 30, 31, 57, 58, 135.

⁷⁾ Потім жив десь по инших місцях (можливо в Чернігові, де, певно, його й поховано в Бельцькому монастирі В. Л. Модзалевський. Малор. Родословникъ т. I, К. 1908, с. 452).

У згаданих актах є вказівка, що з неї можна зробити висновок, ніби-то й мати Петра Дорошенка виїхала до Московщини. Але ж заголовок акту з цих матеріалів, а саме: „1677 августа 9. Царській указъ Сѣвскому воеводѣ Неплюеву о подводахъ для матери Дорошенка, которая должна прибыть въ Москву съ запасами“, не відповідає змістові самого акту, бо зміст каже тільки про розпорядження що-до підвід під „запасы, которые къ нему (Петру Дорошенку) къ Москвѣ мать его отпустить“¹⁾. Отже про факт від'їзду матери Петра Дорошенка в цьому акті нічого немає. Оця невідповідність і дала мені привід поставити питання, чи не зосталася мати Петра Дорошенка в Сосниччині. Важко гадати, щоб черниця Митродора, що про неї якимось уже встановилося, наче вона не поділяла деяких думок Петра Дорошенка і зовсім його не благословляла за деякі політичні вчинки, що при ній були на Україні ще два її сини (Андрій та Григорій), щоб вона згодилася податись з України на Московщину, особливо під той час, коли сам Петро Дорошенко рвався додому. Досить уже того, що вона мусіла кинути Правобережжя — свою батьківщину. Отже, хоч-би їй і довелося переселитися на Московщину, то не зразу слідом за сином Петром. Деякий час вона прожила на Сосниччині. Тут, як черниця, мати Петра Дорошенка не могла не задовольняти свою побожність так, як це звичайно робили всі ченці й черниці, себто монастирським життям. А найближчий від Сосниці монастир жіночий був Покровський Макошинський. От через це все я й припустив думку, що мати Петра Дорошенка звязала себе з цим монастирем, а побачивши у Філарета в списку ігуменъ цього монастиря прізвище „Дорошиха“²⁾, став дошукуватися в цій ігумені матери Петра Дорошенка, міркуючи собі, що, прийнявши схиму, вона змінила й ім'я і з стариці Митродори стала схимницею Марією.

Ця думка — перш тільки здогад — знайшла собі підставу, коли я, перебуваючи в Чернігові, переглянув р. 1919 в ризниці Троїцького монастиря (в Введенській церкві) синодик „Покровського Макошинського храма“ (кол. Макошинського Покровського монастиря)³⁾. Цей синодик чималого формату в шкурятиній палітурці, — писано не однією рукою. Він являє собою копію з оригіналу, причому є аркуші новішого й давнішого копіювання. В ньому вміщено: Род схимници Мрії Дорошихи іг'менній“ (стор. не позначено). і „род ѣдз Дорошенковъ“ (4 стор.). Скільки пам'ятаю, першого писано давньою рукою, а другого пізнішою, і самий аркуш, иншого паперу, на якому він писаний, вліплено згодом. На другій сторінці синодика — такий напис „Субботникъ оумѣршихъ вѣрно поминаніе Изобразіся во градъ Сосничи. Трудъ Ивана Андреевича. Рокъ Бѣія а. ѿбого. мѣа априля“. На першій сторінці є помітка: „Спи-

¹⁾ т. XIII, с. 225 (67).

²⁾ Як свідчить Філарет, ігуменями Покровського Макошинського монастиря були: з р. 1668 „Анастасія Бабурчанка“ (можливо „Бобирчанка“. Ю. В.), за нею „схимница Марія Дорошиха“, а в р. 1680 — „Елисавета Круковская“ (Філаретъ, IV, 152, 153).

³⁾ Де синодик тепер, — не знаю. Певно, в Чернігові, в музеї або в архіві.

сано с подлинника 1843 года Марта“. В записі роду схимниці Марії Дорошихи зазначено (з самого початку) „Тихона. Анну. Елену. Дорофею. Харлампіа. Герасима. Парасковію. Іакова. Феодора. Стефана. Тимофея... (й інші). На кінці іншою рукою: „Схимонаху Мрію. Григорія“.—З роду Дорошенків синодик згадує: Афанасіа, Феоклу. Іакова, Ірину. Василя“... „Василя“... „Петра, Іоанна, Михаила“... „Стефана, Григорія“... (й інші). Як поставити записи з цього синодика (записи з роду Марії Дорошихи) поряд записів по синодику священика в с. Слабині (кол. Чернігівського повіту) Василя Стефановича Дорошенка ¹⁾, небожа гетьмана Петра Дорошенка ²⁾, то побачимо, що в частині записів вони тотожні. Свящ. Василь Дорошенко в своєму синодику відрізняє своїх „родителей“ від його „родителей по плоты“. Він серед перших згадує з самого початку: „Тихона, Анну, Дорофея, Харламія, Марію скімницю, Параскевію, Стефана“... (й інш.), себ-то тих самих, котрих згадує з роду схимниці Марії Дорошихи синодик Макошинський, а серед „родителей по плоты“ поминає: „Дорофея, Мрію, Петра, Параскевію, Стефана, Евфимію, Григорія, Магдалену“... (й інш.). Таке відрізнєння „родителей“ від „родителей по плоты“ — зрозуміле. В першій категорії згадується рідня (іншого прізвища), а в другій категорії кривні Дорошенки. Здається, немає сумніву, що в синодику Макошинському з роду Марії Дорошихи передовсім зазначені її батько та мати, Тихон та Ганна, — і її чоловік, Дорофей, а потім уся її рідня, а коли померла сама Марія Дорошиха, то й її хтось дописав. Для свящ. В. Дорошенка Тихон та Ганна були його прадід та прабаба (з іншого не Дорошенківського роду), Дорофей — це його дід (батько Петра Дорошенка), якого він не міг проминути через те, що поряд із цим стоїть його (Вас. Дор.) — баба Марія схимниця — і вся її рідня. Що-ж до „родителей по плоты“, то бачимо знов тих самих діда й бабу, Вас. Дорошенка, Дорофея та Марію, потім Петра (певно, гетьмана, як поважаного дядька), Стефана й Евфимію — батька й матір Вас. Дорошенка.

Цікаво й може підтверджує наведені здогади те, що імени „Митродора“ ні в синодику Макошинському, ані в синодику Вас. Дорошенка не зазначено, а це-ж була баба Вас. Дорошенка, яку він знав і повинен був-би записати. Він і записав її. Це-ж її бачимо під ім'ям Марії, що його вона мала на останку свого життя.

Яка-ж пам'ять тепер залишилася про Дорошенків у Сосниці? У відповідь на це скажу, що ті речі, котрі стосувалися до Петра Дорошенка, давно вже цікавили знавців старовини, і все, що могло бути в Сосниці з речей як самого Петра Дорошенка, так і його рідні, — давно відсіля вивезено. Нащадків Андрія Дорошенка, що був прибічник Мазепи, їздив із ним р. 1689 до Москви ³⁾ і обдарований був маєтностями, що деякі з них

¹⁾ Тр. Черн. Пред. Ком. по устройству XIV Арх. С. Ч. 1903, с. 164—167.

²⁾ А не внука його, як неправильно сказано в „Трудах“ (Ibid., 164) див. В. Л. Модзалевського „Малорос. Родословник“, т. I, К. 1903, с. 451, 452, 454 (2. 4. 7. 17).

³⁾ Модзалевскій, *op. cit.*, 452.

належали перед тим Петрові Дорошенкові¹⁾, у Сосниці давно вже немає. Збереглася в Сосниці пам'ять про Дорошенків тільки в назвах, а саме. Є в Сосниці „Дорошова“ (тепер „Дорошенківська“) вулиця, що йде від болота Каменців, пересікає Батуринську вул. (давніш Батуринський шлях) і впирається в р. Убедь, де біля вулиці (на Убеді) є „Дорошова Яма“, та трохи вище од м. Сосниці, по тій самій річці між Сосницею та хут. Масалаєвкою — „Дорошові Млини“ (де давніше був Дорошенків хут. у бору) та при них „Дорошова Гребля“, що веде з бору через низину р. Убеди на Чорнотицький Шлях. Деякі з цих місцевостей згадуються в давніх актах, напр. „Займище на р. Убедь“ між Сосницею та Масалаєвкою — в Мазепиному універсалі р. 1699, що надав його Васи́леві Дорошенкові, під той час сотникові Волинському²⁾, а про Дорошову, або Дорошенкову Греблю згадує декрет Військового Ген. Суду від 12 липня 1746 р.³⁾.

Де-ж у Сосниці був двір Петра Дорошенка? Як переказують, він був на Дорошенківській вул. недалеко р. Убеди. Судячи з конфігурації селитьби, зображеної на давньому плані м. Сосниці (здається, кінця XVIII в. або початку XIX в.), що, певно, переховується в Чернігівському Музеї⁴⁾, ця селитьба, безперечно належна Дорошенкам, займала місцевість по-над р. Убеддю й теперішнім болотом Попівкою, сливе від Покровської церкви приблизно до Батуринського Шляху, охоплюючи собою частину Дорошенківської вул. та кілька теперішніх селитеб⁵⁾. Мені доводилося чувати, що біля Дорошенкової Ями був якийсь „завод“, а старий дід Йовхим Нумеровський, буде тому років 20, розповідав мені, що, як він був хлопцем, то витягав з р. Убеди труби цього заводу. Грамотою 1690 р. Андрієві Дорошенкові надано місце „подъ Сосницею межъ Проварами“⁶⁾. Можливо, що це й є те місце над Убеддю недалеко від Дорошової Ями, до котрого стосується переказ Нумеровського і котре, як кажуть інші, належало Дорошенкам. Знаючи, що Сосницькі маєтності Петра Дорошенка перейшли до його брата Андрія, як це добре відомо за с. Чорнотичі, можна визнати перекази про місце селитьби Петра Дорошенка в Сосниці — між Покровською церквою й Батуринським Шляхом, по-над р. Убеддю та по Дорошенківській вул., — за вельми правдоподібні. Отут, значить, і був той куточок, що припав до вподоби Петрові Дорошенкові, як це поетично описав Костомаров у своїй

¹⁾ Напр., с. Чорнотичі Сосницьк. пов. (Ibid., 451, 452. Ген. Сл. о маєтн. Черниг. полку, Ч. 1908, с. 135).

²⁾ Обзоръіне Румянцевской Описи Малороссіи О. Лазаревського, в. I, Полкъ Черн., Ч. 1866, с. 129.

³⁾ Тр. Черн. Пр. Ком. по устр. XIV Арх. С., с. 101.

⁴⁾ Давніше план цей увіходив до експонатів Музею міського та Черн. Арх. Ком. (ІІ Радянський Музей у Чернігові).

⁵⁾ Деякі з них побували в володінню Шафонських, Проценків.

⁶⁾ Ген. Слѣд. о маєтн. Черн. П., с. 620—624. „Провари“ — певно — бровари, або броварні.

бувальщині „Чернігівка“¹⁾. Проти нього, зараз-таки за рікою Убеддю,— так званий „Панський лісок“, що, як каже кол. його володілець Щербань, у давніх актах звався „Гетьманщина“.

Невідомий автор записок „Замѣчанія до Малої Рссіи принадлежащія“ (М. 1848), каже: „Андрей Дорошенко оставилъ тоже ту сторону (Правобережжя) и поселился въ Сосницѣ. Слѣдую сему прамѣру, чтобы не быть жертвою польскаго мщенія, многіе другіе той стороны Днѣпра козацкіе чиновники, оставили оную и перешли на эту сторону Днѣпра“...²⁾. Між них автор зазначає Якова Лизогуба, Кандибу, Апостола й инш. Це був той час, коли, як каже літописець, народ „многими купами и таборами“ переходив на лівий бік Дніпра³⁾. Безумовно, що частина людности з правого боку Дніпра перейшла на Чернігівщину сама, частину-ж забрала з собою „як челядь“ ота козацька старшина, про яку згадує автор цих записок. Такі переходи за той час чимало вплинули на етнографічний склад людности Чернігівщини. Це — один із тих впливів, яких в історії Чернігівщини було чимало. Коли-б позбирати самі-но записки на книгах стародавніх виданнів, то можна-б простежити, як власники цих книг, переходячи з місця на місце, досягали Чернігівщини, бо важко припустити думку, ніби по книги їздили з Чернігівщини на Волинь або ще й далі на захід. Швидше книгу приносили пересельці з заходу. Правду кажучи, зробити таку збірку відомостів по книгах нелегко. Я хочу тільки зазначити, що написів на книгах ще, здається, не використовувано на те, щоб розшукати шляхи колонізації Лівобережної України.

Про ці написи й загалом усякі записки в книгах я згадав із приводу переходу Петра Дорошенка, його матери та иншої його рідні з челяддю до Сосниці та з приводу того, що в синодику макошинському зазначено багато „родів“ західнього походження. Ось приклади цих записів. Стор. 9 „Род іеромонаха Силвестра з мѣста Старогороду“. Рвд іеромонаха Іваникія Пашкевича з града Радивиловского“. Стор. 11 (звор.) „Род іеродіакона Өилоөея Домбровского змѣста Торчина“. Стор. 11 „Род Долъгаліов сподъ креманца“. Стор. 11 (зв.) „Рвд іеромон. Софронія Демечовского Ігѣмена Дорогиц подлскаго“. Стор. 11 „Рвдъ иервомонаха Силівестра: сельнічогw згроду Корѣца“. Стор. непозн. „Род: Інокінѣ Өешктисти Вишенскоѣ“. Стор. непозн. „Рвд. василіа Терлецького писара Браславского“⁴⁾.

Записи пізніші це — роди з Чернігівщини, особливо з околиць Макошинського монастиря: з Макошина, Сосниці, Нових Млинів і т. и. Між

¹⁾ М. Костомаров, Чернігівка. К. 1908, с. 134—135. Перед 1908 р. у цьому куточку стояв старовинний дерев'яний будинок, можливо XVIII в. Перекази про те, що в ньому ніби-то жив гетьман Петро Дорошенко, — неправдоподібно.

²⁾ „Замѣчанія“, с. 21. Є думка (скільки пам'ятаю, проф. М. Н. Бережков), що автор цих „Замѣчаній“ був Оп. Ф. Шафонський.

³⁾ Величко, II, 356.

⁴⁾ Є також (2 стор.). Родъ пана Киселія, перваго ктитора сто покровского мнтра дѣвичого макошинского

иншим „Род Зѣрки шбѣвателя сосницкого“, той рід, котрий тут ¹⁾), певно, мав не аби-яку вагу, бо з числа сотників сосницьких знаємо Степана Зорченка, який підписавсь під Конотіпськими Статтями при обранні гетьмана Івана Самойловича р. 1672 ²⁾). Філарет каже, що Зорка в Сосниці був р. 1652 ³⁾), а в Реєстрах Війська Запорозького, складених р. 1649, бачимо тут козака Тимоша Зорку ⁴⁾). Цей Зорка був один із тих козаків, котрі ввійшли в склад Сосницької сотні, що під той час, за Богдана Хмельницького, вперше зорганізувалася, — певно, з місцевих кріпаків, — і разом із іншими провадила невпинну боротьбу проти шляхетських привилеїв. На жаль, ані про Зорку, ані про Зорченка споминів у Сосниці немає.

За останні десятиріччя пам'ять і про Петра Дорошенка все більш зникає в Сосниці. Стали в нас забуватися і за назву „Дорошова Яма“ і за стародавню назву Дорошенківської вул. „Дорошова Юлиця“, хоч місцевості з подібними назвами (як от і „Дорошові Млини“, „Дорошова Гребля“) протягом дуже довгого часу (років, приблизно, 150) перебували в руках Андрія Дорошенка та його нащадків. Я кажу тут за місцевості в м. Сосниці та біля неї, за ті місцевості, в котрих жили Андрій Дорошенко та його сини Іван та Василь. По-за межами Сосниці всі вони були володарями великих маєтностей у сотнях Сосницькій, Волинській і Киселівській, володарями полів, лугів, лісів, млинів та сіл: Козляничі, Чорнотичі, Верхолісся й Купчичі ⁵⁾). Іван Дорошенко, якого бачимо сотником у Сосниці перед 1694 р. та в рр. 1699—1701, 1703 ⁶⁾), володів між іншим залізним заводом біля Рудні (давніш слобода Руденка в сотні Сосницькій, недалеко від сс. Чорнотич та Козлянич ⁷⁾). Василь Дорошенко, що сотникував у Сосниці слідом за Іваном Дорошенком у першій чверті XVIII в. ⁸⁾), осадив слобідку Лубенець (Луб'янку, або Луб'янці) у сотні Волинській та слобідку Базилівку ⁹⁾). Із цих Дорошенків Андрій якось умів жити в згоді з владою і з людиною. Його обирали на сотника не один раз, бо відомо, що він сотникував у Сосниці в рр. 1677, 1689, 1691. Між іншим, він був у році 1691 представником від людности Сосниці та прилеглих сіл (від козаків, міщан та „тяглих“ людей) у важ-

¹⁾ А, може, й в інших місцях: згадаймо „Діарнуш Зорки“.

²⁾ Величко, 11, с. 315.

³⁾ Філаретъ, VI, с. 100. Власне згадується за Зорчин будинок.

⁴⁾ Чтенія в Общ. Ист. и Древн. Росс. М. 1874, III, с. 336.

⁵⁾ Модзалевскій. Ор. cit. 452—454. Ген. Сл. о м. Ч. П., 119, 125, 134, 135, 180, 182, 183, 620—624 й інші.

⁶⁾ Модзалевскій Ор. cit. 453. (Акт. від 29/V 1703 р. в Сосницькому Музеї).

⁷⁾ Ген. Сл. о м. Ч. П. 132. Цікаво, що сс. Чорнотичі та Козляничі переходять у володіння Івана Дорошенка (а перед тим вони були у його батька) року 1709. Модзалевскій. Ор. cit. 454).

⁸⁾ Модзалевскій, Ор. cit. 454. Василя Дорошенка бачимо сотником в Сосниці, між іншим, р. 1717. Акт від 19/IX, 1717 р. в Сосницькому музеї).

⁹⁾ У кол. пов. Конотіпському Модзалевскій. Ор. cit. 454. Ген. Сл. о м. Ч. П. 139.

ливій справі з Леонтієм Полуботком, що точилася в Генеральному Суді за право користуватися пущею за ріками: Убеддю, Захребетною і Бречкою ¹⁾. Син Андрія — Іван Дорошенко це людина вже иншої вдачі. Не схотів він заслужити собі подяки від людности. Навпаки, заслужив кару: його вбили свої-ж-таки селяни (фактично кріпаки) ²⁾.

Отже споминів про Дорошенків у Сосниці не збереглося. Окрім наведених назов та згадок-здогадів про місце, де була селитьба Петрова Дорошенкова, тільки пісня „Ой на горі та жінці жнуть“, що лунає тихими вечорами на вулицях та в садках сосницьких, нагадує про цього завзятого автономіста, про цю значну постать в історії України, та про того Сагайдачного, „що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний“.

¹⁾ Суд наказав: „жеби отнюдь волная ведлугъ стародавнего звичаю тая пуща била“ (Обозр. Рум. Оп. М., I, П. ч. 132).

²⁾ Де це скоїлося, невідомо: М. о д з а л е в с к і й, О. р. cit. 454.

ЧЕРНІГІВСЬКІ РАТУШНІ СКАРГИ.

Чернігівські ратушні скарги з початку XVIII в. виявляють звичайні турботи міського керівничого осередку в складних економічних обставинах. Деякі справи не полагодожені ще від попередніх десятиліть і в дальшому без швидкого вирішення справи заплутувались та ускладнялись, так що полагодження їх від того теж гальмувалось.

У сфері питань податкових залишилися від попереднього деякі спірні питання зв'язані з податками та повинностями. І далі турбувала та непокоїла справа стації, себ-то постачання підвід переїжджим та всього потрібного підчас перебування оцих переїжджих у місті. Справа таких визискувань з боку переїжджих та скарги на такі визискування мали давню історію. Міста терпіли від таких переїжджих та вимог стацій ще за литовсько-польського режиму і тоді теж усякими засобами намагались певною мірою зменшити тягарі у цій сфері та по змозі унормувати вимоги від переїжджих, що часом справді не знали меж для своїх вимог. Увага йшла тут у двох напрямках, вияснити, хто має право вимагати стацію та—далі—коли і має право вимагати, то в яким розмірі, що саме. Одколи Україну прилучено до Москви, великі лівобережні міста на більших шляхах з великим рухом опинилися в гіршому стані. Постійні військові справи чи то на самім Лівобережжі, чи то на правім боці викликали постійне пересування війська цими лівобережними шляхами, деякі частини війська залишались тут за-для операцій, деякі переходили на той бік Дніпра, але все-ж-таки вони пересувалися тими-ж звичайними шляхами через ті-ж звичайні міста відпочинку та перебування. Разом із таким пересуванням війська та дипломатичних делегацій страждали міста і від різних визискувань від урядовців, що їздили в справах зв'язаних з військовими, адміністративними та фінансовими питаннями; такі урядовці мало вважали на стан міста і в своїх вимогах частенько-таки переходили звичайні межі.

Вже перед гетьманом Богданом Хмельницьким повстало це питання про нормування стації з двома окремими моментами, про які вже було зазначено раніш: кому давати стацію та в якій нормі давати. На скарги від міста Києва довелося видати Хмельницькому кілька універсалів, виясняючи оці важливі за-для міського господарства питання. Претендентів на стацію в місті було багато, кожна частина військова з своїм

командиром на чолі вважали за потрібне вимагати для себе стації та крім того різних потрібних речей, а міські урядовці не знали, як їм у таких випадках чинити. Крім страви для себе, фуражу для коней, возів та провідників до них, вимагали ще для себе одягу та взуття ¹⁾, потрібного в дорозі. Так зазначали міські урядовці, що вимагали ²⁾ переїжджі собі зайве: „вымыслы якіе непотребные вымышляючи“. І вже тоді довелося стати на ґрунт розрізнення тих, що їдуть з дорученням від уряду, від тих, котрі такого доручення не мають. Хто „зъ листомъ нашимъ туды посланный будетъ“, той може вимагати стації, але все-ж-таки в певних звичайних межах, не вимагаючи над міру, зайвого: „не повиненъ онъ нѣчого вымышляти, опрочъ того що оному от насъ въ листѣ нашомъ доложено будетъ“ ³⁾. Хто все-ж-таки стане вимагати зайвого, „якіе непотребные вымыслы“, підлягає суворій карі, як „своеволникъ, легце поважаючи сей универсалъ нашъ“.

Отож уже в універсалах Б. Хмельницького вияснено, як треба розв'язати справу. Вияснити, хто може вимагати стації, а хто не може, і далі вимагати стацію тільки в певній нормі, а не по-над норму, нарешті, не дозволити переїжджим чинити кривди місцевим людям, міщанам. Пізніші гетьманські універсали розвивають далі оці основні погляди, роблять дальші висновки. Багато уваги присвячено виясненню, хто властиво може вимагати для себе стації. Зауваження в універсалі гетьмана Богдана про лист наш, гетьманський, розвивають далі і доповнюють дальшими поясненнями в тім-же напрямі, які листи, від якого уряду дають право вимагати стації від міщанства. Мазепин універсал Чернігівській ратуші в справі переїздів та стації зазначає деякі деталі таких переїздів. Особливо було важко Чернігівській ратуші „подчасъ монаршей е. ц. п. в. въ Черниговѣ битности и сіятельнѣйшого тежѣ князя е. м. Александра Даниловича Меншикова и иннихъ его жѣ ц. в. министровъ офицеровъ“. На утримання оцих переїжджих урядовців та інших доводилося міщанству витратити великі гроші, не тільки вичерпано всенюку ратушну суму, але довелося ще за-для задоволення „публічних потреб“ позичати в приватних людей. Гетьман цілком погодивсь із тим, що становище Чернігівського магістрату дуже важке і справді доводиться в цій сфері зробити допомогу, щоб вивести магістратські фінанси з такого ускладненого становища (1706) ⁴⁾. Скарги чернігівських магістратських старших гетьманові Скоропадському виявляють інші труднощі зв'язані з стацією з міста. Магістратські посполиті не можуть, як треба, допомагати магістратові постачати підводи, бо їх самих, посполитих, притягає старшина до загальних сотенних повинностей та робіт, а заможніших посполитих повертають до військової служби, через що і магістрат не може виконувати всіх належних повинностей, як це все випадало (1709). Пізніш у четвертім універсалі Скоропадського знов бачимо ту саму причину

¹⁾ ани чоботь и панчохъ и иншихъ вымысловъ бытыгати неважиль „Акты Зап. Р. V. № 44 (1655). ²⁾ Акты Зап. Рос. V. № 30. ³⁾ № 30.

⁴⁾ Збірка грамот м. Чернігова (збірка арх. матеріалів Судівенка, 6-ка кол. Київ. Ун.).

видання універсалу, скаргу магістратських старших на зубожіння магістрату через постійні витрати на переїжджих, пересунення російського війська та уставичне постачання кормів та напоїв на переїжджих посылщиків у різних справах (1710). Знов через кілька років універсал гетьманський Скоропадського викликаний такими самими скаргами на часті переїзди, через що магістрат зазнав великих утрат, а тамошні люди „крайній въ коняхъ убитокъ“: магістрат вимагає значної допомоги, щоб вийти нарешті з важкого становища (1719). Магістратські нагадують попередні приписи в справі нормування вимог підвід, що не можна вимагати понад певну норму підвід, більш як 10 підвід, „хочай би невѣдомо якъ валная указовала потреба“; очевидно, ця постанова що-до нормування вимог підвід забувалася і не завжди її додержувано на практиці, а це викликало спеціальні скарги та спеціальне зауваження в гетьманським універсали на магістратські права (1709). Траплялись й такі випадки, що з магістратських сіл козаки брали собі підводи з магістратських посполитих, а самих посполитих забирали на працю собі: на це скаржилися міщани і згадку про цю скаргу ми знаходимо в царській грамоті 1690 р. чернігівському магістратові на його права та маєтності. Так само і полковники брали собі підводи з міщанства на свої приватні потреби, коли-ж треба було давати підводи російським військовим частинам, що переходили через місто, до такого постачання підвід притягали самих міщан, минаючи всіх інших, кого теж звичайно притягали до цієї повинности. Отже і царська влада була своєчасно поінформована про скарги та труднощі з підводами і мусіла висловитися в тій справі. Справді, ми бачимо, що царська грамота 1690 р. висловлюється досить виразно в справі постачання підвід, наказує триматися звичайних постанов що-до цього, не вимагати зайвого, обмежує вистачення підвід тільки тим, хто має відповідні відписки про це (грамота 1690 р.). Окрема пізніша царська грамота спеціально порушує підвідну справу та наказує давати лиш тим, хто має подорожні офіційні листи (1708 р.). В пізніших грамотах Петра маємо теж вказівки в тій-же важливій для міщанства справі постачання, вимог та визискувань (1709—1710). В звязку з тими-ж підвідними скаргами та зловживаннями треба поставити і окремий лист генерала Вейсбаха, що поновлює попередні заборони переїжджим робити зайві вимоги та кривди міщанам, коли ті сами „за нинѣшнимъ пожаромъ отнюдь въ удовоствование приобрестъ не могутъ“, а тим більш не можуть давати переїжджим тих речей, що ті собі вимагають (1718). Отже, тут загальну заборону вимог та кривд поновлено в звязку з пожежею, що від неї постраждав Чернігів.

Часті скарги на переїзди, вимоги та кривди виявляють нам, як глибоко захоплювали ці справи міщанство, яке широке поле за-для всяких визискувань було тут для російських урядовців, що так охоче показували українській людині свою владу, не вважаючи ані на які приписи та постанови, ані на гетьманські універсали, ані на полковницькі листи. Але крім того переїзди та вистачання кормів значним тягарем лягали

на міський бюджет, бо доводилося витрачати міські гроші на утримання, на купівлю потрібних речей, щоб задовольняти вимоги переїжджих. Коли кінчалися готові магістратські суми, доводилося позичати в окремих магістратських старших гроші. Це знаємо ми з скарги чернігівської, так само як і з актів інших міст. Видатки зв'язані з переїздами важко лягали на магістратські фінанси.

Та і взагалі не все було гаразд з чернігівськими магістратськими фінансами. Джерела прибутків були ясні, відомі, але й тут доводилося раз-у-раз уважати на різні втручання полкової старшини та різних впливових осіб, що відривали собі помалу з магістратських джерел прибуткових, хто млин, хто греблю, хто посполитих.

Магістратські села були за чернігівським магістратом ще з XVII в., і магістрат повертав прибутки з цих сіл на свої власні потреби. Селяни, як звичайно, давали датки натурою, платили поплати грошові, це все збирали спеціальні магістратські збірщики та виплачували згідно з рішеннями магістратського уряду. Так само відбували селяни і певні повинності, наприклад, давали підводи переїжджим, але це робили згідно з наказами від магістрату і тим, кому магістрат призначав це робити та давати. Коли було треба, магістрат призначав, і селяни давали певну кількість підвід, висилали певне число людей на ту чи іншу працю. Магістратські урядовці перевіряли виконання та, як звичайно, карали за неслухняність, за супереку.

До таких нормальних відносин поміж магістратом та магістратськими селянами втручалася місцева старшина та притягала селян до інших повинностей чи поплатів. Коли з сотенних посполитих робили певні збори, чи притягали до певних повинностей, сотенні урядовці не минали, як було-б треба, магістратських посполитих, але й їх притягали до загальних повинностей та поплатів. До вистачання підвід сотенні урядовці притягали теж і магістратських посполитих. Царська грамота 1690 р. переказує скаргу магістратських урядовців, що козаки в магістратських селян забирають підводи на свої потреби, беруть і самих посполитих собі на працю, коли буває потреба: розуміється, вже після того магістратські посполиті відмовляються давати поплати чи відбувати повинності на магістрат.

Крім окремих випадків притягання до певних повинностей чи поплатів претенсії старшин що-до магістратських людей ішли далі. Було спокусливо взагалі вивести магістратських людей з-під керування магістрату та взагалі взяти під свою, старшинську протекцію, з тим, щоб використовувати таких протекціантів тільки на себе, на свої потреби. Селяни магістратських сіл іноді корилися силі, а іноді бачили певну вигоду, коли на перший час старшина брала менше, ніж брав магістрат, обтяжений великими виплатами та роботами. Таке тимчасове зменшення тягару податків могло призводити до того, що магістратські селяни своєю волею без примусу ішли назустріч бажанням старшини, під старшинську протекцію. Скарги в справі послушенства з боку магістрату

повторювалися не раз. Між універсалами гетьмана Скоропадського маємо один, який зокрема спиняється на тій справі, що посполиті магістратських сіл повинні і далі теж виконувати послушенство, як робили це раніш звичайно (1709). Докладнішу скаргу подав магістрат пізніш, що й викликало спеціальний універсал гетьмана Скоропадського. Випадки привернення магістратських людей під старшинську оборону повторювалися й пізніш, отже магістрат мусів подавати докладніші відомості, хто саме привернув людей.

Друга група грошових податків та робіт ішла з тих магістратських людей, що жили в місті. Ці ремісники та купці виплачували на користь магістрату грошові датки, а коли була потреба, виконували певні роботизни згідно з призначеннями од магістратських старших. Отже всякі претенсії від старшини сотенної чи полкової що-до цих магістратських людей в місті зачіпали магістрат, бо позбавляли його можливості далі мати цих людей до своїх послуг. Коли сотенні урядовці притягали магістратських людей до сотенних повинностей, вони тим самим збавляли певну частину магістратських прибутків, на яку вже не можна було рахувати, складаючи магістратські бюджети (універсал гетьмана Скоропадського 1709 р.). Подібне значіння мало теж і притягання ремісників, коли старшина брала ремісників під свою протекцію, притягаючи до залежності від себе. Старшина уживала тут тих самих засобів використання ремісників, які бували і попередніми часами, а саме вона накидала на ремісників певні роботи на себе і не платила за зроблене, а ті ремісники після того відмовляються робити щось на магістрат (царська грамота 1690 р.). В результаті такого притягання ремісників та накидання на них роботизн чернігівський магістрат втрачав певну суму зборів та робіт.

Хто жив на міській землі, провадив торгівлю на міській землі, той вступав у певні звязки з магістратом, був під його контролем, платив певні поplatки на магістрат. Через те магістрат стежив за такими людьми та пильнував своїх грошових зборів. Не дивниця, що в гетьманських універсалах та царських грамотах ми знаходимо згадки про міщанські скарги на такі порушення звичайної практики. У царській грамоті р. 1690 маємо вказівку на міщанські скарги в такій справі. Різні люди—скаржилися міщани—оселилися на міських землях, нічого не дають на магістрат, вимовляються тим, ніби-то земля монастирська, а монастирська братія стоїть за таких людей, обстоює їх. Так само козаки поставили свої комори коло міщанських комор і тим самим підривають торгівлю міщан. Таким чином виникало питання про заселення міської землі, використання її без виплати належних датків та без виконання звичайних роботизн на магістрат, а в деяких випадках повставало складне питання про захоплення міської землі, коли на заяви міщан відповідали, що це земля не міська, а інших власників, до якої магістрат чернігівський не повинен мати ніяких претенсій. У справі з людьми, яких боровив монастир, певно магістрат вже мав значні труднощі, вияснюючи свої

права проти претенсій монастиря. Те, що монастир, монастирська господарча влада боронила людей від магістрату, ускладняло справу, бо і ті неслухняні, яких привертав магістрат знов до себе, покладали свої надії на монастирський захист від магістрату. За таких умов, звичайно, справа затягалася надовго і магістратські урядовці мусіли витрачати багато енергії, щоб привернути до послушенства тих, які відбилися від магістрату та перестали давати належні поплати та виконувати належні роботи на магістрат згідно з давніми нормами полатів та роботизн. Через те і турбувала так магістрат справа з неслухняними людьми. „Да на ихъ же мещанской землѣ поселилися мещане и иніе волніе люде и нинѣ живутъ и мещанскими ихъ землями и грунтами владѣють, а в ратушу имъ ничего не платятъ, оговариваясь, будто они живутъ на землѣ Елецкого и Илинского монастирей, а властѣ де и братія тѣхъ монастирей за нихъ стоятъ“, так передає царська грамота міщанські скарги тих десятиліть ¹⁾.

Як бачимо, нормальні умови залежності від магістрату звязані були з фінансовими справами, з поплатами на магістрат і через те всяка зміна, всяке втручання старшини хвилювали магістратські верхи своїми наслідками в фінансовій сфері. Покликалися магістратські на давні права магістрату що-до послушенства магістратських посполитих та ремісників. Можна було в своїх вказівках доходити аж до королівських польських грамот та найдавніших гетьманських універсалів, що спинялися на питаннях послушенства магістратських людей. Вже в універсалі Богдана Хмельницького досить уважно поставивсь уряд до справи послушенства волощан до магістрату. „А теперъ за симъ уиѣверсаломъ нашимъ мѡценъ есть вишменованній войтъ мѡстомъ радѣти и справовати и волощанами здавна до мѣста належашими, тоестъ Слабиномъ, Рудкою, Седневщиною, и иншими, и ихъ судити, порядки винайдовати, которого мають слухати и поважати такъ мѡщане, яко и волощане менованніе и до тихъ прилегліе мають бити на складку в чомъ потреба“ ²⁾. Тут, як бачимо, про послушенство волощан зазначено, як „здавна до мѣста належашихъ“, отже вказівка універсалу спирається на попередню вже, до універсалу, практику. В пізнішій універсалі Мазепи зазначено скаргу „войта черниговского з бурмѣстрами и всѣми урядовними тамошними“, що цехові, які „належовали до ратуша, отвернени от мѣского послушенства, а привернени в послушенство (полковников)“ і вирішено, що на далі магістратський уряд має право „до належитого мѣского послушенства потягати ку помочи всему посполству“ ³⁾. Отже, магістратський уряд може говорити про давнє, належите послушенство та пильнувати, щоб волощани та міщани не виходили з-під належного міського послушенства. Пильнувати доводилося уважно, бо охочих привернути магістратських людей під своє послушенство було досить. Вже було зазначено про монастирські претенсії й як магістратським урядовцям у тій

¹⁾ Збірка, арк. 23 звор. ²⁾ Збірка, арк. 30. ³⁾ Арк. 38 зв.

справі доводилося шукати царської ласки та вирішення, що магістратські люди повинні підлягати, як звичайно, магістратській зверхності та бути в звичайнім послушенстві магістратським ¹⁾ „бити обще съ ними, мешани, во всякихъ платежахъ и поведеніяхъ, такожъ какъ и они черниговскіе мѣщане, а къ вышепомянутимъ монастирямъ, буде имъ они не крѣпки и живутъ не на ихъ монастирскихъ землях, ихъ не привлекутъ“.

Були претенсії і до інших груп людности під магістратською зверхністю. Маємо окрему спеціальну скаргу від магістрату в справі цехових людей. Війт з бурмистрами та всіма урядовцями скарживсь, що полковник чернігівський небіжчик п. Яків Лизогуб привернув до свого послушенства всіх ратушних людей, які раніш були в магістратським послушенстві. Гетьман Мазепа вволив прохання магістрату що-до привернення цехових знову до магістрату. В дальшій цехові повинні бути в завідуванні війта та урядових, в „належитомъ мѣскомъ послушенствѣ“. Коли-б хто з цехових мав якісь полковницькі листи на увільнення від послушенства („взглядомъ уволенія отъ мѣской повинности“), від таких людей війт може відбирати ці листи та віддавати їх „до ратушного спряту“. Цехові повинні відбувати на магістрат звичайні повинності, роботизни, давати „помѣрное и ваговое на ратушѣ“, а старшина, теперішній наказний полковник, а пізніш і „совершенній полковникъ“, не повинні чинити „жадной и наименшой перешкоди, прикрости и долегливости“. Так вирішено справу з послушенством цехових людей в універсалі Мазепа ²⁾. Звичайно, оборона і протекція старшини чинила багато турбот магістратським старшим. Гет. Скоропадському довелося розглядати скаргу на те, що старшина та духівництво захопили людей як у місті, так і по-за містом. Магістратська скарга мала на увазі „нѣкоторыхъ зъ духовныхъ такожъ зъ пановъ старшини полковой, сотниковъ и прочіихъ войскового чину особъ“. Одні впливові особи, взявши під свою оборону людей, уживають їх на самі приватні роботизни і не дають їм допомагати „ратушеви черниговському и мѣщанамъ тамошнимъ такъ въ суспензації драгунъ, яко ѿ в иннихъ общенароднихъ налогахъ не велять свѣдчити помощи“. В наслідок того чернігівські міщани під магістратом „двигаючи всякіе налагаемое повинности, крайнюю нужду узнають“. Магістрат подав і реєстри, хто саме скільки має таких „протекціальныхъ одъ общей тяжести ухилиющихся“. Гетьман Скоропадський поставивсь уважно до цієї скарги магістрату, „не одмовивши прошенію ихъ слушному, а запобігаючи, чтобы чрезъ тое они, мѣщане, до остатного не пришли знищення“, наказав архімандритам монастирів чернігівських та законникам катедри тамошньої, як і іншим, не окривати протекцією своєю таких людей, які „помощь ратушеви чинити должны“ ³⁾. Спеціальне питання порушено було з приводу цехових музичького цеху. В заяві цехмістра музичького з товаришами, що вони подали р. 1732, зазначено, що

¹⁾ 28 зв. ²⁾ Збірка, а. 38 — звор. ³⁾ Збірка, а. 46—47.

„зъ давнихъ лѣтъ отци и дѣди ихъ, живучи в городѣ Черниговѣ, никакихъ повинностей и податей гражданскихъ не отбывали, токмо по возможности и произволенію своему со всего своего давали складку до скринки церкви божественной“, а потім магістрат став робити новини та притягати цехових музичького цеху „ко всякимъ гражданскимъ дачамъ и повинностямъ врядъ з достатними и можними мѣщанами, отъ чего имъ чинится разореніе и обида“. При тій своїй супліці подали цехові і полковницькі універсали, які визнавали за цеховими музичького цеху їх привилеї. Розглянувши справу, гетьманський уряд визнав, що та „складка ихъ музыкантовъ общая на церковь Божию опредѣленная дѣло есть богоугодное и зъ тихъ мѣръ прошеніе ихъ музыкантовъ принявши за слушное“, наказав магістратській владі не притягати „помянутихъ музыкантовъ черниговськихъ“ къ податямъ гражданскимъ ни къ якимъ излишнимъ повинностямъ кромѣ общенароднихъ тягостей, а наипаче в сукстентацій консистентовъ и въ висилки по указу е. ц. в. на линѣйную работу по пропорції дворового числа работниковъ и въ прочемъ“. Як раніш, на цехових музичького цеху лежить „обикновенная складка на церковь Божию по возможности и по произволенію ихъ, якъ въ полковничихъ універсалахъ имъ даннихъ виражено“ ¹⁾. Отже, як бачимо, гетьман не визнав за можливе, хоч скрутний стан магістрату був цілком ясний, набавити цеховим податок на користь магістрату замість їх побожного податку, що лежав на них з давніх часів (1732).

Загальніший характер має універсал Скоропадського (р. 1721). Скаржилися магістратські, що „многіе мѣскіе люде достатнѣе и ремесники подъ протекцію рознихъ пановъ удавшись, а иншіе и зовсѣмъ имъ свою осѣдлость продавши, живутъ свободно и жаднихъ общенароднихъ мѣскихъ долегливостей (хоча й би и могли оніе двигати) не дознають, чрезъ що останніе мѣщане черниговскіе приключающіеся налоги отбывающіе до неменшого пришли и приходятъ оскудѣнія“ ²⁾. З огляду на такий стан міста, прохали магістратські, щоб „тіе протекціанти в вистатченню хочай грошей на сплаченне четвертей по указу ц. п. в. в Смоленску поставленнихъ били помощними“. Гетьманський уряд визнав, що між різними податками та зборами з людности, справді, збирання хлібу становить виїмок, „зваживши же тое за четверти муки грошей видане есть монаршій ц. в. интересъ, одъ которого нѣхто воленъ бити не повиненъ“. Отже за-для збирання грошей за хліб можна зробити певний виїмок, відхилення від практики і ось гетьманський уряд згодивсь притягнути протекціантів до давання грошей за хліб „подлугъ мѣрного опредѣленія“. Державці не повинні заступати своїх протекціантів „жадною мѣрою, поколя впередъ инакше о онихъ учинимъ опредѣленіе куда належатимуть“. Цікаве оце зауваження, воно говорить про можливість загального вирішення справи про протекціантів та призначення, до кого саме вони повинні належати далі. Справа про протекціантів у звязку

¹⁾ Збірка, а. 52 звор. — 53. ²⁾ Збірка, а. 49 звор. — 50.

з скаргами магістратів на їх скрутне становище та заборгованість з неможливістю виплачувати податки повинна була звернути увагу гетьманського уряду, щоб знайти якісь засоби допомогти міській людині в її складнім фінансовім становищі та зберегти міста від дальшого знищення, та руїни.

У зв'язку з справами про послушенство магістратське та сполучені фінансові моменти стоїть і справа про магістратський присуд, якому підлягали магістратські люди, купці, ремісники, селяни ратушних сіл, то-що. І тут були сполучені деякі фінансові моменти, крім загальних питань магістратської зверхності, якій повинні були підлягати зазначені групи в судовім відношенні. Питання про присуд давнє і порушувало його не раз. Магістратські могли покликатися на давню практику, на королівські привілеї, в яких було порушено справу з присудом. Вже тоді виникали деякі сумніви що-до детального визначення груп, які підлягають магістратському присудові. Як бути, наприклад, з приїжджими людьми, що тільки тимчасово приїждять з своїми справами купецькими та иншими? Як бути, далі, з людьми не магістратськими, що оселилися на міських ґрунтах за-для постійного життя? Королівський привілей прихилив під право магдебурзьке за прикладом инших міст наших упривілейованих усіх купців та ремісників, що тепер у місті чернігівським живуть або пізніш мешкатимуть ¹⁾. Всі міщани, купці і ремісники не повинні жадній иншій юрисдикції підлягати та відповідати, крім юрисдикції вїята та магістрату міського; так само і купці приїжджі, ремісники, перекупні, коли-б вони приїхали до міста з инших міст і тут учинили „якийсь збиток чи виступок або в чім колвек проти слушности и права викрочили“, повинні підлягати тому-ж урядові міському“ ²⁾. Далі зокрема дуже важливе питання про тих людей не магістратського присуду, котрі оселилися в місті на міських землях. „Колиб шляхтич которий, або чоловік служачій набув дома, огорода албо ґрунта міського албо ся гандлем, шинком і ремеслом яким колвек в місті нашім Чернігове бавил, тоди кождий таковий тому-ж праву магдебурському і урядові міському Черніговському подлягати, одповідати і тягари міські поносити буде“ — так каже з приводу цього питання королівський привілей. Отже тут магістрат міг широко тлумачити належність до магістратського присуду, і коли-б тільки можна було це перевести та вимагати, справа була-б зовсім ясна. Але натомість ми маємо постійні скарги магістрату на старшинські втручання до магістратського присуду, перешкоди перезодити на практиці магістратський присуд, що не давали можливости магістратському судові перевести розгляд справи та карати винних. Універсал Мазепин потверджує „права ихъ и суди майдебурскіе“ (1687). Царська грамота зазначає скаргу міщанства: „да ихъ же де мѣщанъ принуждает Черниговскій полковникъ и козаки къ своему суду мимо ратушной ихъ расправи и черезъ магдебурское право“ і вирішує „черезъ магдебурское

¹⁾ Збірка, а. 147 звор. ²⁾ Збірка, а. 148.

право от ратушного суду ихъ мещанъ полковнику Черниговскому и старшинъ городской и козакамъ къ своему суду не принуждати и утѣсненія имъ тѣмъ не чинить“¹⁾). Отже справу про магістратський присуд поставлено в міщанських скаргах цілком виразно і царська грамота так само виразно і рішуче виносить заборону порушувати практику магістратського суду. Але старшина втручалася й далі. Універсал Скоропадського зазначає скаргу міщанства, що „права и порядки ихъ, на якіе они имѣют висоцѣповажніе монаршіе е. ц. п. в. грамоти и универсали антецессоровъ нашихъ бившихъ гетмановъ данніе нарушени застали тимъ самимъ, что старшина полковая и панове сотники тамошніе околичніе ихъ мещан Черниговскихъ надъ ихъ права до суду полкового потягають не допускаючи въ ратушу тамошномъ споровъ, заводовъ и всякихъ справъ межи мещанами точачихся разсуждати и кончити и людей посполитихъ въ селахъ до ратушу черниговского належныхъ... мешкающихъ мимо пана войта и бурмистровъ усилуютъ до отбування общихъ сотеннихъ подводъ и видатковъ“. На цю скаргу гетьман потверджує „але всякіе спори и звади рознихъ справъ до суду ратушного черниговского належачихъ, которіе межи мещанами тамошними точили би ся, нехто иншій толко панъ войтъ черниговскій зъ майстратомъ своимъ разсуждати и кончити мѣсть подлугъ слушности“²⁾). Отже, гетьманський універсал відновлює практику магістратського присуду та знов піддає йому ті ґрунти, які і раніш підлягали йому. Пізніший універсал Апостола теж нагадує, щоб „къ суду своему мѣщанъ черниговскихъ мимо майдебурское право притягати... не отважались“. Оці постійні нагадування про присуд магістратський та нечинення в тім перешкод показують, що старшина не дуже вважала на практику магістратського суду і не давала переводити суду над своїми протекціантами, яких мала в своїй обороні та протекції. Гетьманські універсали не завжди мали силу примусити старшину стримуватися та поступатися магістратському урядові в справах судових, до яких притягали ремісників міщан, волощан, їх протекціантів в їх обороні старшинській.

Багато теж турбот та клопоту було магістратським старшим з джерелами прибутків, що спокушали старшину та заохочували її оскільки змога привлашувати собі окремі маєтки. Як ми зазначували раніш, в магістратських селах захоплювала собі старшина окремих волощан, спокушала перспективою певних вигод або примушувала і тим самим виводила з господарчої залежності від магістрату. Але крім того старшина иноді захоплювала і цілі поселення в повнім складі, відразу роблячи магістратському господарству великі шкоди. Мусів магістрат допоминатися перед владою гетьманською і царською про такі захоплення та вимагати, щоб йому повернули захоплені поселення, землі, млини. З попередніх універсалів в тій справі зазначимо універсал Брюховецького, що йому скаржилися „войтъ и бурмистри и увесь майстратъ мѣста е. ц. п. в. Черни-

1) Збірка, а. 37, 24, 28 звор. 2) Збірка, ар. 42 звор.

гова, ижъ села Онисовка, Напоровка, Холявинъ, Великая Весь, Красное з особливого баченя войскового и нашего е. м. пану воеводѣ черниговскому, столнику князю Игнатию Григоріевичови Волконскому и головѣ стрѣльцкому Алексѣю Θεодоровичови Подтопнику для виживленя даніе ведлугъ стародавнихъ звичаювъ“. Скаргу міщанства звязано з виясненням важких економічних умов міста Чернігова. Нові державці забороняють волощанам „прикладатися до вшелякихъ поборовъ, складокъ, сторожъ и иннихъ повинностей мѣських“ і тим чинять міщанам чернігівським велику кривду. Гетьманський універсал, вважаючи на важкий стан чернігівського міщанства, наказує та вияснює, що „не мають заступовати, бо имъ (міщанству) трудно виламовати зъ звичайнихъ повинностей“ (арк. 34 звор.). Такі гетьманські накази та заборони приходили на допомогу міщанству, але, як можна бачити з пізніших універсалів, не завжди могли спинити впливових осіб у їх бажаннях привласнити собі чернігівські міські поселення. Ще легше було захоплювати окремі міські землі, це було не так помітно, як захоплення цілих поселень. Місто мало землі, сіножаті, вступ до лісу в певних межах. Склад цих „пожитковъ“ не залишавсь незмінний, бували і пізніші додатки від тих гетьманів, що уважно ставилися до міських потреб та скарг. Так, універсал, Скоропадського потверджує надання двох сіножаток, „поневажъ по разсмотренію пана полковника чернігівського сѣножати двѣ, одна Мазапетина, а другая Уствишинская для уставичного наездовъ ратушнихъ отбывання заховани zostали, теди и ми гетманъ, тіе сѣножати аби до ратуши черниговского належали, мѣти хочемъ, варуючи того пишно, абы никто, якъ зъ войсковихъ, такъ и зъ посполитихъ людей в кошенію травы на общую ратушу черниговского потребу не важился чинити жадной перешкоди“ (арк. 43)¹). Отже з ініціативи місцевого полковника чернігівський магістрат отримав додаток спеціально за-для виконання тих повинностей, що спадали на магістрат чернігівський, стації переїжджим та ин. Вступ до лісу в певних границях, яким звичайно користалися міста з давніх часів, давав теж і чернігівському магістратському урядові певні вигоди. Границі земель та вступу зазначено було докладно в королівських листах, але потім ці границі звужувано, площу вступу теж зменшувано, завдяки претенсіям сусідньої старшини та монастирів. У пізнішій гетьманській універсали Апостола загально зазначено „во владѣнію тѣхъ маѣтностей, перевоза, сѣнныхъ покосовъ, рибныхъ ловль, пахатной землѣ и иншихъ угодій к самому ратушу черниговскому... издавна надлежащихъ“ (арк. 52). Але в загальній сумі цей комплекс джерел прибутків зазнав значних втрат, не вважаючи на деякі додатки. З млинових справ зазначимо одну, яку довелося розглядати гетьманській владі. Справа йшла про використання млина „сливучого Яхимовского подъ Черниговомъ на рецѣ Бѣлоуѣ стоячого части войскоевое розміровихъ пожитковъ“.

¹) Які могли бути кривди, зазначає з слів скарги міщанської царська грамота: „и зъ тѣхъ нѣхъ сельъ козаки емлютъ подводи и жителей загоняють къ себѣ на работу и въ лѣтное время овощи съ нихъ всякіе себѣ збирають“.

Раніш — поясняв війт у своїй заяві — попередні війти Яхимович та Отрохович „за бувшихъ гетмановъ антецессоровъ нашихъ оттоль уживали“, а потім удова Отроховичева випросила собі гетьманський універсал на всі пожитки з того млина. Гетьман наказав на місці перевести розиск з приводу зазначеного млина. Цей розиск виявив, що раніш „пожитки частей войсковихъ арендовимъ способомъ отбѣрано до ратушу чернігівського“, а пізніш часть військова надана на уряд війтівства чернігівського, а не на самого війта особу, отже удові Отроховичевій не могло бути призначено всієї суми розмірових пожитків. З огляду на ці вияснені умови попереднього використання млина, гетьман Мазепа змінив попереднє надання в тім розумінні, що удова Отроховичева вже має далі отримувати тільки половину пожитків з млина, а другу половину має одбирати на уряд війтівський, а не особисто на себе, війт (арк. 38). Отже, гетьманський універсал рішуче відокремив війтівські урядові пожитки від пожитків на особу війта, що пізніш могли переходити на його спадкоємців, удову війтову. Удова війта Отроховича, що отримала була на себе всю суму пожитків згідно з гетьманським універсалом, тепер втратила на користь війтівського уряду половину пожитків і зберегла „господарскую“. Згідно з цим новим рішенням війт та вдова війтова, попереднього війта, повинні ділити пожитки та греблю „гатити сполною своєю працею“...

Окрему групу пожитків становлять грошові збори з землі під міщанськими дворами та під коморами. Перехід таких земель до інших осіб, не-міщан, турбував міський уряд, бо далеко не завжди можна було примусити не-міщан виплачувати звичайні земельні збори. Та й ті, що попадали до протекції та оборони старшини, переставали, користуючися з свого нового становища, покладаючись на старшинську протекцію та оборону, виплачувати оцей грошовий даток, як раніш виплачували. Через те, як було вже зазначено, поселення на міських землях різних вільних людей звернуло увагу міського уряду та дало йому привід скаржитися царській владі: „и нинѣ живутъ и мещанскими ихъ землями и грунтами влаждють, а въ ратушу имъ ничего не платятъ“ (арк. 23 звор.). Так само, коли будували крамні комори на міських землях не-міщани, тим самим зменшували відповідно й прибутки міської магістратської скарбниці, ті прибутки, що йшли з комор. Через те магістратський уряд і здійснює справу про те, що не-міщани поставили комори. Справу піднесено в зв'язку з проектом забудови Чернігова після тієї руїни, яку зробила пожежа. Магістрат прохав допомоги в справі забудови від гетьманської влади, що мала-б дати в тій справі грошову допомогу чи допомогу в якій іншій формі. Нова забудова міста після знищення поставила питання про нове планування, а це своєю чергою справу перевірки прав тих власників, котрі мали певні пляци ще перед пожежею та з них користалися. Чи залишати ці пляци за тими, хто їх раніш держав, чи замінити цей розподіл пляців? У зв'язку з цим і порушив магістрат справу про пляци на „рынку“, що їх зайняли не-міщани, козаки, то-що. Магістрат звернув увагу

на те, що не-міщани, люди „войскового чина между коморами мѣскими не на купленной лечь на самоволне занятой землѣ“... свої комори поставили: магістратському врядові пощастило добути від гетьманського уряду заборону такі комори між міськими коморами ставити та використовувати. Коли „ратушнее мѣстце по розміру инъженѣра одойшло на замок“, панове майстратові мусіли зайняти „многіе коморніе мѣстца дорогою ценою розними мѣщанами покупленіе, которыхъ в замѣну шкодующимъ дати всеконечная указываетъ потреба“ ті пляци, які зайняла була без куплі, „самоизволне“ старшина. З цим влада гетьманська в принципі згодилася, бо не можна було обстоювати ті ґрунти, що захоплені без правної основи, а треба було їх повернути. Але деякі впливові особи, як пан Томара суддя полковий, Силич — отаман і Мусій Дмитрович не хотять уступити своїх зайнятих „своимъ хотеніемъ на комори мѣстцъ“. Довелося магістратові спеціально скаржитися на цю неслухняність впливових осіб. Гетьманський універсал спинивсь спеціально на цій справі, наказав зазначеним впливовим особам, щоб — „всеконечно, болшъ ослушаніемъ своимъ указовъ нашему не противлячися, уступили тих коморнихъ мѣскихъ самоволне без куплѣ собою не од теперь позаниманныхъ земель до ратушу мѣщанамъ“. Коли-б ці особи і далі не слухалися, гетьманський універсал Скоропадського загрожує таким рішучим кроком: „роскажемъ тіе онихъ особъ комори рукговати и мѣстца очистивши все цѣле до ратуша тамошнего мѣщанамъ привернути“ (арк. 48 звор.—49). Тон універсалу, як бачимо, досить різкий, але як-раз Скоропадський іноді не мав можливості натиснути на впливових осіб, щоб примусити їх виконати вимоги гетьманського уряду та задовольнити прохання магістрату. А випадків такої неслухняності впливових осіб у справах магістратських бувало досить.

ГЕТЬМАНСЬКІ ЗЕМЕЛЬНІ УНІВЕРСАЛИ 1660—1670 РОКІВ.

Гетьманські земельні універсали 1660—1670-тих років у порівнянні з попередніми виявляють даліше вироблення земельної політики та викривають вплив зміни умов суспільного життя, перехід від часів революційного руху до будування нового державного ладу.

Перше питання, яке встає при виясненню земельної політики гетьманської влади, це відношення між гетьманською владою та царським урядом. Як ставився царський уряд до земельної політики гетьманської влади, як дивився він на свої земельні надання на території Гетьманщини, викликані певними проханнями з боку старшини? Чи провадив царський уряд це як сталу систему чи обмежувався лише випадковими наданнями згідно з тими проханнями, які до нього подавали?

На прийняття прохань та надання земель згідно з тими проханнями царський уряд дивився як на своє право. Проявляв він певну обережність там, де бракувало відповідних відомостей, певних та докладних, заховував певний відтінок умовности в таких випадках, але не вагався все-ж-таки видати свою грамоту — з захованням всякої обережности — на ті маєтки, що їх прохали. Якогось вагання не помітно, нема підстав гадати, що московський уряд мав сумніви щодо свого права. Починаючи з прохань Богдана Хмельницького дати йому батьківські маєтки та надати нові, починаючи з подібних прохань старшини, що була коло гетьмана Богдана (як Виговський) московський уряд завдовольняв такі прохання, вважаючи це за своє право, між тим, як ці прохання викликані умовами переходового часу, коли було неясно, в чій компетенції має бути роздавання маєтків на умовах військової служби українській старшині. Дальші прохання з часів боротьби претендентів на гетьманську булаву підтримували в московській владі певність, що старшина Гетьманщини визнає за московським урядом право роздавати маєтки на умовах служби на території Гетьманщини. Відношення свого до гетьманської влади в тій справі московський уряд не виясняв. Деякі рішення за браком відомостей відсунуто, аж поки московський уряд збере відповідні звістки від своїх агентів, переведе перепис. Отже московський уряд гадає обійтись своїми силами, допомогою своїх агентів, не покладаючись і не прятягаючи до цього врядовців гетьманського вряду.

При тім усе-ж-таки уряд ц. Олексія Михайловича виявляє стриманість, дає маєтки лише по проханнях зацікавлених осіб, які звертаються до нього сами, дбає про те, щоб уникнути якихсь загострень чи непорозумінь з гетьманським урядом на цім ґрунті. В цих відносинах бачимо різницю з пізнішими часами, коли московський уряд сам на свою власну руку провадив роздавання маєтків на території Гетьманщини, навіть не членам української старшини, вступаючи тим самим у конфлікти з гетьманською владою та тою політикою, що гетьманська влада провадила в цих справах. Оці втручання в українські земельні справи з боку московського уряду в часи г. Мазепи та пізніш, г. Скоропадського, були рішучим кроком від політики обережної та стриманої часів царювання ц. Олексія Михайловича, але підвалина для цього була покладена раніш у розумінні права роздавати маєтки за службу на території України без порозуміння в таких справах з гетьманським урядом, без запитання в складних питаннях, які важко було розв'язати без знання місцевих українських умов тодішнього часу. Позиція зайнята московським урядом у земельних справах нагадує подібну-ж позицію, зайняту з самого-ж початку в справах військових, де московський уряд зараз-же почав втручатись в військове командування.

Різниця така, що в військових справах ці втручання мали більш рішучий вигляд, ніж у земельних відносинах, де до рішучих виступів прийшло пізніш, а поки-що обмежувалися в розумінні свого права обережним виконанням поданих прохань про надання маєтків на території Гетьманщини.

Звернення української старшини до московського уряду з проханнями про надання маєтків мали різні мотиви в різні десятиліття. Перші—гетьмана Богдана Хмельницького, Виговських, Богданова, Тетері—припадають на переходовий час, коли тільки що вироблялись відносини до московського уряду і розмежування компетенцій московського уряду і гетьманської влади ще не було вияснено. В таких обставинах формування нових державних відносин, коли неясна ще була компетенція гетьманської влади, звернення до московської влади за наданням маєтку могло бути викликано як-раз такою неясністю ситуації. Дальші звернення в часи боротьби претендентів на гетьманську булаву та зміни гетьманської політики викликано бажанням зміцнити фактичне володіння маєтками шляхом потвердження від тієї влади, що здавалась така стала та певна серед цих частих та рішучих змін, катастроф з окремими гетьманами та сумнівів, яку позицію займе новий гетьман що-до наказів свого попередника. Пізніш, коли гетьманська влада окріпає, переживши оцю боротьбу претендентів, коли виробляється певна система в роздаванні маєтків за службу, тоді звернення до московської влади за наданням маєтку набувало часто характер нехтування з різних мотивів компетенції місцевої гетьманської влади, це був обхід її просто до московського уряду, як вищого над гетьманську владу.

Як ставилась гетьманська влада до таких звернень мимо неї за маєтками до московського уряду, чи вважала вона в таких земельних

справах московський уряд за вищу інстанцію від себе і його контролювання за правильне з юридичного погляду?

Такого відношення з боку гетьманської влади непомітно. Приходиться думати, що гетьманська влада не визнавала за московським урядом права роздавати маєтки на території підлеглий її компетенції. Знов-таки в добу гетьмана Богдана Хмельницького на такі звернення можна було дивитись, як на з'явище спеціально переходового часу, коли ще не встановлено компетенції органів та ще не визначено взаємного відношення між ними. В слідуючі десятиліття гетьманська влада скупчує в своїх руках справи роздавання маєтків за військову службу на території Гетьманщини, царські надання маєтків займають тепер менш місця в порівнянні з усе більшим числом гетьманських земельних надань і царські надання маєтків вважає гетьманська влада за рідкі втручання царського уряду до кола її компетенції в земельних справах. З стилізації самих гетьманських універсалів можна бачити, що гетьманська влада при вичисленні документів на маєтки не надає такого рішучого значіння царським грамотам поміж інших документів. В моменти ослаблення гетьманської влади менш енергії в неї виступати проти втручання царського уряду в земельні справи та надавання маєтків за військову службу, які тоді як-раз і стають частіші, бо кожен хоче забезпечити себе потвердженням чи наданням московського уряду, певнішим від гетьманських універсалів. Але після зміни гетьмана, коли знов гетьманська влада відчуває себе міцніше, всі звертаються до неї за потвердженням і тоді як-раз виявляється відношення гетьманської влади до царських надань та потверджень маєтків: і місця царських грамот серед зазначених документів, що їх подано з проханням про потвердження маєтків, ясно виявляє відношення гетьмана до царських надань та потверджень.

Порівняймо такі згадки про подані документи: „стосуючися напередъ до унѣверсалу славной памяти небожчика Богдана Хмельницкого, гетмана войска его царского пресвѣтлаго величества запорожскаго, а потомъ до грамоты в. г. нашего е. ц. в.“ та „стосуючися мы до грамоты великого государя нашего е. ц. п. величества и до универсаловъ славной памяти Богдана Хмельницкаго, гетмановъ в. з. антецессоровъ нашихъ“: це офіційні вирази гетьманської канцелярії з 1660-х років, але за гетьманування двох гетьманів з різним відношенням до московського вряду. Легко зауважити різницю в відношенні до царської влади в цім відміннім згадуванні царських грамот у різній послідовності. Наведемо ще з иншого універсалу тих-же років приклад великої уважності — „стосуючися до виразное великого государя нашего е. ц. п. в. волѣ въ грамотѣ его жъ в. г. описаное... владѣти, диспонувати... яко въ грамотѣ в. г. есть описано и якося сами въ себѣ мають“: між тим у царській грамоті є згадка про універсал гетьмана і таким чином гетьманське потвердження після царської грамоти могло-б пригадати універсал антецесора, як це звичайно робилось, а тут і самий характер володіння маєтком встановля-

ється на підставі царської грамоти, а не на підставі звичайної тодішньої практики Гетьманщини що-до умовного володіння¹⁾). За-для контрасту спинимось на документах Чернігівського П'ятницького монастиря. Царську грамоту отримав монастир на підставі універсалу г. Юрія Хмельницького 1660 р. Потвердження г. Брюховецького зовсім не згадує про царську грамоту, користуючись з досить рідкої формули без згадки взагалі про попередні документи — „яко за славной памяти е. м. Богдана Хмельницкаго, гетмана войска е. ц. в. запорожскаго, антецесора нашего, законници монастыра... заживали сѣлѣ... такъ и мы, конфѣрмуючи симъ универсаломъ нашимъ, мѣти жадаемъ“. Стилізація не дуже вправна, але царську грамоту, що її видано на підставі універсала г. Юрія Хмельницького, поминено зовсім. Щоб уникнути зайвих сумнівів, нагадаю, що в універсалі г. Самойловича 1672 р. є згадка про царську грамоту, яку „ізволилѣ е. ц. п. в. ведлугъ универсалу Юрія Хмельницкаго на села зъ угодиямы монастыревѣ... надати“ (Генер. Сл. Ч. П. № 161 — 162); таким чином, царська грамота не була загублена, як можна було-б думати на підставі умовчання про неї в універсалі г. Брюховецького.

Уступаючи часом московській владі, слабій часом відстоюючи свої права що-до роздавання маєтків за військову службу, гетьманська влада все-ж-таки старанно, де тільки можливо, зазначає, що царські потвердження повинні йти за гетьманськими універсалами, лише потверджуючи їх, без змін. В універсалі Максаківському ман. читаємо про таке обґрунтування прохання „ствержаемъ и конфѣрмуемъ всѣ права и привилегіи, а особливо универсалы антецесора нашего помененому монастыревѣ“. Тут намічено дві групи документів — старші, до Хмельницького, бо Максаківський це один з тих монастирів, які зберегли старі надання від магнатів попередньої доби, та універсали гетьманів, що потверджували монастирські маєтки: це основа задля дальшого потвердження монастирських маєтків. Царське потвердження — грамота не має такого значіння серед документів: „Поневажъ и отъ в. г. нашего отъ е. п. ц. в. жалованную грамоту менованій монастырь на тые ж села собѣ данную маєтъ“. Отже царська грамота за-для гетьманської влади не є основа, на яку спирається потвердження. В інших випадках підкреслено, що царське потвердження дано на підставі гетьманського універсала „стосуючися до пожалованной в. г. нашего е. ц. п. в. грамоти“, отже тут звичайна формула згадки про царську грамоту — потвердження, яка робить вражіння, що гетьманський універсал спирається на царську грамоту, але далі це значіння царської грамоти обмежується — „которую... надати ізволилѣ... ведлугъ универсалу Юрія Хмельницкаго на села“, отже царська грамота сама спирається на гетьманський універсал Юрія, а не дана самостійно на прохання звернене до царського вряду.

¹⁾ „Если бы кто противячися поважной жалованной грамотѣ государственной и волѣ нашей“ унів. г. Многогрішного.

Комбінуючи оці всі дані з універсалів 1660—1670 тих років, можна припустити, що гетьманський уряд уважав за своє право надання маєтків на умовах військової служби, дивився на царські потвердження, як на втручання, і за нормальне вважав, щоб царський уряд лише потверджував — без змін — гетьманські універсали. Потвердження царської влади вважали за потрібне на випадок зміни відносин між царською та гетьманською владою, на випадок повторення справи г. Виговського та ин. Але це мали бути лише потвердження, без змін, без зменшення чи доповнення в самих маєтках. Між тим опозиція гетьманській владі серед старшини дбала про те, щоб завести безпосередні зносини з Москвою та мати від неї не тільки механічні потвердження, але й нові надання в нагороду за вірну службу вже виконану, чи в заохочення до дальшої вірної служби. Виконуючи за-для Москви різні послуги, часом в порушення загальної політики гетьманської влади, ці прихильники Москви і не могли прохати собі за цю свою діяльність нагороди від гетьманської влади. Наприклад, підготовляючи заведення московських воевод по містах Гетьманщини, ці прихильники Москви обмежували місцеву адміністрацію Гетьманщини — територіально — і не могли знайти підтримання в офіційних колах. Збиваючи оці проби прихильників Москви, офіційні кола Гетьманщини і далі настоювали на тім, щоб у Москві лише потверджували гетьманські надання маєтків, а не надавали нові маєтки. Ця вимога знайшла собі здійснення в гетьманських Глухівських статтях, щоб царський уряд давав свої грамоти тим, хто, отримавши від гетьмана млин чи село, стане бити чолом в Москві і прохати грамоти. Царські потвердження так і покликаються на цей параграф в статтях — „а в глуховскихъ и нынѣшнихъ постановленныхъ статтяхъ, какови учинени на раде межъ Путивля и Конотопа, написано: кому гетманъ и старшина за услуги дадутъ мельницу и деревню и универсали свои дадутъ и на тіе маєтности нашего в. г. жалованніе грамоти, по челобитію, давать“ (Генер. сл. Н. П. № 74, № 147 та ин.). Таким шляхом гетьманська влада думала обмежити московський уряд в роздаванні потверджень мимо відома гетьманської влади і скупчити в своїх руках роздавання маєтків за військову службу.

Паралельне надавання маєтків за службу і московською і гетьманською владою вносило до практики гетьманської влади деякі впливи московського права, оскільки московська влада в своїх грамотах змінювала норми права Гетьманщини. Це помітно в двох напрямках: селянського послушенства та спадщинності наданих маєтків. Гетьманські універсали перших десятиліть не говорять про селянську примусову працю на старшину — власників маєтків¹⁾, роблячи таку привілею лише для монастирських маєтків, де рано згадувано про селянське послушенство на користь монастирів. Демократичні погляди боролись з тенденціями бувшого панства, тепер старшини, забезпечити собі надалі селянську

¹⁾ Виймок становлять поки-що пара універсалів.

примусову працю. Не знаходячи тут в умовах Гетьманщини можливості закріпити за собою селян з примусовою працею, вони уважно і жадібно приглядалися до порядків московського забезпечення землею служилих і не виправляють московських помилок в грамотах що-до умов володіння маєтками. Московські грамоти часто передають вірно загальну згадку універсалів про прибутки з маєтків — „всякие доходи иматъ, по чему съ тѣхъ маєностей напредъ сего имивано“. Частіш московські грамоти зазначають села „съ крестьяны“, підкреслюють „доходи всякие съ пахатнихъ мужиковъ“. Це впливає і на практику земельних надань Гетьманщини, де теж поволі виробляється право землевласника з старшини вимагати від селян наданого села послушенства — праці (про це докладніш далі). Друге, в чім теж виявляється вплив московського права, це спадщинність надання маєтків. Надаючи маєтки на умовах військової служби, гетьманський уряд залишав за собою право замінити чи відбирати маєтки, приклади чого, дійсно, бували при перших гетьманах. Московські грамоти — потвердження вносять моменти спадщинності: зазначаючи військову службу того, кому дано маєток, грамоти підкреслюють, що служити повинен з маєтку і „нашимъ государевымъ дѣтемъ“, а далі і діти того, хто одержав маєток, теж мають служити з цього маєтку — „чимъ ему и дѣтемъ ево впередъ владѣтъ“: між тим в гетьманських універсалах, на які покликаються грамоти, таких зазначень нема. Поволі і ця прикмета спадщинності наданих маєтків поширюється серед старшини, відновляє в пам'яті спадщинність колишніх панських маєтків і відповідні вимоги старшини перед гетьманським урядом стають все більш рішучі.

Важне питання, теж зв'язане з гетьманськими універсалами старшини на маєтки, стосується відносин між гетьманською владою та полковницькою в справі роздавання маєтків старшині. Як відомо, існує досить полковницьких універсалів старшині на землі, млини та — рідше — села. Студіюючи цей матеріал, мусіли дослідники поставити питання про відносини між владою гетьманською та полковницькою в цій справі, чи полковники могли самостійно роздавати землі, чи в цім відношенні вони підлягали вищій інстанції — гетьманській владі і коли роздавали землі від свого ймення, то тим порушували компетенцію гетьманської влади. За-для вияснення цього питання треба мати на увазі історичну перспективу і ті зміни, які переживала організація гетьманськогоряду. Перша доба — це витворення компетенції гетьманськогоряду. Відносини між гетьманом з одного боку та полковниками — з другого не відразу прийняли сталі певні форми. В своїм районі полковник був представник адміністративної влади і в багатьох випадках — в часи військових подій — вирішав справи самостійно, не маючи можливості порозумітись з гетьманською владою. Питання охорони для того часу мали надзвичайно важне, першорядне значіння, зацікавлені звертались в таких справах до

місцевих полковників і ті мусіли приймати тут на місці негайні заходи, щоб охоронити та зберегти. Подібним-же чином і гетьман підчас військових подій не міг перевірити на місці, оскільки вірні заяви про земельні відносини з боку зацікавлених осіб. Відновляючи обставини, серед яких з'явився певний гетьманський універсал чи полковницький лист, можемо пояснити теж і взаємні відносини між гетьманською та полковницькою владою. Приймаючи заходи оборони на місці, в момент небезпеки за-для господарства і, може, життя, полковник за-для швидкості не зносивсь з гетьманом, але це не встановляло надалі відносин для нормального часу. В гетьманських охоронних універсалах того турботного часу дано полковникам право карати всяких кривдників на місці без порозуміння з гетьманом „не обсилаючи“: така вимога продиктована умовами часу, але не може характеризувати звичайних відношень нормального часу та карну компетенцію полковника за нормальні часи. Так і в питаннях земельних турботного часу в цілях охорони полковник поширював свою компетенцію. Наслідком того могла бути певна некоординованість між органами влади. Як-раз приклад такої некоординованості стався в справі монастиря Максаківського за часи гетьманування г. Богдана Хмельницького. В гетьмана прохав монастир захисту від втручання до монастирського господарства та захоплень землі, скарга дуже поширена в ті бурхливі роки. Крім того, як звичайно робили монастирі, і Максаківський теж знайшов привід, щоб викликати особливу увагу до своїх скарг та прохань: він заявив, що має замір будувати церкву і за-для цієї мети просив обов'язати селян до послушенства. Гетьман видав відповідного змісту універсал з підтвердженням маєтків монастиря та з наказом селянам бути „послушними та помочними“. Але наслідки цього універсалу не вповні задовольнили братію Максаківського ман.: не всі землі було повернуто до монастиря, а селяни і далі не вповні були послушні. Гетьман в новім універсалі (Генер. Сл. Черн. № 260) поясняв це неухважністю полковника до гетьманських універсалів і в самій стилізації універсалу виявилось незадоволення („дивуємся тебѣ непомалу, панѣ полковникѣ наказній нѣжинській!“). Відкритої непослушності до наказів авторитетного гетьмана не приходитьсь припускати, але в спірних неясних справах та питаннях, за браком сталої виробленої системи та постійного порозуміння з гетьманом, полковник міг робити, в дечому розходячись з гетьманом. Села могли бути зайняті стацією війська, а з селян частина могла відмовляти від послушенства, вважаючи себе за козаків, частину прибутків („аренды шинкові и озернии“) міг на себе повернути хтось з старшини: в таких справах полковник міг і не проявити тієї рішучості, якої вимагав гетьман що-до повернення церковних земель та послушенства монастирських людей.

Часто полковницькі універсали чи листи першого десятиліття не мають того загального характеру, як універсали гетьманські, хоч і близько нагадують їх своїм змістом. Гетьманські універсали надають нові маєтки

монастирям та підтверджують загально всі маєтки, полковницькі листи роблять це не вповні, частково підтверджують, рідше надають, але не села, а землі та млини: це різниця значна, коли пригадати, як стояла справа з наданням сіл старшині та як заховували такі грамоти до слушного часу, поки не зміняться умови. Часом і терміни в наданнях можуть привести читача до непорозуміння. Один з ранішніх полковницьких листів — Гуляницького полк. Ніженського — на млин — вживає термін — „подалисмо“, що може наводити на думку, що це є надання нового, між тим далі йде пояснення цього терміну „млинь на р. Митяговіць з давнихъ часивъ належній монастиру“, отже це не є надання зовсім нового, але потвердження попереднього, викликане звичайними обставинами того часу і „подалисмо до заживання“ з наказом не втручатись до монастирських справ: „абы того млина спокійне заживали и нѣ отъ кого жадной и найменшой кривды и перешкоды поносить не мѣли, так отъ козаковъ, яко тежѣ и посполитихъ людей“ (Ген. сл. Н. п. № 92). Отже це звичайний охоронний універсал (від втручань козаків та посполитих людей до монастирського господарства), які так старанно підбирали собі землевласники в 1650-тих роках за-для охорони від кривд та руїни, звертаючись до гетьмана і до полковників. Нагадаємо ще потвердження Київ. полк. Василя Дворецького ман. Київ. Братському на його недавні надання від гетьмана Богдана Хмельницького: універсал гетьманський („листи войсковые одъ Богдана Хмельницкаго“) загинув підчас пожежі і монастир прохав від полковника якогось листа, що полковник і виповнив, „будучи свідомъ“ про те гетьманське надання. Коли звернути увагу на дату цього потвердження, стане ясно, чому прохати про це як-раз довелося полковника; це було 3 травня 1659, коли знову починалась затяжна боротьба між московським урядом і гетьманом — і монастир думав себе якось забезпечити від можливих несподіванок таким офіційним листом. Отже і цей полковницький лист має прикмети охоронних листів того часу, опертих на інші попередні документи¹⁾.

Повільне вироблення сталої певної системи земельних надань на умовах військової служби скупчувало всі такі справи в руках гетьманської влади, зменшуючи в цім відношенні компетенцію полковників: за полковниками залишається тепер потвердження гетьманських надань чи інших відповідних документів в цілях реєстрації та координування з ними в своїй адміністративній діяльності. Цей процес скупчення справ земельної політики в руках гетьманської влади часом гальмувався: бувало це, коли точилась боротьба між гетьманами та Москвою, коли йшла боротьба між претендентами на гетьманську булаву, коли слабшала влада гетьмана і — натомість — виростала влада місцевої адміністрації, полковника. Ми вже бачили, як до місцевої, ближчої влади, звертались за охоронними листами. В такій-же ролі виступали — місцями — і москов-

¹⁾ Дворецький, взагалі, цікавився життям Київськ. монастирів — його підпис на тестаменті м. Петра Могили. Пам. К. К. II № 16.

ські воеводи, що мали в своїх руках реальну силу і могли впливати на місцеве життя. Такий вплив воевод підривав місцеву практику земельних відносин, зменшував авторитет гетьмана, як голови уряду. Підчас пересунення по території Гетьманщини московських військ та тих кривд, що їх постійно робили московські ратні місцевим людям, охоронні листи московських воевод набували особливого значіння. Цим і треба пояснити „оберегаліє листи“ боярина воеводи Петра Шереметьєва, наприклад, на маетки Карпа Мокрієвича (Генер. сл. Черн. п. № 85 ст. 320) та потвердження на маетки від воеводи Шереметьєва, напр., на маетки Кривковича (Генер. сл. Черн. п. № 73), листи стольника Хлопова, що їх випрошували собі представники української старшини під свіжим вражінням тимчасової зміни обставин. Цікаве звернення цих листів до „воеводъ в, г. нашего е. ц. п. в. въ малороссійскихъ городѣхъ и всякихъ чиновъ ратныхъ русскихъ людей“, після яких вже згадано про „войска запорожского полковниковъ, сотниковъ и атамановъ и войтовъ и бурмистровъ и всю старшину и чернь“: легко зауважити, що більш значіння тут надано як-раз московським воеводам та ратним людям, від яких очікували найбільше кривд та шкод. З другого боку, цікава в зверненні і певна різниця в порівнянні з звичайними зазначеннями гетьманських універсалів, до кого звертається з універсалом гетьманська влада.

Вносили певну неясність та плутанину окремі енергійні та честолюбні полковники, які в своїм районі порушували нормальну практику земельних надань, втручаючись до звичайної компетенції гетьманської влади, сами роздавали землі та села без зазначення умовності до потвердження гетьманської влади на зроблені надання. Згадка в полковницькій листі — „за вѣдомомъ ясновелможного е. м. пана гетмана войска е. ц. п. в. запорожского“ (Генер. сл. Черн. № 126) виясняє ті нормальні відносини між гетьманською владою та полковниками, які вже утворились за зазначені десятиліття і які порушували деякі окремі більш енергійні та самостійні полковники своїми наданнями та потвердженнями фактичного стану землеволодіння. Листи таких полковників нагадують своєю формою гетьманські універсали. Так само зазначено тут прислуги, як основу за-для надання землі чи села — „иждъ вѣдаючи мы всегда п. Кирила Яковлевича атамана городского Почеповского войсковии услуги отправующего“ (Рославецъ, Генер. сл. Стародуб. № 122); „иждъ видячи мы пана Якова Завадовского товарища знатного войскового охочое и пилное при боку нашемъ услугъ отправованне, а сподиваючися... (Як. Самойлович, Генер. сл. Стародуб. № 77). Так само зустрічаємо тут і звичайні вирази — „вѣдаючи теды о таковой волѣ нашей... позволяемъ и даемъ... надалисмо и позволили... позволимемъ тримати“...

Відносини між гетьманською владою та полковниками укладались звичайно в такій формі. Отримавши гетьманський універсал на земельні маетки, землевласник подавав його до місцевого полковника, щоб до уваги було прийнято зроблене надання чи потвердження земель чи сіл. Інші не поспішали з подачею універсалу і робили це лише тоді, як ви-

ходили якісь непорозуміння що-до володіння цими землями чи селами, або коли змінювався гетьман і доводилось поновити відомості про своє землеволодіння на випадок якихось перемін. Так універсали гетьмана Богдана було подано за-для потвердження надань до полковників в 1657 р. (напр. згадка про лист чернігівського полковника Силича в царській грамоті Чернігівському П'ятницькому ман. Генер. сл. № 159). Крім потвердження окремими спеціальними полковницькими листами знаємо ще иншу форму полковницького потвердження з тих часів: на листі чи иншій відповідній документі новий полковник підписувався і тим потверджував зазначений документ надалі. Нагадаємо тут тестамент мітрополіта Петра Могили, де є пізніший підпис полковника київського Василя Дворецького безпосередньо за попередніми підписами, що їх зроблено десятиліттям раніш (Пам. К. К. II, 2 вид. № 16). Подібного-ж значіння маємо підписи чернігівського полковника Силича на листах попереднього часу. На запису пана Станислава Кохановського маємо підпис — „Оникій Силичъ полковникъ войска его царскаго пресвѣтлаго величества запорожского черниговскій рукою“. На листі полковника чернігівського Аврамовича маємо такий підпис — „ведлугъ сего унѣверсалу... угледивши быти речъ слушную... подтврждаю и смоцнѣю и зъ тотъ-же сенсъ позволяю...“ (Генер. сл. Черн. № 208). Загальна прикмета таких потверджень полягає в тому, що вони спираються на гетьманський універсал чи гетьманську волю і роблять в повнім порозумінні з ними. За браком гетьманського універсалу, поскільки полковник добре знає („чого будучи я свѣдомъ“) про гетьманське рішення чи волю, він може потвердити і без документу — „признаю до далшее и досконалшее воли и ласки е. ц. п. величества и войска запорожского, которые звыкли тимъ святымъ мѣстцамъ и потребнымъ опекунами быти и его вспомогати, ревнующи давнѣйшимъ ктиторами и фундаторомъ побожнимъ“ (Пам. К. К. II. вид. 2, № 24). В инших випадках читаємо — „прето за вѣдомомъ ясновельможного е. м. пана гетмана войска е. ц. п. в. запорожского яко и за дозволениемъ нашимъ...“ (Генер. сл. Черн. п. № 126) чи так: „ижъ виразной волѣ и указу самого ясневельможного добродѣя е. м. пана гетмана досит чинячи (Генер. сл. Стародуб. п. № 78) чи так: „стосуючи волю мою до универсалу виразного велможного е. м. пана гетмана“ (Генер. сл. Черниг. п. № 10). Регістраційне потвердження полковника могло бути дано і з приводу судового вироку. Знаємо лист полковника Чернігівського Борковського товар. сотні березинської Івану Уласовичу на присуджені йому (в суді ратушнім і полковім чернігівським) ґрунт і млин. Поданий земле-власником судовий декрет полковник—з свого боку—визнає за вповні правильний і подає до загального відома, щоб не було в ґрунті, млині та прибутках кривд від „товариства“ військового в посесії п. Уласовича (Генер. сл. Черн. п. № 61). Отже потвердження полковника регіструє судовий декрет до загального відома в районі, — передовсім — сотні. Цікавий — в цім відношенні — і самий початок листа — „пану сотникови осняковскому, атамани курѣнной и городовой и всему. въ той сотнѣ бу-

дучому товариству отъ Господа Бога доброго здоровья узичивши до вѣдомости доношу“ — завдання реєстрації декрету судового полковницькою владою виступає тут вповні ясно в зазначенні до кого звертається саме цей лист полковника.

Регістраційне потвердження полковника нічого нового не вносить до гетьманського універсалу, не змінює його. До таких потверджень треба прилучити і полковницькі накази селянам про послушенство — слухняність землевласникам, бо такий наказ виходить з самої суті гетьманських універсалів з наказами селянам слухатись того, кому надано маєток. Візьмімо пару прикладів з зазначених десятиліть. Ніженський полковник видає лист в тій справі, що селяни не хочуть „отдавати належной монастыревѣ повинности“ та терплять здирства від „нѣкоторыхъ войскових малоуважныхъ людей“: селянам наказано щоб „зоставали, яко за антецесоровѣ нашихъ бывало, вѣ послушенствѣ и подданствѣ монастыревѣ“ (Генер. сл. Черн. п. № 265). Чернігівський полковник Василь Борковський в справі Калениченка, асаула полк. Чернігівського, спеціально нагадує селянам івашковським, щоб „отдавали, яко своему пану, завжди, ежели учнетъ потребовать, вшелякое послушенство“ (Генер. сл. Черн. п. № 10). Як бачимо, такі полковницькі листи лише розвивають в деталях ті загальні вимоги, що їх подає гетьманський універсал, підчеркуючи лише деякі моменти, як напр., „особливо того войтови зъ мужиками тяглими ивашковскими сурово приказую, абы ему... отдавали“: це-ж загальна вимога гетьманських універсалів тих років, лише докладніш виявлена. Такий-же самий характер має і нагадування полковника, щоб товариство не робило перешкод що-до „безпечнѣйшого держання того села“, нагадування „полку моего пану сотниковѣ полковому, городницкому и всему товариству старшому и меншому вѣ тихъ сотняхъ зостаючому, а особливе атамановѣ городовому и войтовѣ зъ посполитыми людьми тяглими“: полковник в вужчій районі наказує про те, про що гетьманський універсал оповіщав в ширшій крузі людности. Отримавши гетьманський універсал, товариш військовий прохав в полковника потвердження з спеціальним зазначенням та підкресленням тих моментів, які найбільш його цікавили — втручання старшини та товариства і неслухняність посполитих села Івашкова ¹⁾).

Роблячи загальний висновок, після всього наведеного раніш, треба не забувати про царські потвердження та надання, що їх московський уряд давав в розумінні свого права, але безсистемно, а гетьманський уряд приймав, як втручання; треба не забувати теж про поодинокі полковницькі надання. Але все-ж-таки треба визнати, що в 1660—1670 рр. нормальна практика, це гетьманські універсали на землі та маєтки, по яких потім давали і царські грамоти — потвердження і полковницькі листи.

¹⁾ За-для вияснення обставин, в яких дано цей полковницький лист, цікаво зазначити, що згадка про послушенство становить окремих додаток — „особливе того...“

II.

Основа роздавання маєтків це забезпечення старшині можливості нести військову службу. Різниця між рядовим козацтвом і старшиною полягає в земельних справах, в тім, що козацтво має з батьків, чи отримує землі, які обробляє чи самовласною працею, чи за допомогою найманих людей, старшина-ж отримує заселені землі, слободи, села, міста з правом на певні плати чи працю цих людей. Козацтво звичайно володіє своїми землями без урядових документів, листів, старшина володіє населеними маєтками на підставі в'їздових листів, які за певною особою зазначають її права на такий населений маєток чи село, визначаючи ще й деякі додаткові умови (на певний час, то-що).

В добу г. Богдана Хмельницького видано універсали на землі та маєтки з вищезгаданою умовою служби поруч з універсалами, що їх видано за виявлену лояльність гуртка певних осіб чи цілої групи, напр., пинської шляхти. Універсал, що його видано цілій групі, не входить в детальне обговорення заслуг певної особи чи умов дальшого виконання військової служби: тут немає того індивідуального підходу до окремого випадку, який бачимо в звичайнім гетьманським універсалі на земельні маєтки. Коли ціла група—пинська шляхта чи любецьке боярство отримує potwierдження на свої попередні землі за свою лояльність до нової влади, кожний член цілої групи отримує ті-ж самі права. Розуміється, це може бути лише в перші часи, коли важне було таке виявлення лояльності чи прилучення нових співчуваючих. Натомість пізніш маємо індивідуальний підхід до кожного нового випадку, до кожної нової особи.

Роздавання земельних маєтків з умовою військової служби—це поновлення старих умов—викликало рішучі протести з боку рядового козацтва, яке працювало само на своїх землях. Поновлення старовини викликало обурення. Ось через те і не могли ті, що випросили перші царські грамоти на села, вповні використати отримані грамоти. Довелось їх заховати в землі, де потім ті грамоти і зотіли. Плани шляхти, що заціліла та зайняла впливові місця коло нового гетьмана, були підтримані і деким з нової старшини, але це було не своєчасно, як і розподіл поміж себе посад, про який згадувано в розмові з боярином Бутурліним: такий розподіл посад був неможливий поруч із демократичним вибором на посади, який тоді переводили звичайно.

Демократичні кола середнього козацтва мали свої погляди на виконання військової служби. Вони домагались заведення грошової платні за виконання військової служби з скарбу, а населені маєтки залишались-би в таких умовах в завідуванні уряду без роздавання старшині. Встановлення норми платні за виконання військової служби переходило до затвердження царського уряду, який мав переглянути проект гетьманського уряду. Крім грошової платні намічено теж і роздавання млинів певним категоріям службовців (Ак. Ю. З. Р. т. X. стовп. 439, 447). За-для остаточного вирішення норми платні та кількості війська треба було

перевести перепис та підрахувати кількість тих козаків, що вже були в війську: коли такий перепис буде переведено, можна буде встановити і кількість козацтва надалі в зв'язку з реальними умовами. На черзі й стояла оця переписна справа за-для вияснення кількості козацтва.

Зразок затвердження маєтка на умовах військової служби маємо в універсалі г. Богдана на ґрунт Лукаша Носачевича: був це власний ґрунт за Черніговом, з цього ґрунту і за польського режиму виповняв п. Лукаш військову службу, а тепер має „отдавати у войску нашому такъ же повинность належную“ (Генер. сл. Черн. п. № 107). На жаль, з документа не видно, що виявляв з себе оцей ґрунт в розумінні господарства: термін, взагалі, не дуже ясний, треба признатись. Таким чином дуже рано принцип грошового утримання війська стрінувся з принципом забезпечення військової служби маєтками. В дальшому стара система знову відживає і усуває другу систему. Мало також значіння і те, що за-для відповідного здійснення системи грошової оплати потрібно було наладити урядове завідування бувших панських маєтків з оберненням їх прибутків на утримання війська. Організувати таке завідування зараз-же було нелегко і через те гетьманський уряд став роздавати бувші панські маєтки новій старшині на умовах військової служби, а з вільних бувших панських маєтків утворився окремий фонд, з якого роздавали і далі гетьмани маєтки старшині на звичайних умовах.

В мотивуванні універсалів г. Богдана згадано, як причину, і зроблені прислуги. За час війни виявились здібності, зроблені вчинки, що сприяли перемозі козацького війська над польським, це дає право на нагороду, на забезпечення землею чи маєтком: такий як-раз має характер гетьманський універсал з часів г. Богдана Ярмултовському, де зазначено „особливій взглядъ“, що має гетьман, та підкреслено „зичливість его въ поданню намъ фортеци Биховской“ це, дійсно, прислуга „уроженного шляхтича“¹⁾, яка заслуговувала певного відзначення (Генер. сл. Черн. п. № 76). В зв'язку з тим, як проходили бурхливі роки військових подій, більше висовувалось окремих людей з загальної маси, які були дуже корисні, чи в часи військових операцій, чи то в справі адміністративного та фінансового урядування та організації. В перших роках нової влади обидві сторони діяльності були потрібні і командир військової частини безпосереднє переходив до адміністративних справ та фінансових питань чи брав участь у дипломатичних обговореннях. Так вироблялись спеціалісти і розгортувались кар'єри службові окремих діячів. Дальшим гетьманам можна було казати в земельних універсалах про ретельну службу, великі праці, що їх положено на користь нової влади.

Ось деякі мотивування прислуг у гетьманських земельних універсалах. З універсалів Виговського: „п. Ивана Домонтовича значные въ В. З. заслугы, которій, во всякихъ прислучающихся въ военныхъ отважне

¹⁾ В універсалі г. Богдана немає ясної згадки про походження Ярмултовського, ясно це зазначено в універсалі пізнішій г. Многогрішного (№ 77).

ставаючи, инимъ до неустрашного былъ поводомъ статку“, себ-то своєю хоробрістю в боях инших до того-ж заохочував та притягав (Генер. сл. Черн. п. № 41); Станіслава Кохановського сотника чернігівського „зичливість и працу войсковую, которую щире ставиль противъ кожного неприятеля“ (ibid. № 124). Гетьмана Брюховецького — „взглядомъ прислугъ п. Олифъра Радченка“ (ibid. № 91); про п. Карпа Мокрієвича „черезъ часъ не малій при боку нашомъ на услузѣ войсковой въ канцеляріи щире и зичливе працювалъ и всякіе справи отпралялъ“ (ibid. № 111); „поглядаючи на зацние и отважные заслуги и працы, поднятіе въ В. З... при боку нашомъ ставаль и ставати готовъ... въ нагороду значнихъ поднятихъ заслугъ“ (ibid. № 127); „видячи мы прислуги подчасъ теперешного наступовання одъ короля польского на Глуховъ пана Григорія Годуна, товариша сотни Глуховской, обивателя тамошнего, которій подъ часъ обложена глуховского щире и вѣрне... зостановлялся и за все войско запорожское, прото. в нагороду оное щирости и заслугъ его (Генер. сл. Н. п. № 157); поглядаючи на вѣрніе и щиріе услуги пана Марка Кимбаровича, товариша войскового, обивателя м. Глухова, который завше в войску... запорожскимъ противъ кожного неприятеля, не жалѣючи здоровья своего, одважне ставаль и ставатиметь и услугъ войсковіе отпрауе: прето въ нагороду помянутихъ праць военныхъ и услугъ войсковыхъ отпрауючихъ“ (ibid. № 168). Гетьмана Дорошенка про п. Василя Борковського — „поглядаючи на щирія въ в. запор. услуги, значние рицдерские дела“ (Генер. сл. Черн. № 144). Гетьмана Многогрішного про Івана Домонтовича — „видячи зваща прислуги его до насъ и до всего войска запорожского щиріе“ (ibid. № 42); „користуючи въ заслугахъ... на той часъ судіи войска в. ц. п. в. запорожского енерального, которій зъ отвагою здоровья своего у в. запор. значне поносилъ, завдячаючи и до дальшой войсковой повабляючи охоти“ (ibid. № 43); про Павла Ярмутовського — „которій заедно зъ нами завше противко кожнихъ неприятелей зостановлялся“ (ibid. № 77); про Карпа Мокрієвича — „видячи з давнихъ часовъ значніе прислуги въ в. запор. зъ початку зачатой войны... а теперъ писара нашего енерального войска е. ц. п. в. запорожского, которій завше на кажнихъ оказіяхъ военныхъ застановляючися, противко каждого неприятеля отважне ставаль и иншіе у в. запор. услуги отпраляль и двигаль, а кгда и теперъ на щоденнихъ працахъ войсковихъ знайдуется при боку нашомъ“ (ibid. № 112); про Богдана Войцеховича — „барзѣй респектуючи на дѣла. отважніе, для которыхъ чрезъ не малій часъ въ бѣсурманскихъ зостоячи рукахъ, здорове и субстанцію свою нарушилъ, такъ тежъ за досвѣдченіе и вѣрно щоденніе къ намъ услуги“ (ibid. № 209). Гетьмана Самойловича — про п. Василя Борковського — „зъ розными неприятелми немало навалнихъ и прикрихъ отпраляль экспедицій... отвагъ, невчасовъ и фатикгъ военныхъ“ (ibid. № 146).

Розглядаючи всі оці наведені згадки про заслуги військові та інші, легко зауважити ту основну точку погляду, яка, хоч подекуди з деякими відмінами — помітна по всіх цих універсалах. Земельні маєтки — чи на-

дання нових, чи закріплення давніших — це нагорода за різні видатні заслуги, оцінку яких і робить гетьман у своїм універсалі. Заслуги на війні в В. Запорозькім це основа наділення маєтками заслужених та визначних осіб. Так поволі з загалу козацтва, що бере участь у завзятій боротьбі, виділяється певна група осіб, які через свою завзяту військову діяльність займають почесні місця. В деяких універсалах згадки докладніші і намічають ніби біографію, міну служби в війську, як звичайного військового, на службу серед ближчих до гетьмана прибічних людей, витворюється і спеціальний термін для такої служби—„при боку“ гетьманським, витворюється поволі і саме коло оцих урядовців. Так намічається в цих універсалах процес розслоєння загальної маси козацтва, виділення старшини, що займає місця по-над звичайною масою, а між цією старшиною, що відзначена за свої військові та інші заслуги, знов виділяється група урядовців з ближчого до гетьмана оточення, з спеціальними відповідальними завданнями. Деякі універсали подають і окремі епізоди з життя та діяльності, між тим як інші обмежуються лише загальними характеристиками. Між наведеними раніш уривками є згадка про перебування в полоні, яке вплинуло шкідливо на здоров'я та підірвало матеріальне становище: це окремо відзначено в гетьманському універсалі, як важлива пригода за-для визначення заслуг.

Вважаючи військову службу за основу наділення маєтностями, треба було провадити уважний контроль за всіма змінами одбування служби військової та забезпечення маєтками. Коли-б поставити такий контроль як слід, то треба-б фіксувати кожен змін — збільшення чи зменшення одбування військової служби, в залежності від кількості осіб, що виконують службу: зменшення родини чи її збільшення просто пропорційно змінювало і право на забезпечення маєтками, при збільшенні можна додати, при зменшенні дещо відняти. Гетьманський уряд не виробив такого уважного контролю за виконанням служби та такої реєстрації, як це було в В. Князівстві Литовським та в Московським царстві. Не було вироблено і середніх норм забезпечення маєтками, щоб однотипово переводити наділення маєтками заслужених в В. Запорозькім осіб.

Але хоч гетьманський уряд і не завів такого уважного контролю та не встановив середніх норм наділення маєтками, він все-ж-таки зробив було кілька кроків в цім напрямі по цьому шляху. Він пробував було завести контроль за змінами в забезпеченні маєтком і хотів встановити таку систему, що на кожен змін в маєтківім забезпеченні треба прохати згоди від гетьманського уряду. Пізніш це було затемнено і поновлені пережитки цього здавались втручанням гетьмана, напр., Мазепи, в родинні справи старшини, її шлюби, тестаменти, записи та інші справи. Між тим були спроби завести контроль у цих справах, щоб кожен змін в земельнім забезпеченні затверджувати в зв'язку з виконанням військової служби. Гетьманський уряд або визнавав таке розпорядження за слушне

і потверджував його чи навпаки не визнавав його за таке та відкидав, бо воно не було скомбіновано з виконанням служби. Ось приклади. Пан Станіслав Кохановський — з бувшої шляхти — видав дочку за Карпа Мокрієвича і дав по дочці слободу Гучин з млином, а сам від того „ся зчураль“; гетьман розглянувши справу з цією передачею слободи, знайшов „речь слушную“ і потвердив записані за п. Карпом Мокрієвичем — слободу і млин з розміром та „користями“ з слободи (Генер. сл. Черн. № 125). В універсалі дальшого гетьмана ми теж знаходимо визнання — „видячи такъ слушную речь прозби его“ і потвердження того, про що було прохання. Коли гетьманський уряд певні записи та передачі маєтків уважав за слушні, він керувався певними загальними міркуваннями, які лежали в основі його оцінок що-до змін в маєтковім стані окремих осіб. Деякі розпорядження приватних осіб гетьманський уряд міг визнати за „неслушні“, коли-б, наприклад, шляхом записів відходили до приватних рук ті маєтності, яким уряд уважав за потрібне дати спеціальне призначення. Робив гетьманський уряд і певні заміни, замінюючи один маєток на инший: знаємо таку заміну в складі маєтків Ніженського Богородицького монастиря, коли взято м. Мрину з селами та дано м. Салтикову Дівидцю теж із селами (Генер. сл. Н. п. № 4).

Гетьманські надання мали прикмети умовних надань. Давали села і слободи з умовою виконання військової служби і поки таку службу виповнювали. При тому уряд залишав за собою право зробити якусь заміну в маєтностях, надати инший маєток, замінити на инші тієї-ж самої вартости.

Деякі сумніви могли бути з приводу тих маєтків, що їх повернено панам з бувшої шляхти. Ці пани могли вважати свої маєтки за безумовні, як це було раніш до Хмельниччини. Але в самих універсалах не проведено різниці між цими групами маєтків: ті що їх надано вперше та ті що їх повернено попереднім панам-землевласникам; не ужито тут яких инших спеціальних термінів володіння. Взагалі з термінами володіння справа стоїть не дуже просто, бо гетьманські універсали першого десятиліття не мають сталих вироблених термінів володіння, а користуються з звичайних зворотів. В універсалах г. Богдана немає ще виробленої термінології. Коли взяти ті універсали г. Богдана Хмельницького, що повертають та потверджують панам з колишньої шляхти їх маєтності, легко зауважити тут брак сталої термінології. В універсалі на ґрунти Носачевича на першім плані згадка про військову службу Носачевича, яку той раніш (до Хмельниччини) виконував на коні; що це є повернення ґрунтів (може заселених?) в універсалі не зазначено і це виступає лише з загального змісту цього універсала г. Богдана. В універсалі Ярмутовському зазначено „приворочаемъ село его власное Вербичи“, але термін володіння не зазначено, лише загальна вказівка — „въ держанню тихъ сель“, звичайна формула охорони від кривд. В універсалі Артему Красковському з иншою любецькою шляхтою є вираз—

„заховуючи при добрахъ власнихъ отчистихъ“, далі формула охорони і „такъ яко бы найспокойней добръ своихъ заживали“, і знов-таки спеціального терміну володіння тут не ужито. В пізнішій універсалі г. Виговського п. Станісл. Кохановському на його давні ґрунти поминуто саме надання чи повернення ґрунтів, натомість підкреслено охорону маєтків. Бачимо цікавий факт, як універсали, повертаючи шляхтичам (тепер старшині) їх давні землі, зовсім обходять питання про характер дальшого володіння і висловлюються в загальних лише виразах. Друга група універсалів г. Богдана за-для характеристики умов землеволодіння панів з бувшої шляхти уживає термін — посесія, який знала і попередня практика польська: чи то просто „подалисьмо ему въ посесію“, чи то — побічна згадка: „безпечне зоставаль и зъ ґрунтовъ помененыхъ пожитки, яко посесоръ, заживаль“. Порівняння виразів одних універсалів показує нам, що для повернутих та потверджених шляхетських маєтків не вироблено тут в цих універсалах загального спеціального терміну, деякі універсали уживають спеціальних термінів, деякі уникають. Коли взяти універсали слідуєчого гетьманування, доби гетьмана Виговського — і тут теж ми зустрічаємо подібну-ж невиробленість термінів володіння. Порівняти універсал Виговського на маєтки Лукаша Носачевича і п. Ів. Домонтовича, п. Ів. Стецького, Стан. Кохановського, Сави Унучка: ми читаємо такі вирази без спеціальних термінів — „надаемъ... села... въ которыхъ сель, такъ обняттю яко держанню и пожитковъ уживанню“ або „привертаемо ему слободу, ґрунта его власніе дѣдичніе... якобы въ уживанню тихъ ґрунтовъ“ чи „въ завѣдованню и уживанню маєтности, названого села и поля до того ж села належачого, такъ же и озера прозиваемого“. Всі ці універсали стосуються маєтків різного походження, частина це давні маєтки потверджені бувшій шляхті, інші це маєтки надані новій старшині: і все-ж-таки ми не бачимо різниці в виразах, яка-б підкреслювала різницю між різними групами маєтків, термінів сталих тут ще нема і ми маємо справу лише з звичайними актовими зворотами. В універсалах г. Юрія Хмельницького теж читаємо — „въ спокойномъ держанню, яко и пожитковъ зъ нихъ уживанню“ чи „до спокойного уживання подаемъ“.

Розглядаючи по актах долю окремих маєтків, не помічаємо в відношенню до потверджених панських маєтків більшої повноти прав, щоб можна було говорити про їх безумовний характер, в відміну від наданих маєтків новій старшині часів Гетьманщини. Запис маєтків від тестя зятеві та дочці, як — наприклад — п. Стан. Кохановського Карпу Мокрієвичу, не виявляє з себе чогось виїмкового, належного лише групі панських давніших маєтків: та й цей таки запис отримує „конfirmaцію“ від гетьманського уряду гетьмана Юрія Хмельницького (як „речь слущная“, що не йде проти загальної провідної думки гетьманського уряду що-до роздавання маєтків на умовах військової служби старшини).

Отже нема підстави припускати, що гетьманський уряд визнавав за бувшою шляхтою якісь особливі права на її давні маєтки, робив

різницю між окремими групами маєтків — давніх панських та нових наданих старшині. Це можна встановити переглядом гетьманських універсалів, як це і намітили тільки що-до часів г. Богдана, Виговського, Юрія Хмельницького. Подібний перегляд можна продовжити і на даліші часи. Тут звертає увагу уживання виразу — власні, наприклад в цім універсалі г. Брюховецького — „заховуємъ и апробуємъ, яко своєю власністю, тими селами владѣти, диспонувати и всѣхъ зъ тихъ селъ... приходовъ и пожитковъ отбирати, позволяємъ, мѣти хочачи и приказуючи“. Але знов, придивляючись ближче, не бачимо, щоб це був сталий термін, ужитий лише за-для певної групи маєтків. Далі гетьманські універсали наслідують фразеологію царських грамот, не надаючи тим виразам, що їх узято з московських грамот, того значіння постійного та певного, який вони там звичайно мали. Уживання терміна — власні — в універсалах виданих після царських грамот, може, і виникло підо впливом царських грамот та звичайних їх виразів. Подібний-же характер має універсал г. Брюховецького на слободу Гучин — „унѣверсаломъ нашимъ ствержаємъ и людемъ збиратися, якъ панъ Карпъ слободи назначить, и диспонувати ему, яко власне своимъ, владѣти и вшелякие пожитки мѣти и всѣхъ трохъ мѣрокъ млиновихъ отбирати и корыстовати спокійне позволяємъ“.

Таким чином можна встановити з перегляду універсалів, що гетьманський уряд в 1650—1670 роках уважав старшинські маєтки за умовні і вважав за своє право замінити та зменшувати старшинські маєтки. Не робили тут різниці для панських шляхетських маєтків. Серед старшини поширювалась поволі тенденція вважати своє земельне володіння за безумовне та присвоювати собі повні права розпорядження маєтками. Мали своє значіння і традиції шляхетського землеволодіння, хоч бува шляхта в складі нової старшини, як складова частина, великого впливу і не мала. Далеко більше значіння мали царські грамоти, де випрошені маєтки давались і в спадщину дітям та дальшим нащадкам. Не знаючи місцевих умов життя Гетьманщини, московські прикази прирівнювали земельні умови Гетьманщини до вотчинних московських умов землеволодіння і в такім розумінні складали свої грамоти українській старшині. В таких грамотах московської влади певна частина старшини знаходила опертя за-для своїх землевласницьких тенденцій і стремлєнь перевести умовне землеволодіння на безумовне, спадщинне. Роблячи певні розпорядження що-до своїх маєтків, ця старшина вважала, що такі розпорядження не підлягають контролю гетьманського уряду, не потребують затвердження з боку гетьманського уряду; не підлягають якимсь змінам. Але гетьманський уряд, тримаючись загальних поглядів що-до забезпечення військової служби маєтковим фондом, не міг пристати вповні на такі старшинські стремління. Поволі лише утворюється спеціальний вимок що-до московських надань, тих маєтків, що отримали пізніш назву „грамотныхъ“ маєтків. В відношенні до цих наданих чи потверджених

московськими грамотами маєтків поволі витворюється більш уважне, обережне відношення, ніж до інших, і в пізніших заявах старшини грамотні маєтки підкреслюються, як зовсім окрема група, яка не підлягає втручанням та перемінам. Оскільки свобідно ставитись до приватних розпоряджень своїми маєтками це взагалі залежало від гетьмана, що направляв в цій справі курс уряду: більш чи менш енергійний, більш чи менш самостійний що-до московських впливів, гетьман — відповідно до того — і старшині давав більш чи менш волі в розпорядженні маєтками, або визнавав без перевірки, або вимагав на перегляд, причім були можливі і зміни в складі маєтків.

Як зразок potwierdжень переходу маєтків від батька до сина нагадаємо універсал на маєтки п. Филона Ращенка, якому після батька перейшли ґрунти Беркелювщина та млин. Гетьманський універсал Многогрішного potwierджує ці маєтки з огляду „такъ на отца его старинные услуги, яко и на его не разъ въ войску запорожскомъ поднятiе (услуги)“. Таке-ж мотивування маємо ми в гетьманському універсалі Многогрішного на маєтки п. Богдана Войцеховича після батька п. Івана. Ще раніш — згадано в універсалі — potwierджено було слободку вдові покійного з дітьми — „для сустаменту позосталой по смерти его женѣ, осиротѣлымъ дѣтемъ“, але потім виріс син покійного, Богдан, став служити в війську, виніс татарську неволю, і гетьманський уряд potwierдив батьківське село оцьому визначеному п. Богданові. На той час і брати п. Богдана вступили до служби військової та отримали певні посади ¹⁾, з котрих і живились.

Перехід маєтків удові бачимо в гетьманських універсалах на маєтки шляхтича Ярмултовського та тов. військового Марка Кимбаровича. В першій універсалі пригадано „значніе и отважніе заслуги славной памяти небожника Пазла Ярмултовского“ і потім дано конфірмацію удові Маріянї Ярм., після якої конфірмації згадана удова має володіти селом з ґрунтами, „не поносячи ни отъ кого... найменшой трудности“. В другім універсалі того-ж гетьмана теж наведено з початку „значні услуги, которіи за живота своего освещалъ“ покійний Марк Кимбарович, по якому і вдову його „ведлугъ правъ войсковихъ“ заховує гетьманський уряд „въ томъ держанню“, забороняючи робити „найменшого утяження и перешкоди“ в селі, ставах, сіножатях, млині: в кінці — як це звичайно входить до практики гетьманських універсалів з гетьмана Многогрішного — ясно висловлений наказ селянам — „отдавати звичайное послушество п. Марковой, яко поссессорце своей“.

Перехід маєтків до зятя, наприклад, бачимо в універсалах на маєтки Карпа Мокрієвича та Мих. Миклашевського. Перший potwierджує після пана Кохановського — з старої шляхти — слободу Гучин Мокрієвичеві з огляду на його „зацніе и отважніе заслуги и працы поднятiе во войску запорожскомъ“. Другий зазначає, як п. Рубан, сотник глухів-

¹⁾ Модзалевскій В. Л., Малорос. родосл., I, 193.

ський, прийняв тов. військового Мих. Миклашевського „в вѣкуистую дому своего приязнь“, як свого зятя¹⁾, і дав йому млин і село Зазерки: це все і потверджує гетьманський універсал „на виживленіє“, приймаючи на увагу „пана Миклашевського щоденніє и вѣрніє при боку нашомъ послуги, которіє доброй такъ же ожидаютъ заплати“.

Зазначимо ще приклад запису на монастир. „Честная инокиня Афанасія Евфимовна“ прохала в гетьмана дозволу на власнім своїм ґрунті фундувати монастир. Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський, з свого боку підтримав оце прохання, „упатривши побожность“, і дав на це своє „благословеніє“. Гетьман Многогрішний, розглянувши справу та „похваливши умисл честной инокини“, дав дозвіл фундувати монастир та закріпив за монастирем маєток інокіні Афанасії. В кінці універсалу, як звичайно, заборона втручатись та робити перешкоди як „въ збудованню монастира, яко и держанню села Берези“.

Всі ці зазначені випадки це прояви стремління гетьманської влади завести сталий контроль за всіма розпорядженнями приватних осіб що-до своїх маєтків, за їх передачами та записами зятям, синам, на монастир. Вимагала такого контролю система забезпечення служби старшини з окремого маєткового фонду, для чого потрібно було завести обрахунок служби та по ній нормувати і видачу чи призначення нових маєтків та всі зміни, що відбувались в маєтковім забезпеченні старшини. Кожна зміна підлягала контролю, кожний запис мав отримати дозвіл гетьманської влади, яка не тільки реєструвала розпорядження та зміни в маєтках старшини, але і могла це відкинути, як „неслушне“.

Опозиція старшини таким стремлінням гетьманської влади виявлялась в тім, що старшина не рахувалась з ними, не питала дозволу, повідомляла вже про здійснені факти. Як було вже зазначено, не кожний гетьман мав стільки енергії, щоб ламати розпорядження приватних осіб та викликати нарікання за втручання до приватного життя старшини.

Залишення батьківських старшинських маєтків за дітьми мало свою мету: забезпечення дітям до їх зросту певного маєткового мінімуму, з якого могли-б вони жити. Мати залишається на маєтку свого чоловіка за-для опікування дітьми, поки вони виростуть і зможуть почати служити в війську.

Хазайнування вдови в маєтку покійного сотника чи іншого якого службовця, вимоги і в дальшім деяких послуг та допомоги в господарстві від місцевого люду могло викликати в перші часи протест з боку населення. Хто розумів певні звязки між службою сотника в війську та допомогою в його господарстві, міг відмовлятися бачити таку-ж потребу допомагати в господарстві його вдові. Тут могли бути виступи більш чи менш рішучі, відмови від дальшої допомоги, а може й більш рішучі заяви про безпідставність дальшого перебування в селі родини покійного.

Такі випадки бували, і гетьманська влада мусіла подумати про те, як забезпечити вдові з дітьми дальше спокійне перебування їй з сиро-

¹⁾ Це видко з універсалу Самойловича № 196.

тами нам аетку покійного чоловіка. Гетьманська влада потверджувала цей маєток у користанні вдови, підкреслювала спеціальне призначення його на виховання і далі — що дуже важно — зверталась до людности з ясным наказом у дальшому — як і раніш бувало — мати слухняність та виконувати призначені послуги. Увага звернена на те, щоб перехід пройшов-би спокійно, щоб далі „во всемъ ся повиноваль оной панѣ Ярмултовской, нѣ кому иншому“. Можливість кривд та турбацій приводить до того, що гетьманська влада бере таких удів з сиротами під свою протекцію та оборону, тим самим затримуючи всіх неслухняних, які стали-б кривди чинити та труднощі завдавати вдові. Таким чином гетьманська влада бере на себе спеціальну опіку над „осиротѣлими домами“. Як відомо, пізніш утвориться окрема група серед старшини, яку гетьманська влада буде оточувати своєю опікою та протекцією, як родини заслужених у війську людей. По мірі зросту синів спомини про батьківські будуть сполучатись з власними першими службами. В універсалі гетьманським п. Богдан. Войцеховичеві сполучено ці моменти таким чином. Батьківський маєток у Седневським районі залишено за дітьми, а потім, коли „позосталій потомокъ небозчиковскій“ сям почав служити і прохав потвердження, мали значіння в цій справі і респект „на отважние въ В. З. дѣла“ і власні заслуги „позосталого потомка“.

В універсалах удовам з дітьми цілком природньо було підкреслювати момент оборони — найменшого утяження й перешкоди „въ томъ держаню, въ ставахъ, сѣножатехъ и в одбиранию з того млинка... припадающих розміровъ“. Кривди не повинні чинити ні пан полковник, ані всяка старшина військова. Це окрема група універсалів, а взагалі в ці десятиліття 1660 — 1670-ті менш зустрічаємо оборонних універсалів гетьмана, які так часті в першій десятилітті, про що мали нагоду раніш говорити. В окремих випадках конкретних гетьман втручається, раз були подані відомості про кривди, втручання, перешкоди з боку сусідів чи інших людей. Раніш у кожній справі доводилось звертатись до гетьмана, бо ще не були вироблені функції місцевої влади, полковників, сотників.

Лише поволі витворюється стала місцева адміністрація. Поволі складається практика заміни сотника, полковника, що пішов на війну, наказним сотником, полковником. Тепер завсіди хтось залишається на місці та доглядає за місцевим життям. Виясняються відносини, а через те і зменшуються ті часті з початку гетьманські універсали, що взагалі обороняють шляхту — землевласників від кривд та турбацій, взагалі нагадують про захист з боку влади землевласникам на місцях, в їх маєтках. Ті скарги — відгомін страхіття стурбованих землевласників, які боялись і сусідів — селян, і перехожих військових частин, і тих, що записались до козацтва, „въ надѣи козацтва“ (Ак. Зап. Р. V № 34); боялись і замаху на життя, і знищення майна, і підпалу будинків, і порання левади, і виловлення риби. Не знаючи, до кого вдатись на місці, ці перелякані землевласники турбували гетьмана: а, може, на місці вони, дійсно, не знайшли-б допомоги та рішучого виступу сотника,

що недавно вийшов з маси селянства, проти своїх товаришів — селян. Поволі тенденції центральної гетьманської влади стають відомі на місцях і, з другого боку, представники місцевої адміністрації переймаються розумінням потреби охорони ладу. Гетьманське потвердження на давні, зменшені, маєтки кладе кінець втручанням та захопленням землі, вирубанням гаїв, спустошенням озер, та притягає переступників до відповідальности за їх нищення. Адміністрація на місці — незалежно від походження та симпатій — мусить підтримувати оцю нову тенденцію реставрування господарства. Перші гетьманські універсали такого змісту не раз додавали на прикінці спеціальну нотку тим адміністраторам, що стали-б „фолговати“ неслухняним: гетьман припускав можливість співчуття з боку самих полковників та сотників до різних самовольців. Таким чином окрім кари неслухняним зазначено не раз теж і кари тим з адміністрації на місцях, що не слухали-б наказів самого гетьмана. Деякі випадки невиконання, затягання можна пояснити певною неув'язкою між центральною та місцевою адміністрацією, але крім того мусіли бути відтягання та невиконання і через небажання місцевих діячів підтримувати шляхтича, що залишився в своїм маєтку, або ченця-городничого проти своїх товаришів селян чи козаків. Надмірне фольгування не раз універсали гетьманські з перших років передбачають у представниках місцевої адміністрації. Ось з універсалу г. Богдана Київському полковникові — „такъ яко бы до насъ большъ о томъ скарга не доходила, бо вѣдай певнѣ, ежели бысь таковымъ свовольникамъ фольгваль, самъ съ ними посполу каранья нашего не уйдешъ“ (Ак. Зап. Р. V № 36). У таких нагадуваннях місцевої адміністрації можна бачити прикметі розходження думок що-до підтримання землевласників.

Переїнявши тенденціями центральної влади, місцеві адміністратори і собі в 1660—70-х рр. починають здержувати міщанство, селянство та козацтво від кривд та перешкод старшині та монастирям у їх землеволодінні. Доводилось нагадувати козакам про ту ідеологію, яку відсвіжили тепер духовні особи — „козаки не мають бути перешкодою, а овшемъ радою и помощью... бо передъ тимъ козаки моремъ и землею и шаблею съ працы своее выживенье мѣли и церкви Божіи надаряли“ (Ак. Зап. Р. V № 29). Відношення до монастирів часто і не були добрі, отже багато з козацтва, хто був добре знайомий з господарюванням монастирських городничих, ставилися до монастирів, просто як до землевласників, таким чином заклик до уважності в відношенні до монастирських маєтків розуміли просто, як заклик уважності до землевласників. Яке вражіння це мало зробити в перші роки на тодішнє населення, що думало зовсім повикидати панів!

Основна тенденція земельних універсалів першого десятиліття це зберегти упривилейоване землеволодіння, захистити від руйнації та нищення, покласти кінець дальшому розтяганню майна. Як бачимо з універсалів, влада не жалувала погроз на адресу тих, що стали-б і далі нищити та руйнувати заведене господарство монастирів та панів. Гострі

вислови та суворі кари обіцяно всім неслухняним, щоб стримати їх від таких зловживань. Це мусіло теж впливати на місцеву адміністрацію, щоб дати їй вірне розуміння своїх відношень надалі до упривилейованого місцевого землеволодіння. Подавши заборону робити шкоди та нищення в маєтках, універсали спиняються на тих, хто був-би спречний „росказанью и листу нашому... волѣ и сему виразному нашому писанью... нашему росказанью...“, хто-б робив якісь кривди і далі в маєтках, „легче сее наше писаніє поважаючи...“ Такі неслухняні в універсалах зазначені як „своевольники, войсковый непріятель и зневажаць листу нашого, непослушники“: це все вирази з універсалів гетьмана Богдана. Як бачимо, дійсно, досить грізна кваліфікація для тих, хто зайняли землю, поорали межу, зрубали гай або виловили рибу: було над чим подумати при читанню такого грізного гетьманського універсалу.

В ролі таких непослушників могли бути різні люди. Були тут військові частини, що, переходячи через поселення та прямуючи далі, хотіли дещо отримати для себе від місцевих мешканців. Один з універсалів г. Юрія виявляє, яка велика та складна була оця група здирижиків. „Паномъ полковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему старшому и меншому войска е. ц. в. запорозскаго товариству, также бояромъ, княземъ, воеводамъ и всимъ начальнимъ и подначальнимъ ратнимъ е. п. ц. в. людемъ и кому одно — колвекъ теперъ и напотомъ сее наше писаніє показано будеть...“ Як бачимо, універсал хоче визначити всі можливі військові частини з їх керівниками, які переходитимуть через українські міста, вимагаючи собі стацію з місцевого люду. Не завсіди та-ж сама увага присвячена московським військам — ось приклад з іншого універсалу того-ж гетьмана Юрія — „всеі старшинѣ и чернѣ войска е. ц. в. запорозскаго, так же ближнимъ боярамъ, княземъ и воеводамъ ратнимъ е. ц. в. начальнымъ и подъ началомъ застаючимъ... до вѣдомости доносимъ, ижъ прихилиючися до унѣверсалу“... Закінчення універсалу робить ясну різницю між українськими та російськими військами — „и обѣ томъ ратныхъ е. ц. в. людей упрошаемъ, а старшинѣ и чернѣ подъ неласкою нашею и суровимъ на спротивныхъ войсковымъ караньемъ приказуемъ“. Ратних царських людей доводилось окремо зазначати з огляду на їх поведження підчас війни на Лівобережжі, пригадати, наприклад, трагічну долю міста Срібного (знищення військами кн. Пожарського) та стурбовані прохання міст підчас переходів ратних людей, щоб не грабували, не нищили. Поволі стримування таких перехожих військових частин від нищення та руйнування господарства передається на місця сотникам та полковникам і гетьманські універсали з дальших років не повторюють вже тих нагадувань, які робили раніш військовим частинам, „высылкомъ и на какой колвекъ услугъ нашей застаючимъ... ватагомъ и чатовникомъ“.

Так само до місцевої адміністрації тепер у 1660—1670-х роках подають скарги і на інших непослушників у справах захоплення старшинських земель. З універсалів перших гетьманів можна бачити, що

з такими заявами та скаргами звертались до гетьмана; місцевої адміністрації не завжди можна було знайти на місці в хвилину потреби та і допомога їй не завжди була певна. Ліпше було-б вдатись до гетьмана, після того як стали відомі деякі рішення в справі монастирських земель, ставів та ин. Ціла низка універсалів з перших-же років гетьманування г. Богдана ясно виявляла дальшу політику гетьманської влади в тій справі. Забезпечення спокійного використання та оборону від всяких земельних захоплень поставили на чергу оці універсали і в тому напрямі вели і діяльність місцевої адміністрації. Межигірський монастир мав; ставок Харковецький і „въ томъ перешкоду отъ некоторыхъ себѣ“ мав універсал згідно з скаргою ченців наказує, щоб „той помѣненный ставокъ при отцахъ зоставаль, яко имъ наданный и перешкожати имъ нѣхто не маеть въ уживанью его“. Видубецький монастир скаржився, що місцеві люди ловлять рибу в озері Глушцу, яке з давнього часу належало до монастиря, чинять великі шкоди і „маетности в нѣвъчъ оборочають“; універсал наказує, щоб „найменьшая кривда и перешкода такъ въ маетностяхъ яко и въ озерахъ не дѣялася“. Мгарський монастир скаржився на сусідські втручання, універсал підкреслює, щоб „тые всѣ грунты ведлугъ привилею вцалѣ при монастиру Мгарскомъ зоставали и жаденъ до нихъ абы ся не втручалъ“, може тут підкреслено „вцалѣ“ з натяком на деякі захоплення монастирських ґрунтів. Коли певне надання земель зачепляло інтереси місцевої людности, гетьманській владі доводилось повторяти і підкреслювати, що попереднє надання залишається в повній силі на далі: такий, здається, випадок маємо в справі бернардинських лук коло Лубень, „яко есьмо зразу надали всѣ луки Бернардинскіе... такъ и теперъ въ томъ жадноѣ не чинячи отмѣны, тоє наданье наше конфирмуемъ“ і далі повторено, що ніхто з лубенців не повинен чинити ніяких захоплень та втручань. Це все зразки з універсалів г. Богдана в земельних справах. В універсалі г. Виговського, що видано на ім'я Носачевича, зазначено суворе карання, коли-б хто „надъ волю и розказане наше мѣль зъ онихъ ґрунтовъ випирать и оного невинне турбовать“. В иншій універсалі того-ж Виговського, Стецькому зазначає кару, коли-б хто став „чинити кривду якую и прикрость того села, маетности его, тутъ же поля и озера“... В універсалах Виговського з призоду озер монастирів Мгарського та Київсько-Микольського заборонено робити шкоди братії „ловленьемъ рыбъ въ озерахъ и запесочахъ“. Тенденція всіх цих універсалів така, що монастирські маетності мають бути захищені в давніх границях згідно з старими наданнями і гетьманськими потвердженнями і кара чекає „кожного гвалтовника и тому нашому листу спротивного“ за втручання до земель. Тенденція таких універсалів вповні ясна.

Боронити землевласників від шкод та втручань доручає гетьманська влада місцевій адміністрації. В універсалах бачимо дві версії. Або це повідомлення всіх, „кому только оноє показано будетъ“, про надання чи потвердження земель і в кінці зазначено, що полковник місцевий повинен „доглядати, постерегати“. Або це в звязку з скаргою доручення

полковникові оберегати певну особу чи монастир від втручань та захоплень землі. З цієї групи нагадаємо наказ г. Богдана в справі озер Видубецького монастиря: „пане полковнику Київській! дошла до насъ скарга отъ велебного въ бозѣ господина отца Клементія Старушича, игумена“ або інший у справі маєтків м. Максаківського з певною доганою місцевому наказному ніженському: тон цього останнього універсалу надзвичайно цікавий за-для характеристики відношення до земельних справ та зловживань у цій сфері. В дальшому з скаргами та заявами більше удавались до місцевої адміністрації, раз відношення було установлено ясно і про це відомо було на місцях з гетьманських універсалів.

Ворожі виступи селянства та козацтва проти поновлення упривилейованого землевласництва доводилося в перші роки стримувати погрозами кар. Згадки про суворе військове карання з різними варіаціями постійно повторюються в універсалах перших років, закінчуючи універсали постійним рефреном. На перших кроках доводилось, здається, підкреслювати і козацтву його обов'язок триматись нових вказівок центральної влади що-до привилейованого землевласництва. Селяни, що вже вступили до козацтва або думали вступити, „въ надѣи козацтва“, дивились на упривилейоване землеволодіння, що воно все має бути скасовано шаблею козацькою. Нова політика гетьманської влади викликала в таких колах незадоволення та часом і опір гетьманським наказам. В універсалах козацтво досить ясно протиставлено іншим колам людности, як більш активний елемент. Раніш було зазначено, що доводилось нагадувати козакам про їх давню добродійну уважність до монастирів та церков („и въ томъ во всемъ козаки не мають быти перешкою, а овшемъ радою и помощью“). Догана в універсалі г. Богдана отаманам Лісницькому та Ходосовському в справі рибних озер монастиря Видубецького, може, вказує на активну в цій справі ролю цих отаманів, а з ними і козаків, які потім своїм прикладом захопили і взагалі „обывателей тамошнихъ“, які і проявили „своволюство“.

Щоб затримувати, доводилось підкреслювати, що за „найменшую кривду и перешкоду“ може покарати влада за неслухняність. Це мало вплинути і на тих, хто, не захоплюючи земель, міг часом підпасти спокусі дрібного якогось вжитку в монастирськiм гаю, ставку чи озері. В універсалі Межигірській братії маємо такий вираз: „а хто бы за тымъ наименьшую отцамъ Межигорскимъ кривду и шкodu або перешкоду въ томъ чинити важился“. Таке підкреслення найменшої кривди упевнено закінчує накази та заборони втручатись та перешкоджати в господарстві монастирськiм чи старшинськiм. „Нихто наименшоѣ кривды и перешкоды чинити не важился под строгостью войсковою“... „наименшого пренагабання и перешкоды въ держанню тихъ селъ... до нихъ sprawy наименшой не мѣли и трудности далей въ томъ оному задавать наименшой не важилися.. надъ волю нашу кривду наименшую чинити“... оці нагадування універсалів г. Богдана намічають і для дальших геть-

манів певну традицію, якої і додержуються їх наступники. Ось кілька прикладів з універсалів Виговського — „которой волѣ нашої абы никто такъ зъ старшины, яко и чернѣ не спротивлялъ и найменшой въ спокойномъ заживанню не чинилъ перешкоди... найменшой кривди такъ оному, яко и людемъ на тихъ грунтахъ мешкающимъ чинить не важился... найменшой не мѣлъ sprawy и до пожитковъ жаднихъ не утручался“. В універсалі г. Брюховецького Олихв. Радченкові та деяких інших коротка формула попередніх універсалів незручно розширюється — „абы найменшой кривди, шкоди и трудности чинити не важился, а кто бы колвекъ противній сему унѣверсалу нашому будучи найменшую кривду учинилъ“ (Генер. сл. Черн. п. № 91); теж зустрічаємо і в універсалах Многогрішного напр. Ст. Шубі — „въ тихъ сель держанню ни отъ кого не поносилъ найменшое перешкоди, а если бы кто мимо сей нашъ наданій унѣверсалъ важился якую-жъ колвекъ учинити перешкоду, такового срого безъ фолги карать обѣдуемъ“ (Генер. сл. Черн. № 24)¹).

Заборона робити кривди та захоплення земель сполучається з поверненням захоплених земель з того маєткового комплексу, який potwierджено гетьманським універсалом. Потверджуючи або надаючи певний маєток у його звичайних границях з усіма „принадлежностями“, універсал давав право повернути і всі ті землі, які тільки було розібрано сусідами селянами або козаками. Випрошуючи собі potwierдження, зазначали такі випадки захоплення земель і тоді гетьманський універсал зауважував від імення влади, що всі приналежні землі повинні бути повернені тому, хто одержав універсал. При тім на місці треба було вияснити склад маєтку та перевірити, в кого в користування в цей момент знаходяться окремі поля, сіножаті, ставки, і вимагати їх увільнення. Такий процес увільнення зайнятих земель міг місцями іти дуже поволі в залежності від того, чи можна було ужити рішучих заходів, коли-б нові хазяї стали-б відмовлятися від виконання гетьманських наказів такого змісту. Кінець-кінцем справа, її поладження залежало від місцевої адміністрації, чи захотіла-б вона налягти на своїх-же місцевих людей та поскидати з зайнятих земель. В універсалі г. Богдана Хмельницького п. Катерині Грязній читаємо, що „залога тамошній въ тихъ маєтностяхъ будучій, вишменованние маєтности пани Гразной зо всѣмъ подалъ, такъ яко здавна те маєтности въ себе мелися“: тут якась не зовсім ясна форма захоплення земель і гетьманський універсал мав із цим покінчити. Чи передбачали якесь незадоволення людности з цього приводу? В справі маєтків Радченка очевидно було подано якісь факти, бо в універсалі маємо таку згадку: „которые грунта нѣкоторые обыватели прилегліе (яко намъ дано знати) неслушне и безъ потребне занимають и оніе пустошатъ и себѣ привлащаютъ и оніе отъ того, кому власне принадлежитъ приржонимъ

¹) В універсалі гетьмана Юрія на сл. Ройську заборона чинити хоч-би найменші кривди сплітається з забороною наїздів — „кривдъ жаднихъ и видирствъ и наездовъ подданимъ“ Генер. Сл. Ч. п. № 140 порівн. і № 160.

правомъ, отривають“¹⁾. Універсал наказує — „кто-бы що только обнялъ, уступили (бы) и болше до нихъ справи найменшой не мѣли“. В універсали Максаківському монастиреві г. Богдана читаємо спеціальну вказівку — „а которие-бы своволники въ пожитки втручались и перешкоду робили“, з дальшого бачимо, що і місцевий полковник теж цікавився землями монастирськими, а місцеві „обывателѣ менской сотни и киселювской безъ вѣдома игуменского поорали поля и грунты“. Всі ці наведені вирази ясно зазначають, яке місце зайняла центральна влада в справі захоплення земель місцевими мешканцями і як вона дбала про можливість спокійного господарювання бувшої шляхти та старшини.

Карання суворе без фольги загрожує кожному, хто порушить гетьманський універсал, ясну, виразну гетьманську волю. До суворої військової кари засуджує гетьманська влада. Як тільки буде повідомлено про якийсь виступ, неслухняність, гетьманська влада переведе кару над винуватим. „За донесенемъ ся до насъ найменшой скарги, карати будемъ“ (Генер. Сл. Черн. п. № 91) або „за донесенемъ ся до насъ скарги строгому караню подлѣгати будетъ“ (№ 94) або „за взятємъ вѣдомости сурово будетъ каранъ (Ак. Зап. Р. V., № 50) „строго безъ вшелякоѣ фольгги будемо карати, не чинячи иначей“ (№ 53). Хто подає відомості до гетьманської влади про зроблені порушення приписів, це змінялося в звязку з обставинами. Повідомляють сами зацікавлені, ченці монастиря Лубенського Мгарського про порушення прав на ставок (V, № 53, 2), повідомляють землевласники про дальші втручання до їх земель, ставів, то-що. Такі донесення, взяття відомости, дання відомости про зроблені порушення гетьманських наказів („хто бы кольвекъ черезъ тотъ суровый наказъ нашъ важился“) тягли за собою кару. Деякі універсали гетьманські натякають на те, що місцеву адміністрацію теж доводилося підтягати, підкреслюючи їх підлеглість суворому каранню нарівні з іншими за порушення гетьманських приписів. У деяких універсалах після загального зазначення, що ніхто не повинен ламати приписів гетьманських під погрозою кари, додано відповідне зауваження про місцеву адміністрацію — „ани самъ панъ полковникъ лубенскій до того села не втручался“... чи в іншому випадку, в полковничім універсали — „абы такъ отъ сотниковъ полку моего, яко и отъ всего товариства... намнѣй кривди и перешкоди не поносячи“ чи в іншій місці — „а гди би кто, мимо се приказаніе мое зъ сотниковъ зъ атамання или зъ товариства полкового хочъ наймнѣйшею перешкодою помененому игумену и братіи его былъ“... або нарешті така погроза — „кто зъ старшини и чернѣ козацкой отъ того часу зъ сотенъ вашихъ албо зъ иныхъ полку нашего (сотенъ?) важился задати кривду, такового каждого за скаргою срокное войсковое не минетъ каранне, а не иначей“. Такі нагадування місцевій адміністрації

¹⁾ Звертають увагу такі рядки: „а люде тамъ мешкающие спокойно, за показаниемъ сего писания нашего, сидели (бы) иначей не чинячи“...

під загрозою суворої військової кари мали своїм завданням стримати від втручань та захоплень землі.

Можна думати, що з початку карати мав гетьманський уряд згідно з повідомленнями про неслухняність. Але ми бачимо, що поволі поширюється і передача полковникам права карати за провини в земельних справах. Перші випадки цього, можна думати, бували там, де виявлялася виключна упертість, небажання коритись новій політиці гетьманського уряду що-до збереження старого господарства, що зберегалось від часів до Хмельниччини, може в зменшених границях, порівнюючи з попереднім. Ми маємо приклади повторного нагадування про повернення земель, про дальше стримання від шкод та знищень. Часом в універсалі зустрічаємо натяк на скарги з вичисленням самих кривд, відчуваємо, що були і повторні скарги на дальші захоплення та нищення заведеного господарства. Універсали часом прибирають грізнішого тону, погрози набувають різкішого вислову. І тут, думаємо, вперш вплітається дозвіл полковникові на місці самому вияснити справу та перевести кару над противними та неслухняними. Тут різниця в порівнянні з частішою практикою — постерегає полковник, а карає гетьман („таковій кожній отъ насъ, яко своевольникъ каранъ будетъ“...): такий дозвіл маємо вже в деяких універсалах г. Богдана — наприкл., „таковыхъ пану полковникови тамошнему карати розказуемъ... яко непослушника кожного карать позволяемъ“... Вищий ступінь це дозвіл карати на смерть — „пану полковникови нашому кievському... бы и на горло карати розказуемъ, не чинячи иначей“... За-для вияснення оцього повільного переходу в спеціальних умовах до грізнішого тону цікаво порівняти кілька універсалів г. Богдана з заборонаю чинити кривди кievському ратушному міщанству, вимагати від нього стації підчас переїзду та різних потрібних речей. Повторення показує, що то було дуже поширене зловживання в відношенню до міщанства, так що доводилось уживати рішучих засобів проти таких переїжджих з різними вимогами та кривдами. Щоб утримати та захистити міщан у випадках, що не припускали проволікання, довелося дати полковникові кievському право карати неслухняних на місці, не відсилаючи до гетьманського уряду. Крім того, довелося дозволити карати на смерть і, нарешті, найвища уступка — дати ратуші теж карати „строго, не отсылаючи до насъ (гетьмана)“. Таке надання ратуші права карати козаків треба пояснити лише поширенням зловживань, трудностю з ними вести боротьбу та потребою покласти нарешті цьому край.

III.

В гетьманування Многогрішного та Самойловича вперш виявились ті стремління старшини що-до забезпечення послушенства, які раніш старшина або тримала про себе, або висловлювала неповно, несміливо.

За попередні десятиліття в керуючих колах остаточно закріпився погляд про необхідну потребу забезпечення служби старшини маєтками і усунуто гадки про грошову платню старшині за таку службу.

Відношення царської влади до таких стремлень старшини підтримувало її в її надіях що-до послушенства та в упевненім очікуванні відповідних умов.

Гетьманська влада тепер систематично провадила тенденцію підтримувати старшинське землеволодіння на місцях та обороняти його від всяких кривд та втручань місцевого селянства та козацтва.

Місцева адміністрація, отримуючи такі накази, нагадування та догани гетьманської влади, перейнялась сама такими тенденціями що-до підтримання та оборони старшинського землеволодіння.

Поширення місцевої адміністрації та вияснення її функцій дало можливість звертатись місцевій старшині до місцевої влади та знаходити в неї швидко та уважну оборону.

Тепер треба зазначити повільний підхід до цієї справи послушенства та вироблення традиційної формули в універсалах Многогрішного та Самойловича на села з людьми.

Підходили до цієї справи дуже обережно та поволі. Місцева шляхта та нова старшина, бачучи ясний настрій людности, не ставила рішуче справи про послушенство. На перші часи треба було вияснити відношення селянства до упривилейованого землеволодіння. Випрошені гетьманські універсали та накази місцевій адміністрації постійним нагадуванням вияснили нові тенденції влади дати можливість старшині спокійно осісти в своїх маєтках та займатись господарством, не терплячи ніяких кривд, турбот, перешкод у господарстві. В народніх масах поширювався погляд, що всі права давні скасовано народнім рухом, шаблею козацькою і народні маси не раз поводитись згідно з таким поглядом, займаючи свобідно землі колишніх панських маєтків, вирубали гаї, розорювали левади та пустошили рибні ставки.

Бачучи неможливість відразу відновити старе господарство з селянською примусовою справою, старшина почала відновляти поки що право на землі без справи про послушенство.

Результати були добрі. Правда, ті з шляхти, що хотіли утворити з себе окрему упривилейовану соціальну верству, а своїм маєткам — виїмкове становище ¹⁾, не досягнули свого, але то були занадто великі вимоги. Зате знайшли иншу можливість. Служба військова чи то при боку гетьманському в канцелярії, в дипломатичних справах, давала право на нагороду маєтностями і, як бачимо з універсалів гетьмана Богдана, потвердження давніх маєтків на умовах служби. Отже таким шляхом можна було провести реставрацію деяких панських маєтків. Потверджуючи за певними шляхтичами на службі Запорозького Війська їх маєтки „прирожонимъ правомъ спадаючіє“, гетьманська влада забороняла надалі займання земель із складу маєтків і наказувала повернути все те, що було вже раніш до видання універсалу захоплено. Процес відбирання та повернення земель міг затягнутись в залежності від міс-

¹⁾ Не можна прийняти гадки Мякотіна про окреме шляхетське право на маєтки.

цевих умов та настроїв народної маси, але все-ж-таки обернуто справу на користь шляхті.

Вияснення давнього складу маєтку, вирішення в кожному окремому випадку приналежності зайнятої селянами землі мусіло викликати до життя межові установи чи надавати місцевій владі певні межові функції. Брак земельних документів після Хмельниччини або занадто загальні їх вказівки в свободних не зайнятих просторах надавали особливе значіння свідоцтвам старинних місцевих людей, кому належали землі та хто їх на яких умовах розробляв в давні часи. Успіхи формування старшинської верстви привели до того, що місцева адміністрація в своїх обмежуваннях швидко стала систематично приймати бік старшини-землевласників проти селянства та козацтва в земельних справах та виясненнях.

Дійсні розміри шляхетських маєтків не завжди відверто зазначались. Ось, наприклад, справа Олихв. Радченка, який скаржився на якісь втручання селян до його земель. Маєток свій зазначив сам Радченко як селище Постовбицу з усіми ґрунтами та приналежностями (Генер. Сл. Черн. п. № 90). Таке зазначення маєтку досить неясне, селище—скорше вказує на бажання якось потаїти дійсний склад, аніж виявити його вповні відверто. Мати гетьманський універсал важно було для того, що там зазначено було про ґрунти та приналежності „пану Ол. Р. служачие приржонимъ правомъ“. Право Радченка визнано і з таким універсалом в руках він, користуючись з певної нагоди в відповідних умовах, міг повернути один за одним ґрунта від тих хто (з обивателєй прилеглих) „неслушне и безъ-потребне ти (їх) занимають и пустошатъ и собѣ при-власцають“.

З повільним поверненням захоплених було земель маєток поновлюється в давніх межах згідно з старими наданнями до-Хмельниччини — „въ селахъ и всякихъ до тихъ селъ приналежностейхъ... такъ яко здавна те маєтности в собѣ мелися“ і як „правомъ приржонимъ“ маєток держали. В пізніших універсалах Борковському потверджено йому „отчистимъ правомъ належачую маєтность... зъ млинами, полями, сѣножатми, пушами, озерами и ґрунтами и зо всѣми зъ давнихъ часовъ належачими до него угодьями... въ спокойную поссесію“; в іншому універсалі маємо пояснення що-до цих ґрунтів — „по отцу его власние ґрунта... якъ толко здавна заживаль небожчикъ отецъ его правомъ отъ королей полскихъ наданнимъ“, виходить з того, що маєток згідно з старими наданнями вповні заховався в своїм складі. Красковського, сотника любецького, та інших місцевих шляхтичів „заховано при добрахъ власнихъ отчистихъ, яко въ привилєи наданномъ отъ королей здавна мають“ (універсал гетьмана Богдана); в пізнішому універсалі згадано „отчини, яко ему власне приржонимъ правомъ належачие“, в іншому місці „маєтностей ему и жонѣ его правомъ дедичнимъ служачихъ“ (це про сотника любецького Саву Унучка). Коли від такого шляхтича, що став сотником чи іншим урядов-

цем в З. Війську, маєтки до сина чи то до зятя переходили, цей останній — хоч, часом, із нової української старшини — покликався на старі документи та старі границі після тих документів, відновляв давню спадщинність маєтку з захованням границь по-давньому.

Тепер не завсіди можемо ми простежити ясно всі перипетії повернення земель, але завдяки цій новій гетьманській політиці та заборонам дальших захоплень земель і зберегли свій вигляд старі маєтки місцевої середньої шляхти — Борозен, Рубців, Бутовичів, не вважаючи на відношення селянського та козацького оточення, яке звичайно собі займало землі з панського маєтку та повертало лише після грізних наказів. Таким чином зберегли своє значіння і давні розмежування, з якими перевіряли і пізніші земельні стосунки сусідські. Ось наприклад, справа з маєтками Бутовичів. Ми не помічаємо з наших документів усіх перипетій з становищем родини Бутовичів, але потім несподівано з пізніших документів бачимо, що розмежування та вияснення границь спирається на давні розмежування ще з доби до-Хмельниччини. Універсали зазначають землі Бутовича як власні (не надані універсалами чи грамотами), предківські, куплені (в поляка Фаща). В перевірку прав на маєтності старі документи подав і Бутович, подав давню купчу на землі Фаща та королівську конфірмацію 1649 р., використовуючи подані там визначення границь в цілях захисту земель від нових сусідських претенсій. Київський жіночий монастир прохав потвердження старої данини пана Креницького, подав при тім своїм проханням до г. Самойловича лист надання від п. Креницького (Ак. Зап. Р. V № 141). І тут покликання на акти надання з старих часів може свідчити про заховання старих границь наданих та збережених протягом півстоліття земель в старім ограніченню („дукті“).

Відновивши з допомогою місцевої адміністрації давній склад землі маєтку, відібравши від селян та козаків захоплені було землі, обложивши нових слобожан певною десятиною згідно з наказом гетьмана¹⁾, землевласники відсвіжили пам'ять про традицію спокійного господарювання з давніших часів. Ця традиція придалась, коли заохочені відношенням до цього питання з боку царської влади землевласники стали вимагати від гетьманської влади вирішення справи послушенства взагалі за-для старшини.

Здавалось легше почати справу послушенства з відновлення старовини. Через те то ми і бачимо в універсалах 1650—1660-х років постійні нагадування про стару практику, стару традицію селянського послушенства. Що стосується до терміну, то є ще певне вагання. В одному універсалі г. Богдана зазначено, що людей дано „въ моцъ и послушенство“ і їм наказано бути „послушными“ (Ак. Зап. Р. V, № 33). В іншому універсалі того-ж гетьмана маємо про монастирських людей таку згадку і наказ „послушни были и повинности и работы всякіе отправляли,

¹⁾ Генер. сл. Черн. п. № 107.

постерегаючися на себе військового каранья“ (V, № 25), але в кінці того-ж універсалу знаходимо і пізнішу формулу — „по старому послушенство отдавали“; не жалують слів, щоб все було ясно та не було-б непорозумінь, повторюють те саме ще раз. Ще зразок з універсалу того-ж гетьмана — „послушенство звиклоє отдавали и яко поданные повинности своей досыть чинили“ (№ 29). Як було зазначено, універсали г. Богдана говорять про послушенство лише монастирських підданих¹⁾. При тому деякі універсали на села підкреслюють момент слухняности люду або момент охорони від усяких кривд та знищень і не спиняються на справі послушенства (повинностей) монастирських підданих (№ 31, 35).

Брак сталих та ясних термінів що-до послушенства примушує дослідника бути дуже обережним, коли він порівнює універсали різного часу, щоб простежити зміну в розумінню повинностей селянства.

Послушенство, як ми знаємо, складалось в добу Гетьманщини з поплатів натуральних та грошових і з робіт згідно з наказами землевласників. Доля одного та другого не була постійна, але змінялася в зв'язку з місцевими умовами та господарськими планами пана.

Універсали г. Богдана монастирям, як ми бачили, уживають зазначення—повинності, послушенства: сталого ще не вибрано. Кинуте якимось—повинности и работы—теж не має прикмети продуманого розподілу обов'язків на певні підгрупи.

Наприкінці 1660-х років зазначення про послушенство селян старшинських маєтків стають вже постійні. В універсалі г. Петра Дорошенка Борковському на с. Борковку „отчистымъ правомъ надлежащую маєтність“ зазначено в кінці, щоб „люде тяглые в Бурковце мешкающие надлежащее послушенство и повинности отдавали“ (Генер. сл. Черн. № 144). В інших універсалах г. Петра Дорошенка маємо такі зазначення „вшелякую повинність и послушенство належное... вшелякое послушенство... послушенство отдавали“.

В універсалах г. Многогрішного маємо такі зазначення — „вшелякое послушенство... належитое послушенство... звичайное послушенство, якъ поссессорце своей... вшелякое послушенство звиклоє ведлугъ расказання отдавали“.

Розглядаючи універсали зазначеного часу, ми бачимо, що згадка про послушенство селян частіш влітається тепер у гетьманські універсали на села. Стає тепер звичайним порядком, що села надає влада за службу з податками та працями селян. Пожитки тепер розуміють звичайно як податки селянства. Надання села зв'язано з повідомленням селянства про те, щоб „послушенство отдавали безъ вимовки“ тому, кому надано село.

Цю справу послушенства влада вважає за ліпше зв'язати з стариною. Не нове щось, а лише поновлення старини. Через те, не вдаючись у подро-

¹⁾ Порівн.: такъ яко и передъ тымъ подданныи повинности звыкли были отбувати (№ 45).

биці послушенства, обмежуються лише зазначенням — „звычайное, звычайное“, покладаючись на те, що місцева старина легко може бути розшифрована та вияснена на місці, бо пам'ять про минуле ще свіжа в народі. В деяких випадках згадано про розказання землевласника: виходило-б так, що обсяг послушенства заведено згідно з старовиною, а землевласникам дано можливість робити певну послідовність в оддаванні послушенства, зазначати терміни виплати, то-що. З такими розпорядженнями, наказами повинні рахуватись місцеві селяни.

Як бачимо, влада знімала з себе складне завдання установити загальну норму селянських обов'язків по цілій країні. Влада переносила це в місцеві обставини і припускала можливість варіацій в вирішенню цього питання, по-різному в різних місцевостях. Але разом із тим така постанова питання обіцяла і деякі труднощі. Не було об'єктивних основ за-для вияснення старовинної норми обов'язків, коли село переходило до нового землевласника і в панському дворі не залишалось ніяких записів що-до полатів та робіт місцевого селянства. Було це джерело відомостей про давні обов'язки селянства, це опитування місцевих старих людей. Але і тут могли бути деякі сумніви. Влада не могла давати своїх представників за-для вияснення на місці, адміністрації ще було обмаль за-для таких виїзних сесій з метою складання інвентарів на місці.

Отже найбільш ініціативи випадало в цій справі на долю старшини—землевласників. Спираючись на допомогу місцевої адміністрації, до якої центральна влада зверталась з наказами не робити перешкод та труднощостей, ці землевласники з нової козацької старшини часто встановляли на нової норми повинностей, мало звертаючи уваги на дійсну старовинну традицію, змінювали, збільшували.

Невигоди такого вирішення справи швидко виявились, коли селяни стали заявляти своє незадоволення з стану речей.

Незадоволення людности могло бути більш чи менш активне, виявлялось в неслухняності, в відмові віддавати послушенство згідно з заведеною нормою, давати податки, виконувати роботи. Випадки неслухняності ставали через те частіші і владі доводилось знов у кінці своїх універсалів спинятись детальніш на повній слухняності підданих до державців наданих сіл.

Настрої селянства і тактична стриманість старшини задержували по місцях темп заведення послушенства селян в повнім його обсязі, обережні виявляли в таких справах нахил до певної повільної послідовності, починаючи від обмеженого більш чи менш послушенства. Така політика старшини задержалась і в пізніші часи і приміняли її там, де не хотіли турбувати селян великими вимогами та спокушати до переходу. Заведення слобідок як-раз дає досить прикладів такої повільності в зазначенню норм послушенства, починаючи з найменшої норми на перші роки.

Тут можна виділити дві групи: зазначення послушенства тим, що оселились коло млина, і тим, що оселились коло хутора. Дехто, бажаючи виповнити всі формальності, прохав наперед дозволу поселити кілька люду коло млина, чи коло хутора. Інші уникали зайвого звертання до влади, поселяли невелику слобідку і вже тоді звертались до влади, повідомляючи про факт та прохаючи potwierдження на послушенство. Маючи на увазі основні тенденції старшинського господарства тієї доби, яку студіюємо, можемо і для того часу припустити поширення практики накладання зменшеного послушенства на перші часи з тим, щоб потім побільшити в слушний час. Уживали це як в відношенню селян, що тільки недавно оселились коло млина, хутора, рибних ставів, так і в відношенню сталого населення тих сіл, що їх тепер надано чи potwierджено (як отчисте чи предківське). Млин вимагав постійної праці коло підтримання греблі, регулювання води, то-що. Люди приписані до панського млина і обов'язані були в час потреби виповняти певні роботи коло млина згідно з наказами державці, якому надано млина. Будова млина в степу, де ще не було сталої людности, дуже часто була початком заведення старшинського господарства. Млин обростав поволі різними приналежностями, як висловлювались в ті часи прохання та універсали: це все з'єднано в однім загальнім терміні і не завжди можна відразу в'яснити, як розвинуто коло млина господарство, з чого властиво воно складається. Часом гетьманський дозвіл поселити коло млина кілька люду в'ясняє дальші плани землевласника, але дуже часто такі поселення люду робили сами, без попереднього гетьманського дозволу. Встановлення норми праці та податків таких поселених коло млина людей залежало в великій мірі від самого державці і гетьманський універсал лише закріплював те, що було зроблено з власної ініціативи державці. Так гетьманський універсал т. в. Яков. Дем'яновичеві надав „при его власномъ млинѣ на рѣцѣ Ясманѣ лежачую слободку Годуновку“ з тим, що мешканці слобідки повинні йому віддавати послушенство „яко в га-ченю гребли, такъ и въ кошеню сѣна и в чомъ скажетъ слушность“ (Генер. сл. Н. № 158). Пам'ять старожилів малює, що слобідка оселилась коло млина: зайняв займу Юр. Годун, збудував там млин та „к оному млину осадилась слободка“ (с. 29). Так поволі розросталось господарство і виростала слобідка. Рідше бувало, що державця з самого початку намічав собі план господарської діяльності та відразу прохав від влади potwierдження. Так, наприклад, з універсалу г. Виговського бачимо, що сотник Хома Ращенко випросив собі млин з ґрунтом, на якому думав закликати слобідку (Генер. сл. Черн. п. № 96).

Також обережно і поволі встановляли норму обов'язків тих людей, що селились коло хутора або осідали слобідкою. Працю від них вимагали більш різноманітну, аніж із тих, що поселились коло млина. Там, коло млина, характер праці зв'язаний з потребою підтримання в добрім стані млина, між тим як коло хутора набувала робота різних відтінків в зв'язку з тим, яку господарську працю намічено взагалі на ху-

торі. В унів. Хвед. Кандибі, зн. в. т., читаємо про людей, яких поосідало хат з 20 коло його хутора: всі вони повинні бути послухні як до воження дров, так до кошення і притягання сіна (Генер. сл. Н. № 84).

Подібну-ж обережність та повільність у встановленню норми обов'язків бачимо і в інших випадках. Такий зразок маємо в справі в. т. Василя Романовича з селянами с. Случка пол. Старод. Користуючись з свого перебування на службі з спеціальним дорученням („на коммисіи“), Романович випросив у гетьмана такого наказу, щоб селяни случковські поорали на озимину чвертку поля його в тім селі та все „попорали що до полевої работизни належит“. Гетьман на це згодився і полковник стародубський у листі своїм про це повідомив селян — „войте случковскій со всіми тамошними тяглими людьми“. При тому полковник поставив справу трохи ширше ніби на основі обмеженого територіально послушенства. Все, що накаже п. Романовичева зробити на згаданій чвертці поля, повинні селяни зробити без усякої противности. В пізнішій універсалі ми читаємо про гетьманське призначення с. Случка „для послушанія“. Так закінчилось оце повільне заведення послушенства, починаючи з обмеженої його норми на перший час ¹⁾.

Заборона захоплювати землі більш чи менш ясно влітається в надання. Все, що досі було зайнято з складу маєтку, повинно бути повернено і в дальшому місцева адміністрація повинна охороняти державцю від подібних захоплень земель.

Надання селянського послушенства зв'язано з аналогічними заборонами. Посполиті певного села повинні всі виповняти звичайне послушенство без всякої вимови та непокори. Але гетьманська влада, видаючи універсали, знала з скарг, що може бути инша причина невиконання послушенства, не тільки непокора. Місцева адміністрація не раз вимагала з селян послушенства на свою користь. Практика досить рано завела призначення людей до послуг адміністрації, сотникам, полковникам. Таке призначення до послуг повинно стояти в тісній зв'язку з службовими обов'язками урядовця, але в дійсності не раз переходили через оцю границю, доручення службового характеру переплітались з дорученнями характеру господарського. Бувало так, що до послуг урядовця призначали кілька селян з певного села, відокремлюючи таких селян з загальної маси людности. Так знаємо, що для п. Кандибі було відокремлено в селі Семяновці кілька хат і вже вийт, як і старшина місцева, не повинен притягати оцих відокремлених до звичайних посполитих тягарів; в своїм селі становлять оці кілька дворів зовсім окрему групу. Таке надання до послуг кількох людю в селі або на хуторі привчали старшину до того, що вона і сама — без гетьманського дозволу та наказу — притягала людей до послуг службового чи то загального характеру. Такі випадки викликали скарги і гетьманська влада в своїх універсалах

¹⁾ Генер. сл. Стародуб. п. № 238, 239.

передбачала можливість подібних випадків. В універсалі гетьманським на маєток п. Каляниченка маємо загальне зазначення — „абы не узнзвал трудности и перешкоди нѣ отъ кого, такъ зъ товариства войскового“ (Генер. Сл. Черн. п. № 9), в листі полковника з того-ж часу це більш пояснено, щоб від сотників не було найменшої перешкоди „ку отдаваню послушенства завжди“ (№ 10). Той-же самий зміст має і окрема приписка полковника до його листу, особливе нагадування мужикам тяглим Івашковським, щоб віддавали „вшелякое послушенство, коли учне вимагати“. Іноді універсали досить докладно пояснюють, від кого могли-б бути такі спроби. В універсалах Максаківському ман. зазначено, щоб старшина військова не важилась потягати селян до „найменшой власной своей повинности, подачки та послуги“ (№ 263). В універсалі на маєтки п. Карпа Мокрієвича теж заборонено всякій старшині, себ-то полковникам, сотникам, атаманні, „от послушенства належачого отдаляти, до себе привлащати“. Таке-ж значіння має по деяких гетьманських універсалах і заборона віддавати послушенство комусь іншому крім державці — аби йому лише послушенство отдавали і во всем повиновалися йому й нікому іншому (на маєтки Ів. Домонтовича); жадного послушенства не отдавали нікому іншому „опрочъ ей самой“ (на маєтки Ярмолтовської); „звиклое послушенство отдавали“ (п. Борковському), а нікому іншому. Підкреслення імення державці, якому повинні віддавати послушенство посполиті, поруч із згадкою про нього в самім наданні, надає особливого значіння наказу віддавати послушенство.

Служняність селянства до своїх державців забезпечена цілою системою догляду над селянством. На чолі селянства кожного села стоїть війт, до якого і звертаються в усіх справах, що стосуються до селянства зазначеного села.

Універсали попереднього часу говорили просто про людей чи підданих, просто до них звертались. В універсалах г. Многогрішного ми бачимо постійно на чолі селянства певного села війта. В універсалах про послушенство війт постійно зв'язаний з своєю громадою селян. „Войтамъ и громадамъ въ тихъ селахъ... мешкающимъ приказуемо, абы вшелякое послушенство звиклое ведлугъ росказання... отдавали и во всемъ ему повиновалися и некому иншому“ читаємо в однім універсалі г. Многогрішного. „Войтъ зась тамошній зо всѣми мужами села Вербичъ абы никому иншому, опрочъ ей самой, не отдавалъ жадного послушенства, але оной пани... во всемъ ся повиновалъ, приказуемъ“ чи трохи инакше — „войтове зась помененихъ сель и зъ громадами своими абы вшелякое звиклое послушенство отдавали“, або так „помененого села войтъ зъ громадою своею, абы звиклое вшелякое послушенство за росказанемъ... отдавали“. У всіх наведених випадках війт на чолі громади села свого направляє і керує відносинами селянства до державці села. Через війта направляються накази, що стосуються селянства. Адміністрація бачить у ньому представника та посередника

в її стосунках та зносинах з селянством. Як відомо, універсали витримані звичайно в тім тоні, що влада повідомляє людність про певну справу. Універсали про послушенство часом звертаються взагалі до місцевої людности, часом спеціально до тієї громади, селянства того села, якому наказано віддавати послушенство. Так універсал г. Богдана про надання Вишневецької Лубенському Мгарському ман., де зазначено і „вшелякую повинність монастиреви“ посполитих, взагалі звертається до всієї місцевої людности, кому треба про те знати (Ак. Зап. Р. V, № 39) ¹⁾. Припадково про с. Ольшанку Мгарського ман. зазначено в універсалі г. Богдана про послушенство — „атаманови яко и всѣмъ обывателемъ въ томъ селѣ будучимъ“, але це не має значіння постійної сталої формули. Виробляється така формула в пізніших універсалах. Через війта йде повідомлення селянства певного села про відповідні накази влади, до громади знов-таки через війта — товариству „глуховському, войтовѣ и всей громадѣ березовской“ або „войтамъ и громадамъ нижей въ помененнихъ селахъ мешкающимъ, доносимъ до вѣдомости“. Нагадаємо, що в попередніх універсалах до Многогрішного теж зустрічаємо зазначення громади в розумінню селянства певного села, але без згадки про війта, наприклад, в універсалі Лубенському Мгарському ман. „ознаймуемъ тымъ нашимъ писаньемъ всей громадѣ въ Лукахъ и Хитцехъ застающей... приказуемъ сурово вамъ всей громадѣ въ тыхъ селцяхъ“...

Займаючи таке становище, війт отримує функції догляду над станом та настроями селянства свого села. Про всякі випадки неслухняності або „вимовки“ з боку окремих селян повідомляє державця війта, щоб той впливав на селян та затримував їх від дальших таких виступів проти послушенства. З другого боку, війт підлягав керівництву та догляду сотника, який і звертався до війта в разі потреби з своїми наказами. Полковничий лист про послушенство повне чи то обмежене звертається до „войта со всѣми тамошними тяглими людьми“. Коли приходить в справі potwierдження послушенства посилати „нарочного кого въ оное село дабы селяне тамошнии были ему во всемъ послушни“, справа йде через полковника знов таки до війта. Коли виявлялась неслухняність селян, що вони, взявши перед себе „нѣякуюсь противность, непослушни в отдаванню надлежащей подданской повинности“, через полковника йшов до війта наказ „надлежащее подданское послушенство і повиновение без всякоѣ спреки и противности отбувати“ ²⁾.

Заведення послушенства селян на користь державці, як звичайної норми, поділило людність села на дві групи: ті що віддають послушенство і ті що його не віддають.

Універсали перших гетьманів часто говорять про село з приналежностями, про пожитки з села, загально, не поглиблюючись в деталі про його людність. Навпаки, універсали гетьманські про послушенство селян

¹⁾ Такі-ж універсали про с. Чернин Межигірського ман. (№ 35), про Ксаверів Братського ман. (№ 45), Петрівці Межигірського ман. (№ 46).

²⁾ Генер. сл. Стародуб. п. № 238, 239, 240.

не можуть обійтись без зазначення, кого саме мають на увазі оці накази про виконання послушенства.

В справі про норму послушенства, уряд став на ґрунт старовини: мова йде про звикле, звичайне послушенство згідно з старими звичаями. Полегшило-б справу, коли-б можна було спертись на старовину і в питанні про контингент тих, що несуть послушенство, але в складі селянства зайшли великі зміни і через те на старину покликатись було неможливо, не можна було сказати — ті, що раніш віддавали послушенство згідно з старими звичаями.

Людність, що віддає послушенство, можна було зазначити як певну окрему групу. Так ми маємо зазначення в універсалах — зъ отбиранемъ, отъ тяглихъ людей повинностей (Генер. Сл. Черн. п. № 144), жителѣ въ томъ селѣ тяглиі мешкаючіе (Генер. Сл. Н. № 169), войтъ засѣ тамошній зо всѣми мужаи (Черн. № 77 пор. № 112): бачимо вагання що-до заведення сталого постійного терміну за-для зазначення групи тих, що дають послушенство. В тих-же універсалах г. Многогрішного маємо кілька разів — войтам і громадам, войт з громадою своєю, войт зо всею громадою — без дальшого пояснення, очевидно термін — громада — приклали до зазначення як-раз тих, що давали послушенство своїм державцям. Пізніш в універсалах Самойловича бачимо ніби частіш термін посполитих, який залишається і в універсалах дальших гетьманів.

Інший спосіб зазначення тих, що дають послушенство, це виключення з загальної людности села — козаків, які послушенства не дають. В універсалі г. Многогрішного знаходимо якомсь — „а жителѣ въ томъ селѣ, кромѣ козаковъ, мешкаючіе, абы звичайное“... В універсалі г. Самойловича є відокремлення ґрунтів козацьких з загального комплексу ґрунтів — „и всякие пожитки зъ нихъ, опричъ козацкихъ ґрунтовъ, въ нихъ знайдующихся, для wsparтя уставичнихъ потребъ“... Коли йти таким шляхом, нема потреби витворювати спеціального терміна за-для зазначення групи тих, що дають послушенство, бо досить виключення козаків — всі люди певного села, виключаючи лише козаків, повинні бути послушні державці. Термін — тяглі — який передавав як-раз цей бік — виконання повинностей — далі майже не уживано в універсалах. Термін — посполиті — такого відтінку виконання обов'язків не має.

Контингент тих людей, що несуть послушенство, особливо часто змінявся в часи перших гетьманів. Манастирське село, на яке випросили гетьманське надання та царську грамоту, не виявляло з себе щось постійне та стале. Боротьба захоплювала людність. Селянство вважало, що всі давні права скасовано повстанням, „шаблею козацькою“, не рахувались з давніми своїми обов'язками, переставали їх виконувати, як виконували раніш. Частина прилучилась до війська гетьмана Богдана, частина залишилась на селі, працюючи на своїм господарстві та відмовляючись від звиклого послушенства попереднього часу. На нагадування про виповнення послушенства, однаково відповідали, що записані до козацтва і через те нести послушенство на користь манастиря не повинні.

Така непевність що-до робочих рук та виконання послушенства відбивалась на господарстві. Вставала негайна потреба якось вияснити справу з тими, що повинні виконувати послушенство. Співчуття місцевої адміністрації було сумнівне, треба було звертатись до гетьмана в цій справі. І ось на настирливі домагання деяких монастирів, г. Богдан видає універсали про обмеження переходу до козацтва з маєтків цих монастирів.

Обмеження переходу селян до козацтва в загальнім масштабі це важливий перелом в історії селянства, а разом з тим і рішучий момент в історії старшинського господарства, коли старшина стала осідати на землю та поширювати своє господарство. Але не універсали г. Богдана вирішили цю справу, закінчена вона далеко пізніш. Універсали г. Богдана намічають лише перші проби в тім напрямі і не ставлять справи в усій повноті. Важно, що умови господарства вже висували цю справу за часів г. Богдана і намічали той шлях, яким повинно було далі йти старшинське господарство.

Універсал жіночому Печерському монастиреві звертається до самої людности, підданих в с. Підгірцях (Ак. Зап. Р. V, № 25). Універсал розрізняє в с. Підгірцях підданих, належачих „до инокинъ того манастира въ селѣ Подгорцахъ“ та з другого боку — нових козаків. До цих як-раз нових козаків і відноситься трохи далі таке поясіння — „не хотячи до того монастыра работы и повинности отпраляти, удалися съ охоты своее подъ тотъ часъ въ козацество“. Таким чином козацтву протиставлено якусь окрему групу козацтва, та надано їй назву нових козаків, які користуються з свого становища, аби уникнути виконання послушенства до жіночого монастиря. Універсал г. Богдана ман. Густинському забороняє приймати до козацтва підданих, таким чином він звертається до старшини, щоб вона не приймала-б тих, що зверталися до неї з заміром перейти з підданства монастирського до козацтва.

Універсали мають на увазі підданих двох лише монастирів, які звернули на себе увагу гетьмана. Загального значіння це поки-що не могло мати, але важно було саме відокремлення групи нових козаків. В дальшому легко було зробити той висновок, що важна не сама лише заява або бажання вступити до козацтва, а дійсна служба в козацьких лавах, участь в козацькій боротьбі. В універсалі Веремієвським обивателям зауважено — „всѣ тые, которые въ реестрѣ войска Запорожского не вписаны, послушенство звыклое отдавали“ нарівні з звичайними посполитими, що дають послушенство (Ак. Зап. Р. V, № 29).

Дальше розроблення тієї-ж самої думки зазначимо в полковницькім листі Хвед. Зеленському на с. Осняки: тут з послушенства виключено „козаковъ въ реестрѣ компутномъ найдующихся и въ службу военную трактующихъ“: таким чином належність до козацтва потверджує компутний реєстр. І тут теж окреме поясіння про нових козаків з с. Осняків: ті, що, будучи мужиками, „сего прошлого лѣта важилися ходити в тую дорогу военную“, повинні далі віддавати послушенство разом з тяглими,

Цей випадок цікавий в тім відношенню, що виключенню підпали не просто посполиті, що захотіли нести військову козацьку службу, але ті, що вже були в поході, з дозволу, певне, якогось козацького старшини: таким чином, полковник відміняє чийсь наказ з старшини місцевої військової. Пояснення про нових козаків дає пізніший універсал г. Мазепи, де встановлено ніби деякий стаж військової козацької служби: з приводу надання села Нехаївки полк. комон. Новицькому виключено з козаків та повернено до складу громади тих „новиковъ, которіе на свой упоръ показавшиися, першій разъ сего лѣта до войска ходили а нѣгдѣ военной оказіи не узнавали а не видѣли“ (Ак. Зап. Р. V, № 185).

В деяких гетьманських універсалах згадки про виключення козаків з складу тяглої громади не мають ясного відрізнєння старих і нових козаків. Так в гетьманськїм потвердженню Лубенському Мгарському ман. читаємо — „варуемъ, однакъ, жеби козаки въ тихъ селахъ мѣшкаючіе, при своихъ козацкихъ вольностяхъ непорушнѣ зоставали, не належачи до нихъ законниковъ“, але в універсалі на ґрунті Золотоніського ман. з того-ж часу читаємо — „опрочъ козаковъ въ реестрѣ и службахъ козацкихъ знайдующихся“ (1687—88, Ак. Зап. Р. V, № 176, 177), в останнім універсалі є ясна вказівка про реєстр козацький, як основу перевірки вимог що-до козацьких вольностей, з якого і можна було зробити перевірку в звязку з заявами та скаргами. Така-ж вказівка і в гетьманськїм універсалі на маєтки Домонтовича — „козаки, однакъ, въ тихъ селахъ мешкаючіе, а въ реестрѣ козацкомъ будучіе и услуги войсковіе отправуючіе, мѣють быти заховани при всѣхъ своихъ козацкихъ вольностяхъ“¹⁾.

Таким чином вільний перехід посполитих до козацтва рано звернув на себе увагу землевласників і вони стали шукати засобів зменшити невидогди такого переходу. В окремих випадках можна було отримати від гетьманської влади універсали з обмеженням вільного переходу через певні формальності призначення записів до козацтва, але це могло мати лише характер випадковий, а не загальний. Та невідомо, оскільки на місці можна було стримати такий перехід посполитих в ті роки.

¹⁾ Пор. „которихъ вольность никогда не повинна быти нарушена... козаки засѣ, въ тихъ селахъ мешкаючіе, мѣють завше при своихъ вольностяхъ и правахъ найдоватися... варуемъ, абы козаки въ тихъ помененныхъ селахъ, мешкаючіе, не мѣли отъ его въ своихъ козацкихъ волностяхъ жадного утиску перенагабання“...

ДО ІСТОРІЇ БАРИШПОЛЯ У ХVІІІ В. ¹⁾

Містечко Барішпіль досить пізнього походження. Але як певну оборонну базу на кордоні ми зустрічаємо його, правда, під іншою назвою, ще за князівських часів. Це місце пізнішого Барішполя в літописах трапляється під назвою Лто, Лъто, Алто, Альто, Олто, і править за перший відпочинок для князів, коли вони вирушали в похід проти степових кочовиків на лівий берег Дніпра. Тут року 1015 забито князя Бориса Володимировича ²⁾, що й дало привід звати цю місцевість Борисовим полем. Року 1117 Володимир Мономах заклав тут муровану церкву Бориса та Гліба. Говорити про якусь людність тут за цих часів не доводиться. Починає осідати тут певна людність можливо допіру в ХVІ в., коли цю місцевість толмач господарський Солтан Албеєвич продав Київському Пустинно-Микольському монастиреві 13-го серпня 1508 року ³⁾. Тепер ця земля зветься так: „Полукнязевська земля“ (як видно з „поле князівське“).

У цій місцевості ми бачимо в ХVІ в. окіп, чи вâl Полукнязівський; серед нього стоїть стара церква Борисоглібська, а також „дворецъ“, як гадає Стороженко ⁴⁾, садиба, рештки будівель, що заховалися від часів князівських. Думаємо, правдоподібніше—це замок з садибою посесора чи управителя, що біля нього купчиться околична людність. Принаймні, план цього замку ми маємо на мапі початку 1590-х рр., що її подає атлас Блява (Blau) вид. р. 1662 ⁵⁾. Але людність тут була ще, правдоподібно, нечисленна і не складала ще великого села. Отож, в описі Київського

¹⁾ Статтю цю написано переважно на підставі Рум'янцівського Опису 1766 року; вона є лиш певними розділами більшої праці про м. Барішпіль, над якою працює автор. На жаль, Опис м. Барішполя, що переходується в рукописному відділі Фундаментальної Бібліотеки Київського ІНО (кол. Університету), не повний—бракує кінця. Але оскільки ми маємо опис 527 дворів, ми гадаємо, що загинула незначна частина цього опису. За описом Козельця, напр., у місті було 560 дв.; Барішпіль-же навряд чи міг бути значно більший, ніж Козелець, і наші висновки можуть бути зроблені з певністю для всього м. Барішполя.

²⁾ Іпат. літопис, с. 92.

³⁾ А. В. Стороженко, Очерки Переяславской Старины. У Києві 1900, с. 27. Купчий запис див. „Акты Южной и Западной России“, т. 1, № 48; с. 36.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Копію цієї мапи нам ласкаво показав проф. В. Г. Ляскоронський, за що висловлюємо йому щиро подяку.

замку року 1552 згадано за село Іванків, що лежить поруч Баришполя, але про самий Баришпіль згадки немає, чого, певно, не було-б, коли-б з нього було величеське поселення.

Вперше подибуємо ми в актах згадку про Баришпіль року 1590, коли Варшавський сойм, бажаючи заселити мало залюднені окраїни держави, надав право королеві роздавати деякі урочища та пустині, що поміж ними згадано й за Баришпіль з селищем Іваньківським¹⁾. Баришпіль не був уже пустинею, бо в ньому був замок, а біля нього, безперечно, жила деяка людність. Не було також пустинею й селище Іваньків, що являло собою „именъев севруцкое слуг замку Киевского“; його звичайно, можна думати, віддавали в посесію, як ми про це маємо згадку у листі князя Острозького до Станіслава Жолкевського²⁾, від р. 1603. Там згадано, що селище Іваньків держав у посесії Войтіх Чановицький, „гетьман козаков запорожських“. Гадаємо, що держав у посесії цю місцевість Ченовицький до року 1590, коли ми маємо згадку про нього, як про гетьмана. Будь-що-будь, гадаємо, що в 1590 році селище Іваньків, а також і Баришпіль були вже чимало залюднені, а до того людністю вільною та відважною, як видно з іншого документу. Року 1596 сойм дозволив королеві обернути м. Баришпіль (а також Терехтемирів) на староство, але, як згадано в соймовій конституції, тут вже жили козаки, *swowolni*, як зве їх конституція; козаки тії стали чинити опір новому ладу, що його запроваджував польський уряд; король заявив, що він доручив гетьманові (Ст. Жолкевському) знищити їх (*ad internecionem wyniszczyć*).

Яка-ж причина була тому, що залюднену місцевість з замком, як пустиню, обернено на староство? Тут, правдоподібно, відіграли роль неправдиві інформації, що їх давав королеві й соймові Ст. Жолкевський, бажаючи дістати це староство собі, що й справді йому пощастило десь наприкінці XVI в. Це староство було віддано Ст. Жолкевському (можливо в подяку за те, що він приборкав повстання Наливайка й Лободи), з правом заснувати місто, й завести магдебургію. Користаючи, як видно з зазначення Борисова поля як старостинського селища, з зазначення, що повстало через неправдиві інформації про цю місцевість, — Жолкевський через урядника свого Іваньківського та Баришівського Федора Козарина, захоплює й „Кгрунт Полукнязевській“ і року 1602 засновує тут місто Баришпіль. Протести Микольського монастиря жадного наслідку не мали. Трохи згодом року 1612 вже трапляються звістки про те, що тут існує міський уряд, зорганізований на магдебургському праві. Людність містечкова де-далі зростає й зростає. Зокрема сюди тікає людність з Правобережжя, здебільшого піддані різних панів (напр. Ружинського, Бутовича, Дахновича, Корчевського, Немирича й инш.). Року 1628 в та-

¹⁾ Стороженко, Мѣстечко Борисполе въ XVII в. Акты мѣйского уряда 1612—1699 гг. Київ 1892 р., с. IV.

²⁾ Стороженко, Очерки Переяславской старины, с. 197.

рифі подимного з Київського воєводства ¹⁾, в Баришполі показано димів (дворів): на ринку 10, по улицях 20, бідних (poźdnych chałup) — 40, священника — 1, ремісників 3, всього 74 двори. Вже тоді помітний у людності й певний нахил до торгівлі: бачимо ринок, ремісників; це стверджує й грамота від року 1629, що її дав король Софії Данилович (до неї, відколи, р. 1620, помер її батько Ст. Жолкевський, перейшло староство), в якій в Баришполі дозволяється провадити двічі на тиждень торги й двічі на рік — ярмарки.

Далі м. Баришпіль на деякий час трохи занепадає: це сталося через те, що р. 1630 на нього напали й спустошили козаки на чолі з Тарасом.

Коли вибухло повстання Хмельницького, залежність Баришполя від польського уряду кінчається й натомість ми бачимо в Баришполі сотенний уряд сотника війська, спочатку його королівської милости, згодом його царської величності, Запорозького.

За Руїни Баришпіль кілька разів ставав тереном боротьби між московським, польським та козацьким військом. Ми не спинятимемось тепер на цьому докладніше, скажемо тільки, що навіть ще наприкінці XVII в. Баришполю доводилося підтримувати вали й укріплення, відбиваючи татарські наскоки. Але з початків XVIII в. вага Баришполя, як опірною пункту зменшується і він починає жити спокійнішим життям, аналогічним до життя інших міст Гетьманщини.

Нам треба ще коротенько спинитися на характері міста Баришполя. Ми вже бачимо, що за часів литовсько-польських, а далі й козацьких (переважно у другій половині XVII в.) Баришпіль мав досить значне адміністративне, почасти навіть і воєнне значіння. Звідси керує своїм староством Баришпільський староста, а пізніше сотник Баришпільський своєю сотнею, керує не тільки як адміністратор, але й як військовий командир. Разом із тим Баришпіль набуває поволі також і значіння торговельного осередку. Ми бачимо вже на початку XVII в. тут ярмарки й торги, а в XVIII в. торгівля й промисел де-далі більше зростають. Правда, в зайняттях людності хліборобство ще відграє певну роль. Ми не спостерегаємо виразно цього, правда, за часів литовсько-польських, але після революції Хмельницького людність, можна гадати, інтенсивніше береться до хліборобства й воно починає на деякий час відгравати чималу роль в засобах до життя людності ²⁾.

Поволі класова диференціяція серед козацтва зростає, і це призводить до того що великі земельні маєтки скупчуються у старшини, а рядові козаки і поспільство збезземелюються.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I. с. 365 Żr. dz. (Jabłonowskiego), т. XX (в. 2), с. 69.

²⁾ За це промовляє хоч-би й те, що до 1648 р. акти міського уряду здебільшого говорять про продаж земель (нів) часто особам не місцевим, а почасти й зайшлій шляхті. Од 1648-го року продаж мало не цілком зникає і трапляється тільки купівля ґрунтів, що залишаються без власників (гроші платять звичайно на церкву). А від XVIII в. знов людність убожіє, і кінець-кінцем, під тиском од кредиторів, знов починає спродувати свої ґрунти—цим разом вже мало не виключно старшині козацькій.

Збезземелена людність, не маючи з чого жити, береться часто до ремесств або й промислів (їми вона й раніш займається, але менш інтенсивно), а через те вага Баришполя як промислово-торговельного осередку перед серединою XVIII в. де-далі зростає й зростає. Отож у 1770-х роках у Баришполі утворилося таке становище:

Живуть тільки з хліборобства	239 дворів (або 46,9%)
Живуть з хліборобства й ще з якоїсь праці (промислу, ремесства, то-що), і хліборобство часто тільки підсобна праця	63 „ („ 12,4%)
Двори, що цілком не займаються хліборобством	207 „ („ 40,7%)

Отже по-над 40% усіх мешканців цілковито перейшло до типу міського життя. По-над 12% ще займаються хліборобством, але здебільшого вже як підсобною працею, переносючи поволі центр уваги на інші праці, як ремесства, промисел, торгівля або заробітки. Нарешті, менша половина всіх дворів ще займаються хліборобством. Хоч треба сказати, що кількість їх мала-б бути менша, бо значна частина цих дворів не могла жити тільки з хліборобства (бо мала якихось 1—5 днів землі), але ми їх зарахували до цієї групи тому, що за ними ніяких інших занять не позначено.

Що-ж до розвитку ремесства й промислів у Баришполі, то займається ними чимала частина людности, а саме 29,2%. Це промовляє за те, що з Баришполя був усе-ж торговельно-промисловий осередок, який постачав крам сусіднім околицям („розвозить по разнымъ мѣстамъ“), а дещо навіть і великим центрам, як напр. Київу¹⁾.

Скажемо кілька слів про тих осіб, що урядували в м. Баришполі в XVII і XVIII (до 1766 р.) вв. Спочатку на чолі уряду ми бачимо старост: Ст. Жолкевського (до 1620), С. Данилович (з 1620), Яна Кухарського (1637—40), Бартоломея Ярунтовського (1645). Звичайно їх заступають намісники; саме: Ілляш Михайлович (1615), Микола Матушкевич (1640), Никифор Буката (1645). Одколи Баришпіль перейшов під владу полковників Переяславських, ми бачимо тут сотників, а саме: перший—Антін Герасименко (1649—1653), далі Семен Світличний (1654), Василь Волочай (1660), Григорій Гаркуша (1661—63), Василь Носач (1663), Іван Новакович (1669—1677), Лук'ян Гриненко (1678—1680) } Федір Філонович Магеровський (1682—1698), Семен Новакович (1705—1716), Стефан Афендик (1719—1752), Максим Афендик (1752—1772). Коли сотника не було, то його місце заступав наказний сотник („въ тотъ часъ будучій“). З наказних сотників згадано: Данило Кулик (1664), Федір Вовк (1670), Василь Москаленко (1682), Конон Сенич (1686), Іван Шорсткий (1687—1688), Микола Карабан (1697), Олександр Жиян (1720),

¹⁾ Про торговельне життя міста докладніш ми скажемо далі.

Лазар (1723 р.), Кіндрат Шум Гапоненко (1729), Мартин Гаркун (1731), Яковенко Жиян (1731), Яковенко Кость (1734), Гаврило Височин (1740), Сенич Роман (1740 березень і 1741 р.), Яковенко Яким (1740 грудень)¹). Цих наказних сотників звичайно обирали з отаманів як городових, так і наказних. Взагалі, треба сказати, в Баришполі всю цю місцеву урядову старшину обирали чи призначали з небагатьох, порівнюючи, козацьких старшинських родин. А тому часто кожен з представників цих родин посідає в різні часи урядові посади, часто переходить з одної до другої і знов повертається на стару. Отже, погляньмо списки отаманів городових і курінних.

Отамани городові: Сидір? (1652), Шепеленко. Данило (1654), Поклонченко Ісидор (1661), Розвиско Сахно (1664), Верненко Давид (1665—6, далі 1682—3 р.), Волочай Василь (1669—70), Помошний Нестор (1673), Шорсткий Іван (1676—1685), Москаленко Василь (1678—80, 1697—1698), Горкун Іван (1686), Ковалівський Гордій (1688), Левоненко Микита (1696), Шум Кіндрат (1705—1716), Дгань Самійло (1712), Кузьменко Яким (1723—25, 1731), Жеян Іван (1728), Зленко Іван (1729), Горкун Мартин (1731 червень), Лук'яненко Павло (1734), Михайленко Степан (1736), Гиченко Леон (1737), Хурські Левко й Нечипір (1739), Щигел Микола (1740), Безпедий Йосип (1740) Горковенко Мартин (1740), Колодяжний Леон (1740), Сенич Роман (1746), Височин Гаврило (1749—50, 1755—58), Кузьменко Стефан (1753—1755, 1763 р., 1764—6), Ярмак Василь (1755 вересень), Горковський Йосип (1761—2, 1763).

Відомості про курінних отаманів ми маємо про таких: Таран Гапон (1682 р.), Грицько? (1697), Горкун Мартин (1725, 1728, 1731), Прийський Грицько (1725), Яковенко Кость (1731), Котко Григорій (1631, 1740, Михайленко Остап (1731), Лук'яненко Павло (1731, 1740). Яковенко Жиян (1731), Майновченко Павло (1731), Гиченко Леон (1736), Горкавенко Яким (1740) Сенич Роман (1740—1744, 1749, 1750), Щигель Петро (1741), Щигель Микола (1744, 1750), Логвин Михайло (1741, 1744, 1750), Горкавенко Прокіп (1741), Михайленко Іван (1744), Прожейко Мойсей (1750), Щербак Іван (1757), Кузьменко Степан (1763).

Тут ми можемо підкреслити дві риси. Перша, що на урядах батьків ми зустрічаємо частенько й синів. Напр., Горкун—Іван, Мартин; Горкавенки—Яким, Прокіп, Мартин; Кузьменки—Яким і Степан; Михайленки—Остап і Степан; Сеничі—Конон і Роман і т. и. По-друге, цікавий той факт, що одна й та сама особа посідає різні уряди, часто міняючи їх і повертаючи знов на старі.

Нижчеподана таблиця показує, які посади й скільки разів посідали різні урядові особи з старшинських родин (окрім тих, котрі посідали один тільки раз певний уряд).

¹) Відомості про сотників XVII в. дають акти, що їх видав Стороженко під заголовком „Містечко Борисполе въ XVI в.“ (К. 1892). Для XVIII в. далі ми знаходимо їх у документах та актах, прикладених до опису Баришпіл. сотні Рум'янцівської Ревізії.

Ч	Прізвище, ім'я	В які роки був сотн. нак.	В які роки був отаманом город.	В які роки згадується як отам. курінний
1	Москаленко Василь . .	1682	1678,1698	—
2	Шорсткий Іван	1687—8	1676,1685	—
3	Гапоненко—Шум Кінд.	1729	1705,1716	—
4	Горкун Мартин . . .	1731	1731	1725,1728,1731
5	Яковенко Кость	1734	—	1731
6	Сенич Роман	1740,1741	1746	1740,1744,1749, 1750
7	Височин Гаврило . . .	1740	1749,50,1755 1756—8	—
8	Кузьменко Яким . . .	—	1723—25,1731,	—
9	Верненко Давид . . .	—	1665—6, 1682—83	—
10	Лук'яненко Павло . . .	—	1734	1731,1740
11	Гиченко Леон	—	1737	1730
12	Щигель Микола	—	1740	1744,1750
13	Кузьменко Степан . .	—	1753,1755,1763 1764—66	1763
14	Горковський Йосип ¹⁾ .	—	1761—2,1763	—

Нам треба ще спинитися на урядах міських, а саме війта та ключника ратушного. Як старшину обирали здебільшого на уряди з одних і тих самих родин, так і тут значніші міщанські родини дають війтів, ключників, а також (для XVII в.) і бурмистрів. Погляньмо, передусім, на реєстр війтів: Федір? (1612 р.), Сенович Кіндрат (1614 і 1615), Сеневич Богдан (1615), Сенченко Семен (1637), Терешкович Яків (він-же Яцута, 1637 березень, 1638—40, 1695), Грищенко Павло (1637 червень), Колодяжний Семен (1637 серпень), Вірний Сергієнко (1640—43), Куранда Харко (1644 і 1654—6), Андрійович Йосип (1650—1654), Линник Григорій (1657), Тимошенко Іван (1659—60), Малинський Григорій (1660—3 і 1664—6), Підгайний Евстафій (1663—4), Левченко Веремій (1666), Мовчан Роман (1669), Андрониченко Осип (1670), Романович Федір (1673), Стетченко Павло (1674), Миневич Іонисим (1676), Мурмарка Андрій (1678 і 1682), Березненко Григорій (1680), Малинський Іван (1682—85 і 1687), Проскурня Федір (1686), Ісаєнко Стецько (1688), Власенко Тарас, (1696), Клименко Гаврило (1697—9), Ювенко Ярема (1705 і 1716), Мозковий Микита (1712), Линник Мартин (1723—25 і 1731), Проскурня

¹⁾ Крім того в 1766 році Горковський має уряд возного сотенного. Можливо, що Горкавенки й Горковський — одна й та сама фамілія, — змінено тільки трохи прізвище; за це промовляє той факт, що один із Горкавенків у 1760-х рр. був возним Баршпільським (Модзалевський, Малорос. Родосл.). В актах-же ми зустрічаємо в 1760-х р. тільки одного возного — Горковського.

Василь (1729—31), Моголь (?) Никифор (1734—6), Рабець Данило (1737 і 1747—66), Ічам (?), Микола (1739), Куст Микола (1740), Теплий Петро (1740—44). Крім того ми бачимо ще двох наказних війтів: Голубничого Олексія (1639) і Гаврила (прізвищ невід., 1640 р.).

Як бачимо, тут також спостерегається, що уряди часто посідають одні родини й одні особи. Зокрема ми бачимо Терешковича Якова 4 рази війтом, Куранду, Малинського, Рабця й ин. багатьох по два рази. До того, дехто з них час від часу виконує й обов'язки ключника ратушного.

З цього реєстру ми можемо зробити ще один цікавий висновок. Ми знаємо, що війта взагалі обирали на певний термін, часто на один рік. Тимчасом ми бачимо, що в Баришполі деякі війти сидять на своєму уряді 4—5 років, а один, Рабець Данило, навіть щось по-над 20. Взагалі-ж, оскільки часто траплялося, що кол. війт через деякий час знов повертався на цей уряд, то фактично траплялося багатьом війтам правити всього років 6—7.

Нарешті, додамо ще й реєстра ключників ратушних: Мурмарка Андрій (1676), Ціпик Каленик (1682), Гусак Іван (1682), Семенович Іван (1683), Швець Гарасим (1686), Іван ? (1687), Безлюдя Іван (1688), Куранда Іван (1696 і 1697—8), Евхименко Процик (1697), Синельник Іван (1705), Ювенюк Ярема (1712), Притутій Семен (1723 і 1731 р.), Шимал Грицько (1729), Шляр Самійло (1731 і 1734—6), Потипад... (?) Григорій (1737).

Нам треба ще трохи спинитися на міському уряді м. Баришполя та його функціях. Ми вже згадали, що Баришпіль дістав на початку XVII ст. Магдебурзьке право. Відомо, що Магдебурзьке право давали багатьом містам, але задержати його вповні цим містам не завжди щастило. Боротьба з військовим урядом, з козаками, часто призводила до того, що занепадав міський уряд, права та функції його зменшувано й обмежувано, призводила фактично до того, що магдебурзьке право лишилося тільки на папері. Особливо часто це траплялося по містах невеликих, здебільшого пізнішого походження, а також у містах, де слабо розвинено торг та промисловість, де міщанство не встигло створити міцну, з'єднану громаду, що могла-б зробити опір козащині. Щось подібне було і в Баришполі. Міщанство не встигає зорганізуватися та зміцнитися до козацької революції, і після 1648 року починає відступати на другий план під тиском козащини.

Розгляньмо еволюцію міського уряду Баришпільського та його функцій протягом XVII—XVIII вв.

Ми знаємо, що за Магдебурзьким правом міський уряд складався з двох окремих інституцій—з міської ради з райців за головуванням бурмистра та з колегії лавників або присяжних за головуванням війта. Засідали вони „на мѣстѣ звывкомѣ судовомѣ“, в ратуші, чи магістраті.

На Україні, надто по містах невеликих, колегії райців і лавників не були за браком людей цілком розділені. Так само і в Баришполі.

Тут засідають як війт, так і бурмистр з райцями й лавниками. Бувало, що засідав бурмистр з лавниками, а війт з райцями, рішаючи звичайно аналогічні справи, тимчасом як на підставі закону кожна колегія мала збиратися окремо й розв'язувати свої спеціальні справи. Натомість, як ми сказали, бувало в Барішполі, що збиралися разом війт із райцями й лавниками (присяжними). До речі, райців, як членів колегії бурмистра, акти XVII в. м. Барішполя часто звуть бурмистрами.

Що-до функції Барішпільського міського уряду, то за відсутністю значного міського господарства уряд виконував функції переважно судові.

У таких формах відбувалося міське урядування м. Барішполя в першій половині XVII в. Але з часом і тут розпочинаються певні зміни, — починаючи з того часу, як встановлено козацьке урядування по революції 1648-го року. В першій половині XVII в. Магдебурзьке право, як видно, функціонувало в Барішполі, хоч, правда, з деякими своєрідними рисами. Містом керує мало не цілком самостійно уряд міський міщанський, а інші шари людности не втручаються. Навіть намісник (або начальник) старости Барішпільського й Барішівського, що мав увіходити до уряду міського, фактично сливе не брав участі в життю міста. Отож од 1612 до 1648 року ми бачимо, що намісник старости (або сам староста, — один раз) засідають спільно з урядом усього 5 разів (1615, 1637, 1640, 1643, 1645 рр.).

Але справа міняється за часів панування козаччини. Користаючи з правила, що до уряду міського ввіходить представник старости, намісник, — тепер до уряду міського, починаючи з 1652 р., входить представник війська запорозького, сотник Барішпільський. Далі він також втягує за собою й иншу старшину сотенну, отамана городового, а пізніше й курінних та й узагалі козацтво. Особливо ясно це помічається наприкінці XVII в., а у XVIII в. козацтво досягає повної перемоги й відсуває на другий план уряд міський. Вперше, як ми згадали, входить у міський уряд сотник 1652 року (Герасименко Антін) разом уже з отаманом городовим. Прізвище сотника, як колись намісника, стоїть на першому місці в акті: „Przede mną Antonem Harasimękiem sotnikiem u przede mną Sidorem atamanem horodowym woyska jego kr. mci zaporozkiego u przy mnie zasiadłymi wrzędu mieskim, Jiesifa Andreiewicza woysa u przy nim zasiadłymi burmistry“... „Перед мною сотником“, і „при мені войті“. Так послідовно виступають урядові особи, тимчасом як в актах давніших часів або стояло „передо мною начальником“ і „передо мною войтом“ або навіть „при битности старости“ і „предо мною войтом“¹⁾.

Все-ж на початку панування козаччини сотник та инша козацька старшина входить до уряду міського не завсіди, частіше навіть уряд збирається по давньому: війт, бурмистр, присяжні.. Згадується також в актах і за саме магдебурзьке право: „На вряде нашомъ права майде-

¹⁾ Na urządzie mieskim Boryspolskim przy bytnosci urodzonego jego mosci pana Jana Kucharskiego, starosty Boryspolskiego u Baryszowskiego, przede mną Jakowem Tereszkowiczem woylem Boryspolskim“... Акт 1637, 7 травня.

бурского“... Перших представників старшини в уряді міському ми бачимо в таких роках: 1654 р.—1 раз (сотник), 1660—1 раз (сотник), 1661—3 рази (раз полк. наказний війська запорозького Дм. Святуха й полк. суддя Переяславський і інша старшина, двічі сотник), 1662—1—раз (сотник), 1665—1 раз (отаман городовий), 1669—2 рази (сотник і отаман гор.). Далі з 1670 року кількість актів, де фігурує сотник, а почасти й отаман городовий, стає вже така численна, що переважає акти, в яких згадується міський уряд. Року 1676 поміж присутніми („и при насъ товариству“) підчас урядування, що колись складалося з міщан або й цехмистрів, тепер трапляються й козаки. Потроху зникають з актів райці й присяжні, здебільшого й бурмистри, а лишаються при козацькій старшині тільки війт та іноді ключник ратушний (в актах він з'являється допіру з 1676 р.). Тепер домінує формула (що у XVIII в. стає мало не одинока): „становши пред мене Федора Филоновича сотника Бориспольского, Ивана Шорсткого, атамана городского, при товариству Степан Бѣлиовца, Василь Москаленка (козаки. *С. III.*) и при битности Ивана Талинского на тотъ часъ войта“... (1680 рік). Або, частіш, „предъ нами вradoмъ Бориспольскимъ“..., сотником, отаманом, війтом і т. и., „и прочими знатными людьми на тотъ часъ будущими“. Випадків, коли в уряді сидять самі війт, бурмистр або ключник ратушний, у XVIII в. сливе немає, а саме: ми зустрічаємо з 1705 до 1766 р. (з тих документів, що ми маємо) тільки один випадок (1744 року), коли уряд міський розглядає справу (в ратуші) в складі війта, бурмистра й писаря ратушного. Райців і лавників ми не бачимо вже цілком. Бурмистри зустрічаються тільки тричі (1740, 1744 і 1746 рр.). Частенько зустрічається тільки ключник і мало не завсіди війт. Змінюється й склад присутніх. Згадку про присутність міщан ми бачимо тільки двічі (1723 і 1749), двічі (1740-го року) згадується й за присутність цехмистра кравецького цеху. Натомість де-далі зростає кількість козацької старшини. Мало не в кожному акті, окрім сотника (постійного чи наказного) і отамана городского, згадується й за отаманів курінних, часто до чотирьох осіб. Згадується також і за присутність козаків, „при прочихъ знатныхъ людяхъ“, „при товариству“ або й просто „при козакахъ“... Іноді, правда, невиразна згадка „и при прочимъ люде на той часъ згодившемся“; оскільки-ж про міщан тепер, звичайно, зазначається — „при мещанахъ“, то під цим людом, „на той часъ згодившемся“, можна розуміти козаків.

Отже, ми бачимо, що певне міське самоврядування, що існувало в Баршполі, відколи надано йому магдебургію, тепер, з початків панування козаччини, починає сильно терпіти від наступу козацької старшини. Бувши, очевидячки, досить слабке, міщанство Баршпільське не може чинити опір старшині і, не знаходячи допомоги ніде, починає відступати на другий план у міському житті. У XVIII в. самоврядування міського ми вже так що й не бачимо, і тільки як згадка про нього є присутність в уряді, що складається тепер з козацької старшини, війта та іноді ключника.

Переїдімо тепер до огляду самого Баришполя. Місто це лежить на рівнині; як сліди його військового значіння, ще в 1760-х роках зберігсь земляний вал, який, правда, в ці часи від недогляду мало не ввесь осипавсь та зруйнувавсь.

Місто має 2 брами: Київську й Переяславську. В ньому вулиці: Київська (правдоподібно суч. Старокиївська), далі на форштаті за Київською брамою вул. теж Київська та Полуляхова і на форштаті за Переяславською брамою вул. Глибоцька й Олесницька. Крім того мало бути ще кілька вулиць, правда далеко менших, як от Козарівська та Груздовська, але докладних відомостей ми про них не маємо. На Київській вул. містяться три церкви: Різдва Богоматери, Борисоглібська та Архістратига Михаїла. На Глибоцькій — тепер ця частина вулиці зветься, як видно, Переяславським Трактом — Миколи чудотворця, на Олесницькій немає. Є в місті кілька шкіл (звичайно при церквах), а саме — на Київській вул. — 3, на Глибоцькій — 1; на Олесницькій немає. Є також кілька шпиталів: 2 з них містяться на Київській вул., а 1 на Глибоцькій. В цьому останньому живуть безхатні жебраки, які живляться з того, що випрошують серед людности (в 1766 р. їх бачимо — 5). Поліції в місті, „як не було давніше, так і тепер (1766 р.) немає“.

Цікаву замітку маємо ми (в Рум'янцівському описі) про те, як боролася людність з пожежами. Сотенний уряд часто нагадує людності про обережність що-до пожеж, хоч улітку палити в пічках не забороняється, бо на дворах спеціальних літніх пічок немає. Протипожежні „інструменти“ ж такі: на рогах вулиць стоять діжки з водою, а в канцелярії сотенній є 10 відер, 10 рискалів, 10 лопат і 5 сокир, — „в повній готовності“. А в часи пожежі — з кожного двору має прибігти людина з відром або сокирою, що докладно розписано й оголошено серед людности.

Що-до характеру вулиць що-до їх людности цікаво підкреслити одну рису. В той час як людність на форштатах за Київською й, головне, за Переяславською брамою здебільшого хліборобська, людність Київської вулиці мало не вся ремісникує та промишляє різними промислами. А саме на форштаті за Переяславською брамою ремісникує 11 дворів, промишляє 13, 229-же дворів (крім пустих) мають иншу працю (хліборобство, заробітки, то-що). За брамою Київською ремісників 35 дв., тих, хто живе з промислу чи торгівлі, — 12, инших — 116 дв. На Київській-же вулиці: ремісників 57 дв., промисловців та крамарів 23, иншої людности 14 дв. Або 83,4 усієї людности на цій вулиці живе з ремесла та промислів. Це дає підставу думати, що ця вулиця — найдавніша, і міщани заселяють її здавна.

Основна риса Баришполя це те, що значна частина міста належить старшині. Ми знаємо, що кінець XVII і початок XVIII в. на Гетьманщині позначалися тим, що дуже розвинулася торгівля та промисловість. Зокрема зростає економічна діяльність старшини, що після трагедії року 1709 починає серйозно думати про те, щоб забезпечити себе матеріально, та з усіх сил нагромаджує різне майно в своїх

руках. Ще інтенсивніше ніж раніше починає старшина скуповувати або й захоплювати ґрунти, землі, луки, то-що, будувати млини, гуральні, ставити по містах на ринках комори і т. и. Центр уваги старшини скупчується передусім на сільському господарстві, на збільшенні с.-г. ужитків та промислових закладів. Але частина з них на цьому не обмежується, а розпочинає певний наступ і на місто. Правда, вже за часів Литовсько-польських спостережувано щось подібне до цього, а саме певну тенденцію шляхти заводити по містах свої двори й оселявати в них частину своєї людности, пристосовуючи її до промислів міського життя й дістаючи з того чималі прибутки ¹⁾. Але тепер, після перерви в XVII в., таке явище спостерегається в більших розмірах. Вона, старшина, не задовольняється, як ми сказали, з того, що переважає в сільсько-господарській діяльності, а поривається й до міст, набуває тут ґрунти (скуповує, захоплює силою і т. и. заселяє їх своїми підданими, переводячи їх часто з інших доволі далеких іноді маєтків, або місцеву людність приневолює переходити в підданство до себе. Ці піддані, часто прийшли, шинкують панське вино за десятину або — зрідка — і на власну руч ремісничують або торгують.

Усі двори в Баришполі належали таким верствам людности: козакам (виборним і підпомічникам), посполитим, підсусідкам, підданим, духівництву й, нарешті, старшині. Що-до цієї останньої, то сотенна баришпільська старшина складалася з таких осіб: сотника, значкового товариша Переяславського полку, Максима Афендика ²⁾, отамана — Стефана Кузьменка,

¹⁾ Порів. у статті Ол. Грушевського: Луцьке міщанство в XVI в.

²⁾ Треба сказати, що родина Афендіків взагалі посідала найзначніші посади в цьому районі. Тут не пошкодить сказати кілька слів про походження родини Афендіків (дані про це дає Модзалевський у своїому Малорос. Родословнику). Вже наприкінці XVI в. ми бачимо на Україні осіб на прізвище Афендик. Так, подибуємо згадку про львівського купця з цим прізвищем, далі в другій чверті XVII в. старосту Петра Афендика і, нарешті, маємо згадку з 1657 року, що якийсь Ян Афендик повідомляв з Браславля Івана Виговського про сутичку з татарами. (Пор. О. М. Лазаревського в „Кіев. Стар.“ 1886 р.).

Чи походили сотники баришпільські Афендики від когось із цих осіб — невідомо. Першу звістку про родоначальника цього роду ми маємо допіру року 1704, коли переїхав до Росії з Молдавії Семен Афендик. Його було зараз-таки призначено на полковника Волоського корпусу. Далі р. 1712 він дістає гетьманського універсала на с. Кулажинці Переяславського полку, знов-же на підставі листу Переяславського полковника він відбирає послушенство від посполитих Старої Басани.

Він мав кілька синів; найстарший з них, Степан, або, як пишеться звичайно в актах, Стефан, дістає 31 січня року 1719 гетьманського універсала на уряд Барішпільський сотничий. За розпорядженням од Рум'янцева був Переяславським наказним полковником і був ним ще в березні 1726 року. Звільнений з уряду Барішпільського сотника р. 1752. Року 1730 володів у Барішполі 25 дворами посполитими і селом Нестерівкою, що йому дали на уряд. Його брати посідали переважно військові посади в російських полках, а один був за сотника в Воронківській сотні. Найстарший син Стефанів, Максим, дістав після батька уряд сотничий Барішпільський (24 червня року 1752) і володів ним до року 1772, звільнено його у ранзі полкового хоружого. Брат Максимів, Давид, був сотником Барішпільським з 1745 до 1768 року. Нарешті, їхні сини, Корній Михайлович та Федір Давидович, володіли урядами своїх батьків. Був споріднений рід Афендіків по жіночій лінії і з сотником Бобровицьким.

писаря сотенного—Івана Яновського, „асаула“ — Василя Єрмака (або за іншою транскрипцією—Ярмака), хорунжого—Григорія Жученка (в іншій транскрипції—Жук). Тільки один із цієї старшини не має власного двору це Вас. Єрмак „асаул сотенний“ Баришпільський. Він живе у дворі свого дядька, Ів. Єрмака, дуже багатого козака, займає одну хату і має своє власне господарство. Що-ж до отамана Стефана Кузьменка, то його двора ми в описі не зустрічаємо. Правдоподібно, він містився в кінці опису дворів Баришполя, що до нас не дійшов. Окрім старшини Баришпільської сотні, мала ще двори старшина з інших, а саме: Дараган ¹⁾), „вдовствующая полковница“, що мала силу дворів у Баришполі, які її чоловік, полковник Київський Дараган, дістав від гетьмана, купив чини забрав у підданство. Далі ми бачимо тут двори Ф. Сулими, полк. Переяславського, зн. тов. Поваловича та інших. Найбільше належало полковниці Дараган, а саме вона мала 204 двори, або 38,6% усієї кількості дворів у Баришполі. Сотникові Афендику належало 23 двори (4,3%; правдоподібно, значна частина дворів Афендика була в кінці опису, що до нас не дійшов, бо вже року 1730 Стефан Афендик мав 30 дворів ²⁾), а після того купував іще), значковому товаришеві Поваловичеві—11 дворів (2,1%), возному сотенному Горковському 3 дв. (0,6%), нарешті полковникові Переяславському Ф. Сулимі ³⁾), значковому тов. Лубенського полку Шепелевому, писареві сотенному Баришпільському Яновському, сотен. хорунжому Жученкові та військовому канцеляристові переяславського полку Гоголеві ⁴⁾)—по одному двору (разом 1%).

Отже, усій старшині (9 особам) належало 46,6% усіх дворів. Козакам (виборним, підпомічникам) належало теж 46,6%, духовним—2,2%, підсусідкам козачим і духовним 4% і, нарешті, посполитим (окрім тих, що належали старшині)—0,6%. Як ми бачимо, старшина вже зуміла захопити величезну кількість дворів до своїх рук; їм часто належать

¹⁾ Дараганів є кілька родів (відомості про них подає Модзалевський). Про рід полковника Юхима Дарагана відомостей сливе не маємо, знаємо тільки, що батько його Федір жив у першій половині XVIII в. Мало знаємо й за самого Юхима Федоровича; знаємо, що він був за бунчукового товариша у Переяславському полку; року 1747 обраний одним із 3-ох кандидатів на уряд полковничий Київський. Був присутній, як один із представників гетьмана, при „елекції“ кандидата на місце архимандрита Києво-Печерської Лаври. Нарешті—полковник Київський з 21 січня 1751-го року, за Модзалевським; на нашу-ж думку, це мало бути трохи згодом, бо в універсалі Розумовського з наданням м. Баришполя, від 14 січня 1752-го року, його названо бунчуковим товаришем. Можливо, Київський полковничий уряд він дістав 21-го січня 1752 року; а не 1751-го. Одружений він був із сестрою гетьмана Розумовського, чим і пояснюються ті милості, що весь час сипляться на Юхима Дарагана.

²⁾ Модзалевскій, Мал. Род.

³⁾ Нащадкові Івана Михайловича Сулими, кол. намісника староств Баришпільського та Баришівського за старостування Ст. Жолкевського, що відомий тим, що напав та зруйнував Кодацький замок (Модзалевскій, Малор. Родословн.).

⁴⁾ Опанасові Дем'яновичеві Гоголь-Яновському, канцеляристові військовому Канцелярії Переяславського полку (з 1782-го р. — полковий писар), дідові славнозвісного письменника Миколи Гоголя (ibidem).

двори, в які вони осаджують людей, а здебільшого їм належать піддані, що, чи власною волею прийшли у підданство, чи силою були привернені в цей стан. Цікаво відзначити, що зокрема та, найбільше міська, що-до типу зайнять людности, вулиця, — Київська, належала значною мірою старшині. А саме: Дарагановій належало 51⁰/₁₀₀ усіх дворів цієї вулиці, Афендікові—6⁰/₁₀₀, Поваловичеві—5⁰/₁₀₀, Шепелевому—1⁰/₁₀₀.

Отже старшині належало всього 63⁰/₁₀₀ дворів цієї вулиці, тимчасом як козакам—22⁰/₁₀₀, а іншим верствам 15⁰/₁₀₀.

Цей процес наступу старшини на місто яскравіше позначається в м. Барішполі. Але й по інших містах, принаймні цього району, ми бачимо подібне (в містах, що мають певне торговельне життя), дарма що може і не в таких виразних формах. Напр., м. Козелець ¹⁾. Тут ми бачимо таке явище: 22,4⁰/₁₀₀ усіх дворів належить різній старшині,—39 родинам, себ-то 6,6⁰/₁₀₀ усіх родин власників. Ще яскравіш це помітно в м. Барішівці, а також, почасти, і в м. Кобижчі ²⁾. Отже цей процес назначавсь і в інших містах, хоч рідко, мабуть, набував такої інтенсивности, як у Барішполі, де 9 родин (1⁰/₁₀₀ усіх родин) володіли 46,6⁰/₁₀₀ всіх дворів.

Правда, треба сказати, що Барішпільській старшині землі належало поблизу Барішполя небагато; іноді-ж і зовсім не належало; деякі виборні козаки або священики мали землі далеко більше як старшина. Але це пояснюється тим, що старшина здебільшого мала маєтки по інших містах. Захоплення-ж плеців у Барішполі означало як-раз не бажання захопити зайві землі, але бажання захопити в свої руки міську торговлю та промисел.

Що саме в цей бік було скеровано інтереси старшинські, це видно з того, що переважно робили їхні піддані в місті. Ми вже були говорили про те, що, осаджуючи когось у своєму дворі, власник, чи-то Дараган, чи хто інший, примушував його найчастіш шинкувати панським вином з десятини. Інші старшинські піддані теж найбільш ремісничували й промишляли різними промислами. А саме: з загальної кількості 236 дворів старшинських підданих, підсусідків та посполитих (окрім власних дворів старшин та пустих) ремісничують 74 двори (виключно або переважно), мають промисли (шинкування вином, медом, пивом, виготовл. солоду й торговля)—24 дв. (теж. викл. або переважно), мають інші заробітки 19 дворів, хліборобить 65 дв. (27,5⁰/₁₀₀), хліборобить і ще якусь инакшу працю має 7 дв., жебрає—2 дв., не зазначено з чого живуть (але не з хліборобства)—45 дв. Взагалі-ж з усіх ремісників м. Барішполя, яких було 103 дв., старшині належало 74 дв., або 71,8⁰/₁₀₀.

¹⁾ Ів. Пустовійт, М. Козелець в 1760-х рр. "Записки Іст.-Філол. відділу У.А.Н., кн. VI, с. 115. До речи, декого з власників м. Барішполя ми бачимо й там. Напр., полковниця Дараган має в Козельці також двори й торговельні та промислові заклади, як, напр., шинки, млини, і т. и.

²⁾ Див. Рум'янцівський Опис цих міст.

Що-до фаху, а також окремих власників, ремісники поділялися так:

ч	Н А З В А	У Дараган	У Афендика	У Поваловича	Інші верстви	Всього
1	Кравецтво	8	1	1	6	16
2	Шевство	21	3	—	12	36
3	Ткацтво	24	—	1	5	30
4	Ковальство	8	—	—	1	9
5	Ганчарство	—	—	—	1	1
6	Іконопис	1	—	—	1	2
7	Шаповальство	1	—	—	—	1
8	Теслярство	—	1	—	—	1
9	Лимарство	—	—	—	1	1
10	Кушнірство	2	—	—	—	2
11	Вироблення сит	—	—	—	1	1
12	Котлярство	2	—	—	—	2
Разом . . .		67	5	2	29	103
або у %		65,1	4,8	1,9	28,2	100

З цієї таблиці видно, що значна частина ремесл була в руках старшинських підданих, підсусідків та посполитих, зокрема Дараганових. Деякі фахи мало не цілком (а то й цілком) монополізовано в їхніх руках, напр., ковальство, $\frac{8}{9}$ якого було в руках Дараганових підданих, ткацтво, більш як $\frac{5}{6}$, шевство $\frac{2}{3}$ в руках Дараган і Афендика. Нарешті, шаповальство, кушнірство, котлярство й теслярство цілковито були в руках старшинських підданих.

Ще одна досить цікава риса що-до ремісників. Більшість із них у цеху не було записано. Замітку про те, що в цеху записаний, ми маємо тільки про 34 дворовласники (3 кравці, 8 шевців, 19 ткачів, 2 ковалі, 1 шаповал, 1 кушнір). Але характерно, що переважна більшість цих цехових ремісників припадає на старшинських підданих. А саме: 27 належало Дараган, 1—Афендикові, 1—Поваловичеві і тільки 5 були вільні (або 14,7 %). Можливо, що запис у цех, який міг бути в Барішполі важкий (виходячи з того, що записано до цеху було тільки одну третину всіх ремісників), полегшувався для підданих старшинських впливом їх панів. Крім того, мабуть, більшість із них увіходила до цеху як колишні міщани, яких захопив у підданство полк. Дараган (про це ми скажемо згодом).

Подібно до ремісництва, була справа й з промислами та торгівлею. Найбільш гонять горілку, часто також і мед, шинкують ними, варять і продають солод. Всього цим займається 32 дворовласники, з них

17 старшинських (або 53,1%) (14—Дараганових, 1—Афендика, 1—Жученка, 1—Горковського).

Крім того, дехто має пасіки, але ми їх сюди не зараховували, маючи на увазі, що це зайняття було здебільша тільки додатковим, часто навіть для потреб власного вжитку.

Цікаво стояла справа з млинарством. Ми бачимо в Барішполі всього 21 вітряк (а двоє з них із круподерками) всі по одному каменю та 6 водяних млинів. З цих млинів належало Дараган особисто 2 вітряки з круподерками та 5 водяних млинів, її підданим 6 вітряків, Афендикові особисто—4 вітряки, нарешті, козакам 7 вітряків та 1 водяний млин і попам 2 вітряки. Отже старшині та її підданам належало всього 17 млинів (з двома круподерками—одинокими на все місто), а іншим групам людности—9, або старшина володіла мало не $\frac{2}{3}$ усіх млинів і всіма круподерками. Відомості про те, скільки мололи хліба є про 13 млинів: про 9 Дараганових, 1 попівський та 3 козачих. Старшинські млини мололи 370 чтв. хліба на рік, або 41,1 чтв. на млин, інші 130 чтв., або 32,5 чтв., на млин. Про прибуток з млинарства є відомості, окрім вищезгаданих, ще про 4 млини Афендикові; всі 13 старшинських млинів мали прибутку—96 чтв. хліба (7,38 чтв. на млин), 4 інші—25 чтв., (6,25 чтв. на млин). Отже, як видно, старшинські млини були, правдоподібно, краще встатковані, а до того, можливо, брали дешевше (щоб убити конкуренцію) за помол,—за це промовляє далеко більша продукція старшинських млинів поруч мало не однакового прибутку з млинів.

Що-до промислів, то треба відзначити одну рису. Як відомо, старшина всіма силами намагалася з XVIII в. монополізувати в своїх руках гуральництво (і шинкування вином) та млинарство. Їх остаточною перемогою був „уставъ о винокурєніи“ 1765 року, за яким гнати вино дозволялося тільки дворянам. Але в Барішполі ще року 1766 цей устав не цілком увійшов у життя. Ми бачимо ще багатьох козаків, що гонять вино, а також і духівництво. Хоч певні наслідки цього устава вже помічаємо: ми маємо згадку, що багато козаків, котрі мають гуральні, „за заперещєніємъ вина не курять“. Як видно, тільки за цих часів старшина здобуває остаточної перемоги над козацьким гуральництвом. Що-ж до шинкування, то й козаки, і піддані, Дараганові шинкують вином у своїйому домі. Спеціальних шинків ми не бачимо, хоч згадка про те, що сотник Барішпільський Афендик частину вина, яке гонять у нього в гуральнях, віддає до шинку, промовляє за те, що вони існували в Барішполі.

Торгували в Барішполі рибою, сілляю, дьогтем, м'ясом, а також різним дрібним крамом. Торгують 8 дворовласників Дараган і 6 козаків та їх підсусідків, останні, правда, мало не всі (4) тільки дрібним крамом (а 2—м'ясом).

Ці всі дані дають підставу говорити, як ми вже були зазначили, про бажання старшини захопити до своїх рук саме торгівлю й промисли у Барішполі, що в другій половині XVIII в. значною мірою було досягнуто.

Якими-ж шляхами йшло скупчення в руках старшини цих дворів та підбиття людности в підданство?

Простежити це цілком певне важенько. Все-ж ми можемо це зробити, принаймні, з досить великою певністю. А саме, розглянувши походження старшинських підданих, можна скласти таку таблицю ¹⁾:

Як набуто	Кількість дворів	Відсотки
Спадщина здавна	12	5
Купівля	8	3,3
Захоплення пустого козацького двору . .	2	0,8
Надання гетьманів предкам	1	0,4
Захоплення козацьких дворів силою . .	16	6,7
Добровільне підданство власника	2	0,8
„ піддання ратушею	1	0,4

Розгляньмо ці всі категорії набуття ґрунтів. Почнімо з спадщини. Отож, ми маємо відомість, що сотник Афендик дістав 3 двори від батька; і вони, здається, батькові його належали вже давно; дістали також двори у спадщину: зн. тов. Повалович—3 і возний сотенний—Горковський—3, сотенний писар—Яновський і хорунжий Жученко—по одному. У зв'язку з цим стоїть купівля. Здебільшого купували також не сучасні власники, а їхні батьки. Так, батько Афендиків купив 7 ґрунтів (протягом від 1731 до 1755 р.), Гоголь, військовий канцелярист, купив двір 1756 року. Цікаві ці купівлі старшини. Довгими роками скуповує вона невеличкими клаптиками поле, город, ліс, пледи й сади у місті ²⁾. На цьому полі найбільше відзначився батько теперішнього сотника Максима Афендика, старий сотник—Стефан Афендик. Починаючи від року 1729, скуповує він увесь час різні ґрунти у козаків „за готовую сумму монеть добрых“. І як видно, цей продаж ґрунтів провадився під певним примусом старшини, хоч у купчих і зазначалося, що цей продаж добровільний, без жадного примусу, тільки за браком грошей „будучи потребень грошей“, „будучи вь моей нуждѣ потребень денег“, і т. и. Але ця „власна воля“ козакова продавати була доволі сумнівна. Почасти тут могла важити певна заборгованість, часом у зв'язку з військовою службою; за борг потім ішов маєток. Отож, напр., року 1731 один козак віддає сотникові Стефанові Афендику свій ґрунт цілком безплатно. Подарунок цей пояснювано так: за „многіе его (сотника) ко мнѣ милости вь дѣлахъ трудностей, ему вь вѣчность уступилъ“... Під милостями тут найправдоподібніше можна вбачати позички. Іноді-ж ми зустрічаємо такі відступлення без грошей без жадних мотивувань, а це промовляє все-ж за певний примус. Напр., року 1752

¹⁾ Про тих підданих, що про них відомості ми маємо. Про інших, 198 підданих, про яких відомостей ми не маємо, ми тут не зазначаємо.

²⁾ Пор. ст. Ол. Грушевського: *З життя української старшини XVIII в.* Зап. Наук. Т. Київ, V.

один козак віддає сотникові, вже під той час Максимові Афендику, своє поле без грошей, але „а не безъ примусу а ни за какуе страхъ, точію за едную мою приязнь“... Сумнівне це підкреслення, що не за „страхъ“, і дивна така глибока приязнь козака до сотника, що він навіть дарує сотникові поле, кривдячи своїх дітей.

Нарешті, могло бути й так, що продавали за безцінь ґрунта, яким власник через якісь причини користуватися однаково не міг. Отож, наприклад року 1729 сотник Стефан Афендик купує гай у козака Радимця, але цей гай захопив інший козак, Храпко, підчас морового повітря (мабуть, коли власник був слабкий). Не маючи сили повернути собі цього ґрунту, власник вважає за краще продати його за будь-яку ціну, сотник-же, маючи тим більше на руках усі законні документи, міг легко відібрати собі цей гай.

Зрідка трапляються надання від гетьманів предкам сучасної старшини. Так, у зн. тов. Поваловича двоє дворів, що їх надав його предкам гетьман Тетеря. Іноді захоплювали пусті двори,—так зробив полковник Дараган що-до одного козацького двору. Нарешті, ті, хто мав змогу, захоплювали ґрунти, а головне підбивали людність у підданство,—силоміць. Так зробив Дараган, користаючи з своїх впливів під той час, як Баришпіль увіходив у сферу його діяльності. Ми маємо згадки, що 3 двори він силою відібрав од ратуші, 12 дворів козачих силою підбив (переважно р. 1752, один р. 1746 і один 1754) собі у підданство. Можливо, так само зробив і Афендик, про один його двір навіть згадано, що він захопив його силоміць, а також і інші.

Є тільки двоє випадків, коли добровільно піддавали свій ґрунт старшині та й то що-до одного факт добровільного піддання досить сумнівний: хоч згадано, що власник двору перейшов у підданство року 1764, але тут-таки згадано, що двір його силоміць захопила полк. Дараган р. 1761. Безперечно-ж те, що, коли ґрунта було захоплено, власник його, зневірившись у повороті, нічого іншого не мав робити, як перейти в підданство, щоб залишитися на давньому місці. Можливо, що й з другим фактом справа стояла подібно. Ще про один двір маємо згадку, що його добровільно віддала полковниці Дарагановій ратуша. Гадаємо, що про добру волю ратуші ледві чи можна щось говорити.

Як-же опинилася решта величезна маса людности в підданих? Невелика частина з них звичайно попала теж через панський примус, була захоплена силоміць у підданство. За це промовляє хоч-би коротенька згадка про їх походження: „з козаків“. Про те-ж, звідки походять здебільшого піддані, ми знаходимо поясіння в іншому джерелі. За таке джерело є універсал гетьмана Кирила Розумовського, що копію з нього ми знайшли серед документів Баришпільської сотні. Датовано його 14 січня 1752 року, у Глухові. Звертаючися в цьому універсалі до всієї старшини, гетьман оголошує, що „имѣя мы респектъ к сестрѣ нашей Вѣри Григориевнѣ Дараганѣ, и мужу ея бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану“, якому не стає відповідних коштів „къ содержанию фамилии

своей и исправление себе к должной службе“ у війську—надає містечко Баришпіль „совѣсьми втомѣ мѣстечку жительствоующими свободными посполитыми людмы, и спринадлежащими к нему грунтами, пустовскими плецами, посполитимы, иугодиями, и всѣми принадлежностями, во вѣчное имѣ и наслѣдникамъ ихъ владѣніе, кромѣ живущихъ в томѣ мѣстечку козаковъ и ихъ козачихъ грунтовъ и угодій, кои при своей волности и владѣнія ненарушимо содержаны быть должны“. Негайно-ж після передачі цього містечка, універсал наказує війтові й поспільству бути слухняними і відбувати підданські повинності. Так величезна маса вільної до того людности потрапляє до старшини. Видко, цього й прагнув Дараган, що вже раніше, як бачимо з документів, почав свій похід на місто Баришпіль. Ми маємо кілька згадок про купівлю землі в Баришполі, а також про захоплення силоміць у підданство козака 1746 року, — цю методу найбільш полюбляв Дараган. Універсал Розумовського це була його остаточна перемога над містом, і з неї треба було скористуватися. Що він цю нагоду справді використав, це видко з того, що, приймаючи місто Баришпіль року 1752, він разом із посполитими захопив силоміць (про це є згадка в документах) чимало й дворів козачих собі в підданство. Відомостів про те, чи чинили якийсь опір власники цих дворів, ми не маємо, хоч, правдоподібно, такий опір був; чи-ж могла невеличка групка козаків успішно боротися проти дужої й економічно, і своїми політичними впливами старшини, надто проти такого значного представника її, яким був за тих часів Дараган!.. Одтоді, до речі він підвищується, на урядовому полі, — дістає уряд полковника Київського, а до його полку переходить тепер і м. Баришпіль (раніш Баришпіль належав до Переяславського полку), — на економічному, — де-далі збільшуються його багатства, шляхом скупі земель, що провадить інтенсивно у Баришполі його прикажчик Федорович, а також шляхом монополізації торгівлі й промислу в Баришполі, наслідок чого виразно помічається вже після його смерті, за часів переведення Рум'янцівського опису.

Вищезгаданий універсал гетьмана Розумовського кидає почасти світло й на инше доволі невиразне питання в життю Баришполя. Це те, що у містечку Баришполі в 60-х роках зовсім немає міщанства.

Це явище досить дивне й заслуговує на те, щоб сказати про нього кілька слів. Як ми були зазначили в иншому місці¹⁾, взагалі кількість міщан на Лівобережжі в середині XVIII в. де-далі зростає. За часів Рум'янцівського Опису міщани вже в багатьох містах явно домінують, як у Прилуці, Стародубі, Полтаві, а також Чернігові і Новгород-Сіверську. Тимчасом у Баришполі міщанство раніше було: за це говорять згадки в актах Баришпільських кінця XVII в. і навіть другої чверти XVIII в. За цю думку промовляють також звістки про походження ґрунту: „живетъ на мѣстѣ издревлѣ мѣщанскомъ, прежде бывшемъ ратушнымъ“. Отже міщанство в Баришполі, безперечно, існувало, мабуть,

¹⁾ Козаки м. Полтави в 1767 р. за Рум. Описом. (Зап. Іст.-Філ. в. У.А.Н., т. VI).

навіть ще до недавна. Як-же сталося, що ця група, правдоподібно, досить численна та дужа, зникла цілком у третій чверті XVIII в.? На нашу думку, це значною мірою залежало як-раз від того, що старшина рушила походом на місто. Міщанство могло зробити ще менший опір зазіханням старшини, аніж козацтво. Але ми гадаємо, що остаточно поліквідував міщанство універсал р. 1752. Ми знаємо, що містечко Барішпіль надано з усіма вільними посполитими; ми гадаємо, що так названо в універсалі як-раз міщан. За цю думку промовляють такі факти: 1) згадується частенько про цих посполитих, що вони живуть на ґрунті міщанському. 2) Поміж нових Дараганових підданих ми бачимо й війта, обираного з міщан. Думка про те, що цього війта, може, обрали згодом із підданих уже Дараганових, під його примусом, неможлива, бо, як ми вже були зазначили раніше (в списку війтів), цього війта, Данила Рабця, ми бачимо вже в актах 1737—46 років. 3) Нарешті, за нашу думку промовляє ще й те, що поміж Дарагановими підданими ми бачимо як-раз найбільшу частину ремісників, промисловців та торговців, які мали найчастіше траплятися, безперечно, між міщанством. До того, мало не всі цехові ремісники належать також до групи Дараганових підданих.

До речі, те, що війт належав до підданих Дараганових, і для самого Дарагана, і для його спадкоємиці — полковниці Віри Дараганової було дуже корисно. Під тиском власника, підданий війт мусів бути завсіди до послуг йому, завсіди допомагати його планам своїм впливом у ратуші, в уряді міському. І, як видно, Данило Рабець цілком іде назустріч бажанням Дараганів. За це говорить хоч-би такий приклад. У дворі ч. 69 на Київській вулиці живе козак Левченко, козак з батьків, на дідичному козацькому ґрунті; з ним живе разом дядько його, і собі козак, що має окреме господарство, але не має власного двору, бо, як каже опис, його власний ґрунт захопив силоміць війт Данило Рабець, бажаючи піддати його, цього козака, в підданство полковниці Дараган у 1761 році. Як бачимо, це був теж добрий спосіб: відібрати під якимось приводом, або й без ніякого, ґрунт, а тоді людина мусить або вибиратися, або йти у підданство, як ми бачимо з раніш наведеного випадку, коли власник ґрунту перейшов у підданство ніби-то добровільно. Отож, мабуть чи не завдяки заходам війта, віддавала ратуша й свої останні ґрунти Дарагановій, про що ми маємо згадку, яку так само наводили раніше.

Отже, ми бачимо в підданстві у старшини найрізноманітнішу людність. Переважають серед неї ремісники та торговці, кол. міщани, до того в цей бік було й скеровано увагу старшини — захопити до своїх рук як-раз торговельно-промислове життя міста (понасаджувати, хоч-би прийдешніх господарів-ремісників на панських ґрунтах). Але ми бачимо тут у старшинським підданстві і хліборобську людність, часом дуже заможну, переважно з підбитих силою козаків навіть із людей значних. У нього в підданстві ми бачимо, напр., вдову Яворську, що її чоловік був козаком виборним, а син був навіть городовим отаманом м. Барішполя

(згадка в Рум. Оп.). Оскільки-ж добре забезпечених матеріально (себ-то дужих економічно, а тим самим почасті й політично — як певна заможна верства міської людности) підданих з козаків бачимо ми у Дараган, видно з такого прикладу (одного з багатьох). У дворі ч. 116 на Глубоцькій вул. ми бачимо її піддану вдову 70 р., з козачок. У неї велика родина (9 дорослих і 10 дітей) і добрий статок, а саме: землі орної — 126,3 дні (91,6 десятин). Сіножати на 65 коп. З участки лісу дров'яного по 1 вер. навкруги кожен, худоби: великої 31, молоді 5, дрібної 16. З будівель у дворі: 5 хатів, 4 клуні, 12 повіток. Крім того йому належить 2 вітряки по 1 каменю, гуральня на 1 казан і солодоварня. В містечку на ринкові ще їм належить комора і 2 коморних порожні місця по 10 кв. саж. кожне.

Як бачимо, що-до свого економічного забезпечення, цей двір поданого не уступить більшості дворів козаків виборних.

Закінчуючи цей огляд взаємовідносин старшини та іншої людности Баришполя, зробимо кілька висновків:

1) Значна частина Баришполя належала кільком старшинам, передусім Дараган і Афендикові.

2) Дістали цю частину міста старшинські родини кількома способами: значну частину через надання від гетьмана, але часто також силоміць, захоплюючи землі ратушні й порожні, а також підбиваючи силоміць в підданство всіх, кого була будь-яка змога, незалежно від верстви: козаків, виборних, підпомічників, посполитих, то-що. Практикується також і купівля ґрунтів, переважно на некорисних для козаків умовах, з певним примусом.

3) Цей наступ на місто старшина провадить не тільки, щоб збільшити земельні маєтки, але переважно, щоб монополізувати в своїх руках торговельне й промислове життя міста.

4) Починається виразно цей процес, можна гадати, на початку 30-х р. XVIII в., а к середині його набуває вже значної сили й має вже цілком певні форми панування старшини в місті.

У нашій невеликій студії з історії м. Баришполя ми хочемо тепер спинитися ще на одному моменті, а саме на його торговельному житті. Ми вже були зазначили, що м. Баришпіль вже наприкінці XVII в. має певні риси, властиві торговельному осередкові. Особливо яскраво помічається це в XVIII в., за тих часів, що ми їх оце розглядаємо. Цей характер значною мірою надавала йому велика кількість ремісників, що продавали свої вироби і в місті, і по інших сусідніх містах, закуповували знов-таки сировину, як і в самому Баришполі, так і транспортуючи його з інших міст та містечок України. Всього у 1760-х роках ми бачимо в Баришполі 103 ремісників. Що-до свого фаху вони поділялися так:

Ч	Назва ремесла	Кільк. рем.	% що-до заг. кільк.
1	Шевство (разом з чоботарств.)	36	35
2	Ткацтво	30	29,1
3	Кравецтво	16	15,5
4	Ковальство	9	8,7
5	Кушнірство	3	2,9
6	Котлярство	2	1,9
7	Іконопис	2	1,9
8	Ганчарство	1	1
9	Шаповальство	1	1
10	Теслярство	1	1
11	Лимарство	1	1
12	Вироблення сит	1	1
	Разом	103	100

Про деякі фахи треба зробити тут пояснення. До теслів ми зарахували підданого, що, за Описом, „ремесло имѣть окошечное“; що-до котлярів, то окрім своєї основної праці — продукції мідяних казанів до гуралень, вони роблять і взагалі різний посуд.

Хоч ремісників ми маємо в Баришполі: ніби-то всього 103, але в дійсності їх було багато більше. Передусім, разом із цими ремісниками-дворовласниками, так-би мовити майстрами, — працюють часто їхні родичі, а головне учні-робітники. Отож ми маємо відомості, що в Баришполі було 7 робітників-ткачів, що працювали за науку ремесла, і 2 за гроші, шевців—15—за науку ремесла й 26 за гроші, кравців—3 за науку ремесла, і іконописців—2 за науку ремесла. Отже коли про 28 робітників, що одержували гроші, можна вагатися, чи вони виключно займалися ремеслом, чи взагалі допомагали господареві (оскільки господарі їх здебільшого землі не мали, то ці робітники могли їм допомагати чи в ремеслі чи в інших зв'язаних із ними роботах), — то про 27 робітників, котрі працювали за науку ремесла, жадного сумніву бути не може: з них були справжні підмайстри. Яка-ж велика була у декого з ремісників продукція, це видно з того, що значна частина з них має таких учнів і робітників чимало. А саме таких, що мали одного робітника кожен, трохи більш як половина ремісників—13, 11 мали кілька робітників кожен, 2-ох робітників—мало 3 ремісників, 3-ох—3 ремісників, 4-х—1 ремісник, 5-х—2 ремісників й 6-х—2 ремісників.

Найбільш поширено було шевство (до нього ми зараховуємо й чоботарство). Ткацтво, що так сильно буває розвинено по селах і містах, котрі ще заховують сільський хліборобський характер життя, тут стоїть на другому місці; їм займаються тільки 29,1% усіх ремісників. Очеви-

дячки, й продукція найбільше була шевська: за це промовляє хоч-би той факт, що шевці мали найбільше учнів і робітників (74,6% усіх робітників і учнів ремісничих). Крім того, двоє господарів шевців мали шкур'яні заводи при хаті; у кожному із них працювало кілька робітників, а також, правдоподібно, й члени родин господарів, що до речі були чималі. Сировину шевці купують звичайно „по різних місцях“, себ-то можна гадати, по околичних селах, а продають свої вироби і в самому Барішполі, і розвозять по сусідніх селах, на ярмарки, ба навіть поста-чають його й сусіднім містам, як можливо до речі, й інші ремісники (напр., хоч-би в м. Бобровицю, за що промовляє мало не цілковита відсутність ремісників у цьому місті, за Рум. ревізією 1766 р.).

Про прибутки з ремесства ми відомостей сливе не маємо: є тільки звістка про 4 шевців, що мали один 10, а другий 7 карбованців на рік, і про 1-го ганчара, що мав 2 карб. на рік.

Кажучи про ремісників, ми мусимо спинитися ще на одному питанні, а саме про приналежність їх до цеху. Ми бачимо ремісників і цехових і цехових.

Цехи були в самому м. Барішполі, себ-то припустити думку, що цехові робітники були записані до цеху не в м. Барішполі (оскільки згадки про існування цехів у самому Рум'янцівському Опису немає), а якомусь сусідньому місті, напр., Києві, до якого Барішпіль тяжить в економічному житті, — не можна. За це промовляє одна невелика згадка, а саме, звичайно про цехових ремісників згадано „в цеху записан“, але про одного ремісника занотовано так: „в цеху м-ка Барисполя записан“. Отже це свідчить за те, що в 1760-х р. існував місцевий цех. Які саме були цехи, — ми не знаємо. Але для трохи ранішого часу, і зокрема для XVII в., ми маємо згадки про існування деяких цехів. Отож року 1644 ми зустрічаємо згадку про цехмистра різницького цеху, 1655 — кушнірського. У XVIII в. в складі уряду міського ми бачимо року 1740 цехмистра кравецького цеху, а року 1744 ми маємо згадки про існування шевського цеху (козак продає ґрунт мешканцеві м. Барішполя, шевського цеху). Окрім того, ми маємо й інші звістки про те, що в Барішполі існували цехи, — їх подають нам книги цехові м. Барішполя, що почасти збереглися й до наших днів (як нам подав т. Бойко). Так, ми маємо книгу шевського цеху від року 1676 (книжка впису братчиків), доведenu мало не до наших часів; далі є книга ковальського цеху з року 1660. Окрім того, є цехові книги трохи пізнішого часу, а саме: книга кравецького цеху (кн. II) від р. 1809 і різницького цеху, що починається десь коло р. 1825. Отже згідно з цими відомостями в Барішполі існують цехи шевський, кравецький, ковальський, різницький, кушнірський. Отже це все дає підставу говорити про те, що всі ці цехи існували і в середині XVIII в., що не відзначено, з якихось причин, у Рум'янцівському Опису м. Барішполя.

Але, ось що досить дивне: цих цехових ремісників у м. Барішпол в 60-х р. надзвичайно мало.

Ми бачимо їх тільки 34 господарів, з загальної кількості 103 ремісників (або цехові становлять одну третину загальної кількості ремісників). Більшість-же становлять ремісники нецехові, не об'єднані, можливо й не кваліфіковані, партачі. Що-до окремих фахів ремісники цехові й нецехові поділялися так:

Ч	Назва ремесла	Цехові		Нецехові	
		Кількість госп.	% заг. кільк.	Кількість госп.	% заг. кільк.
1	Шевство	8	23,5	28	40,6
2	Ткацтво	19	55,9	11	15,9
3	Кравецтво	3	8,8	13	18,8
4	Ковальство	2	6	7	10,1
5	Кушнірство	1	2,9	2	3,0
6	Котлярство	—	—	2	3,0
7	Іконопис	—	—	2	3,0
8	Ганчарство	—	—	1	1,4
9	Шаповальство	1	2,9	—	—
10	Теслярство	—	—	1	1,4
11	Лимарство	—	—	1	1,4
12	Вироблення сит	—	—	1	1,4
	Разом	34	100	69	100

Як ми бачимо, цехові ремісники цілком переважають тільки між шаповалами, але оскільки ми маємо відомості тільки про одного ремісника цієї професії, то робити ті чи інші висновки тут не доводиться. З тих-же ремісників, яких була більша кількість, цехові переважають над нецеховими тільки серед ткачів (цехових 63,3%). Певну кількість цехових ремісників іншого фаху ми бачимо також серед шевців, менше серед ковалів і кравців.

Така мала кількість цехових ремісників говорить за те, що цехи в Баришполі в 1750-х—60-х роках занепали. Але цей занепад був тимчасовий, як було і по інших містах Лівобережжя в певні роки за певних обставин, бо про досить інтенсивне цехове життя в Баришполі говорять документи як ранішого так і пізнішого часу. Правдоподібно, це пояснюється тим, що міське життя та самоврядування взагалі підупало в наслідок наступу старшини козацької на місто. Захоплення в підданство міщан 1752 р. не могло звичайно не відбитися на їх настроях, бажаннях, а також і внутрішньому житті міщанської громади. Приналежність до цеху, що брав раніше активну участь у міському житті та самоврядуванні і міг дати певні вигоди та певні права своїм членам, тепер не має такого значіння. Протекторат впливової старшинської ро-

дини, підданство їй давало звичайно багато більше, отже не дурно цехи так занепали в м. Баришполі в ці роки; давні члени де-далі не виконують цехові повинності й виходять з цехів, нові, — не бачучи користи належати до цехів, — не вступають до нього. Допіру згодом, коли слабне, правдоподібно, безпосередня старшинська опіка, — цехове життя знов відроджується.

З промислів, як ми вже були говорили попереду, найбільш розвинено в Баришполі вироб вина та шинкування ним. Що-правда, ми не маємо тут цілком певних цифр. Так передусім вражає невідповідність між кількістю вина, що його гонять, і кількістю, що ним шинкують: вишинковують більше число відер, ніж гонять його. Можна гадати, що значна частина господарів не показала справжньої кількості, або й узагалі замовчала, що гонить вино, показавши свої гуральні пустими, чи сказавши, що не гонять вина за браком хліба. За це й промовляє величенька кількість гуралень, котрі не працюють. До того, ми маємо згадку, що багато підданих (напр., Дараганових) шинкують вином (з десятини, з десятої кварти) панським. Що-до одного навіть вказано шлях, яким діставали потрібне для цього вино, — а саме: шинкує вино, яке йому (підданому) відпускає панський двір. Але, коли напр., у дворі сотника М. Афендика гонять вина 8 куф (320 відер), з яких частину лишається для власного вжитку, а решту віддається у шинки, — то у дворах Дарагана ніде вина не гонять, тимчасом чимало Дараганових підданих шинкує панським вином, про одного-ж, як ми сказали, навіть зазначено, що він одержав його з панського двору, в якому офіційно вино не гонять. Це все приневолює нас трохи скептично дивитися на цифри виробу та продажу вина, припускаючи, що ці цифри трохи зменшені, і що в дійсності ця галузь промислу була в Баришполі ще розвиненіша, ніж це виявляється з опису.

За відомостями Рум'янцівського Опису в м. Баришполі гонять вино й шинкують ним — 23 господарі. Всього-ж гуралень, показаних у цьому Опису, ми маємо 25, але працюють з них тільки 14, не працюють 11, з них у 6 господарі „за заборонаю вина не курять“, у 2-х за браком хліба, і про 3 гуральні просто зазначено, що вони пусті. Гуральні здебільша на 1 казан, — таких є 14; на 2 казани — 7 і на 3 — 2 гуральні. Про 2 гуральні причину чому вони не працюють — не зазначено. На тих гуральнях, де вино гонять, хліб здебільшого, а також почасти й дрова, йдуть власні, зрідка їх купують. Кількість вина, що його гонять господарі, зазначено тільки в 11 випадках (з 23-х). А саме:

гонять	50	відер	на	рік	— 1	господар.
„	80	„	„	„	— 1	„
„	100	„	„	„	— 5	„
„	260	„	„	„	— 1	„
„	320	„	„	„	— 1	„
„	400	„	„	„	— 1	„
„	500	„	„	„	— 1	„

Всього гонять 2110 відер, або один господар гонить пересічно — 191 відро. Відомості про те, скільки вишинковують вина, ми маємо про 10 господарств.

Вишинковують	55	відер	вина	— 1	господар.
"	100	"	"	— 2	"
"	160	"	"	— 1	"
"	200	"	"	— 2	"
"	260	"	"	— 2	"
"	400	"	"	— 1	"
"	500	"	"	— 1	"

Всього вишинковують 10 господарств — 2235 відер, або на 1 господаря припадає 223,5 відра.

Шинкування вином давало чималий прибуток. Ми маємо відомості про прибуток 13 господарів, правда іноді (зрідка) не з самого вина, але ще й з чогось іншого (переважно з продажу солоду). Діставали прибуток:

У	5	рублів	на рік	— 1	господар.
"	15	"	"	— 1	"
"	16	"	"	— 1	"
"	20	"	"	— 5	"
"	25	"	"	— 1	"
"	29	"	"	— 1	"
"	30	"	"	— 1	"
"	35	"	"	— 1	"
"	45	"	"	— 1	"

Всього ці 13 господарів діставали прибутку 300 карб., або пересічно на кожного з них припадало 23 рублі і 8 копійок.

Окрім гуралень, ми бачимо в Баришполі ще 9 солодовень, де варять солод, в одній, крім того ще й роблять пиво, — 1 сорокову діжку на рік. Всі господарі, що варять солод, продають його не в самому-но Баришполі, ба й возять також (мабуть чи не найбільшу частину його) по інших місцях на продаж. Про одного господаря є замітка, що він возить солод до Києва. Можна гадати, що й більшість того солоду, що його варили в Баришполі, йшло на Київ, бо до інших міст везти було далеко та й попит там повинен бути менший; ще менший попит міг бути по селах, споживати-ж усю продукцію солода сам Баришпіль не міг. Про це й говорить оте зазначення „возить по інших містах на продаж“, а також замітка, що роблять пива 1 діжку сорокову на рік, — продукція така мала, що коли навіть цю цифру зменшено, все-ж продукція не могла споживати всього солоду з 9 солодовень.

Що-до прибутку з продажу солоду то ми маємо відомості тільки про 2 господарства з тих 6, що живуть виключно з варення солоду, про трьох інших прибуток зазначено разом з прибутком од продажу вина. З цих 2 господарів один мав 10 рублів на рік, другий — 15.

Окрім гуралень і солодовень, згадується в Баришполі ще й за млини. Їх було, як ми згадували раніше, 6 водяних і 21 вітряк; з них на 1 камінь — 20, про одного відомостей немає. При двох вітряках є ще й круподерки.

Мелють у млинах водяних і в 6 вітряках (про інші відомостей ми не маємо) — 500 чтв. різного хліба на рік (на 1 млин пересічно припадає — 41,7 чтв.). Прибутку-ж з 6 водяних млинів і 10 вітряків, про які ми маємо відомості, — 121 чтв. на рік (або з 1-го млина — 7,6 чтв. прибутку).

Нарешті, з промислів нам треба згадати про пасічництво, в Баришполі розвинене не дуже сильно. А саме, ми маємо відомості про те, що існувало 24 пасіки. В них було 679 вуликів, в одній пасіці кількість вуликів не зазначено. Що-до кількості вуликів, пасіки поділялися так:

На 5 вуликів — 1 пасіка.

„ 6 „ — 1 „
„ 12 „ — 1 „
„ 15 „ — 4 „
„ 20 „ — 3 „
„ 25 „ — 1 „
„ 26 „ — 1 „

На 30 вуликів — 3 пасіка.

„ 35 „ — 1 „
„ 40 „ — 3 „
„ 50 „ — 2 „
„ 60 „ — 1 „
„ 80 „ — 1 „

Значна частина з господарів, що мають пасіки, мед і віск не продають, споживаючи його вдома. Кілька-ж не беруть його взагалі, лишаючи у вуликах для розплоду роїв. Тільки 8 господарів мед і віск продають. Де вони продають його, відомо тільки що-до одного господаря, що возить його на продаж до Києва. Що-до решти — не позначено, — отже ніби-то вони продають свій мед і віск у самому Баришполі. Що-до меду, — це можливо; але що-до воску, то, на нашу думку, Баришпіль, де було тільки чотири церкви, не міг споживати всього воску, що його могли давати 679 вуликів. Швидше віск міг знайти попит у Києві, де численні монастирі та церкви потребували його у великій кількості для виробу вощаних свічок. За цю думку промовляє й та заміточка про одного господаря, що він возить мед і віск з своєї пасіки — до Києва. Про те, скільки прибутку давав продаж воску й меду, в Опису згадок зовсім немає.

Переходячи тепер до торговельного життя Баришполя, повинні зазначити, що воно було в 1760-х роках менше, ніж це можна було чекати, судячи з розвитку ремесла та промислу. Можна гадати, знов-таки, що не всі мешканці цього міста показали ті торговельні операції, що вони провадили, особливо коли ці торговельні операції не були їх основним засобом до життя. За це свідчить той факт, що у дуже багатьох господарів зазначено комори у ринку. Про деякі з цих комор зазначено, що в них провадиться торговля (коли про власника зазначено, що він торгує чимсь), зрідка що вони здаються в найми; іноді, що вони стоять порожні, частіше про них нічого не зазначено. Вважати, що всі ці комори були теж порожні, ледві чи можна, бо тоді-б довелося припустити, що половина комор на ринку стояли порожні. Очевидячки, в цих коморах теж провадився якийсь, — нехай дрібний, торг, про який власники комор замовчали.

Отже, як ми вже знаємо, відбувався у Баришполі торг по-перше продуктами місцевого виробу: ремісничого — взуття, одіж, посуд (мідяний та глиняний), залізні вироби, ікони, сита, то-що, та виробами промислових закладів, — солодом, вином, пивом, медом, воском, а також, безперечно,

борошном, крупами та іншими с.-г. продуктами. З привізних-же продуктів торгували такими:

Рибою, сіллю та дьогтем — торгував	1	господар.
В'яленою рибою й дьогтем	„ 1	„
Сіллю	„ 1	„
Різним дрібним крамом	„ 6	„
М'ясом	„ 4	„
Р а з о м		13 господарів.

Про те, де за куповувано ці продукти, відомості неповні. Де за купували рибу й дьоготь, ми зовсім не знаємо, так само й про різний дрібний крам. Про сіль ми маємо згадку що-до того господаря, який нею торгує виключно: він „возить сіль з Переяслава возами й продає в своєму домі на пуди й на фунти“. Очевидячки з першоджерел, так мовити, з півдня України, звідки переважно експортували сіль, з Запоріжжя, з Криму (про це ми маємо згадки в Опису що-до інших міст, напр. Полтави), тут імпорту не було: за куповували-ж сіль у містах, що лежать більш на південь від Баришполя і де сіль повинна була бути дешевша (до того-ж гуртовою ціною).

Що-до торгівлі м'ясом, то найбільш різали для цього овець, купуючи їх по сусідніх селах на ярмарках. Тільки про одного господаря з чотирьох сказано, що він узагалі купує худобу (а не самих овець, як зазначено про інших) на ярмарках, ріже й продає м'ясо на базарі.

Про прибуток з торгівлі відомості не зовсім повні. Ми маємо звістку, що господар, який торгував дьогтем і в'яленою рибою, мав прибутку з того 25 рублів на рік. Чотири господарі (з 6-ох), що торгували дрібним крамом, мали прибутку: один 15 рублів, три по 10 рублів на рік. Нарешті, з продажу м'яса: один господар мав 30 рублів (правда, можливо, що не тільки з торгівлі, бо з нього до того ще й ремісник), один — 40 руб. (знов-таки, можливо, що не вся ця сума з торгівлі, бо у нього багато землі), і, нарешті, один — 10 рублів. Як бачимо, прибуток з торгівлі взагалі був чималенький, перевищуючи прибуток з ремесла та стоячи більш-менш нарівні з прибутком од шинкування вином.

З цього огляду торговельно-промислового життя Баришполя можна зробити кілька висновків.

1) Місто Баришпіль у середині XVIII в. було досить значним осередком торгового й промислового життя.

2) Особливо розвинено в ньому ремесла, а також шинкування вином й варення солоду.

3) Торговля провадилася переважно виробами місцевої продукції, імпортуючи тільки найпотрібніші життєві продукти, переважно з сусідніх міст.

4) Таке велике виробництво, зокрема хоч-би ремісниче, не могло мати, безперечно, відповідного попиту в невеликому, порівнюючи, містечку. Очевидячки, Баришпільська продукція здебільшого йшла не для місцевого споживання, а для вивозу у сусідні міста й села, зокрема, можна гадати, до Києва.

УНІВЕРСАЛ ОД ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО З НАДАННЯМ БУНЧУКОВОМУ ТОВАРИШЕВІ ЮХИМОВІ ДАРАГАНОВІ м. БАРИШПОЛЯ.

Ея Императорскаго Величества Маля Россіи обоихъ сторонъ Днѣпра и войска запорожскаго гетманъ, дѣйствительный камергеръ, Императорской санктъ пѣтербургской академіи Наукъ президентъ, Лейбъ Гвардїи Изѣмайловскаго полку подполковникъ и обоихъ російскихъ императорскихъ ординов, святыхъ апостола андрея и александра Невскаго, такожъ полскаго Белого орла и голштинскаго, святыхъ Анны кавалеръ, Россійской Имперіи Графъ Кириль Разумовскій.

Объявляемъ симъ нашимъ Унѣверсаломъ Г'пдамъ Генеральной Малороссійской старшинѣ, полковникамъ, бунчуковымъ и войсковымъ товарищамъ, полковымъ старшинамъ, сотникамъ з ихъ урядами, а особливо полковнику Переясловскому съ полковою старшиною и сотниковъ того полку Бориспольскому зъ сотеною старшиною и кому вѣдать надлежитъ: имѣя мы респектъ къ сестрѣ нашей Вѣри Григориевнѣ, и мужу ея бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану, которой обрѣтаясь въ службѣ Ея Императорскаго Величества въ войскѣ малороссійскомъ противъ протчихъ равнихъ ему чиновнихъ къ содержанию фамилии своей и исправленію себе къ должной службѣ имѣетъ недостатокъ: по данное намъ от Ея Императорскаго Величества власти надаемъ оной сестрѣ нашей Вѣри Григориевнѣ зъ мужемъ ея для лутшого имъ содержания дому своего и исправления себе, оному ея мужу Бунчуковому товарищу Евфиму Дарагану на восковой службѣ въ полку Переясловскомъ мѣстечко Борисполь со всѣми въ томъ мѣстечку жительствоующими свободными посполитими людмы и спринадлежащими к нему грунтамы, пустовскими плецамы, посполитими, и угодиями и всѣми принадлежностями, вовѣчное имъ и наслѣдникамъ ихъ владѣние, кромѣ живущихъ втомъ мѣстечку козаковъ и ихъ козачихъ грунтовъ и угодій, кои при своей волности и владѣнни ненарушимо содержаны быть должны, и симъ Нашимъ Унѣверсаломъ утверждая въ вѣчное спокойное и неподвижное ими владѣние то мѣстечко Борисполь со всѣми къ нему принадлежностями грунтами угодіями, повѣлеваемъ, дабы тѣхъ посполитыхъ людей, войтъ со всѣмъ посполствомъ имъ, сестрѣ нашей, съ мужемъ ея и наслѣдниками ихъ были послушны, и подданические должности и повинности отпавляли, а полковникъ Переясловскій, старшини полковие, сотники и ни хто онымъ втомъ владѣнни никакова помѣшательства чинить да не дерзаетъ и за обявлениемъ вполковой Переясловской канцелярии сего нашего Унѣверсала того мѣстечка Барисполя со всѣми посполитими людмы, и принадлежностями отдачу учинить от оной полковой Переясловской канцеляріи, чрезъ нарочного старшину, во укрѣпление въсего того сей нашъ Унѣверсаль, за подписомъ нашимъ и печате нацѣональное малороссійское данъ въ Глуховъ = 1752 Году, Генваря 14 дня.

въ подлѣнномъ подписано тако:

Гетманъ Графъ К. Разумовскій.

мѣсто печаты

УМОВИ РОБІТНИЧОЇ ПРАЦІ НА БАТУРИНСЬКИХ ТА ГЛУХІВСЬКИХ „НАЦІОНАЛЬНИХ СТРОЄНІЯХ“.

(На підставі архівних матеріалів 1740—60 рр.).

Так звані Батуринські та Глухівські „Національные строєнія“ почато будувати після царського указу, що його здобули українські депутати року 1748-го.

В одній з архівних справ (Про призначення архітекта Андрія Квасова) сказано про це так: „Высочайшимъ Императорск. В-ва именнымъ указомъ по всеподданнѣйшему 1748 г. всего малороссійского народа, черезъ бывшихъ тогда малороссійскихъ депутатовъ, прошенію повѣлено городъ Батуринъ возобновить, церкви Божіи построить и привести въ преже бывшее его состояніе“¹⁾.

Окрім „національних“, так-би мовити, державного характеру робіт у Глухові та Батурині, одночасно з ними провадилися також будування приватні в різних маєтках Розумовських.

Через це важко провести межу між будуваннями за часів Розумовського державними і його приватними, як важко розмежувати державно-громадську трудову повинність од роботи на користь Розумовського, як власника та підприємця.

В роках 1751—61, наприклад, будуються суконні фабрики в с. Мельні, Н. Млинах та Батурині, свічна фабрика, ремонтуються будівлі Деревінського поташно-смольчужного заводу, будуються флігелі, кухня, льохи, каретні, будуються цегляна церква Н. Д. Розумовської в Козельці, її-ж будинок у Дочанському хуторі і т. п. будівлі приватного характеру, яким постачали і будівельний матеріал, і робочу силу як будуванням національним.

Усі ці будування, і державні, і приватні, були тісно звязані матеріально і адміністративно з тим-таки Батуринсько-Глухівським центром, що керував „національними строєніями“. Їх мали виконати силами усієї вільної людности України: козаків, посполитих та їхніх підсусідків.

З 1748 по 1757 рік готують у Батурині різний будівельний матеріал, для чого збудовано лісопильню („пильную мельницу“), цегельню на 5 печей, випалюють вапну, готують камінь, то-що.

¹⁾ Харківський Центр. Істор. архів, Чернігівський відділ, сп. № 36, 1757 р.

В зазначеній архівній справі про архітекта Квасова занотовано, що до 1757 року заготовлено більш як 5 мільйонів цегли, напиляно дощок 50 тисяч і т. инш.

„Національні“ будівлі, як у Глухові, так і в Батурині це були будинки для гетьмана, церкви двірські і міські, а потім ще різні „національные департаменты“. У Глухові будують „комедияльный домъ“, двірську церкву, дім гетьманський „о 17 покоев“, поварню „о 6 покоев“ і т. и., а в Батурині окрім будинків гетьманові та церков, під назвою — „національные департаменты“ будують ще й різні канцелярії, вимощують греблі, як напр. на Шовковиці, копають льохи, планують землю і т. и., що було необхідно за тодішніх обставин, щоб поновити Батурин.

За-для організації підготовчих робіт було утворено спеціальну „Експедицію Батуринскихъ и Глуховскихъ строений“ в середині травня м-ця року 1752. Але крім Експедиції, як до її організації, так і підчас її існування, керував роботами переважно Теплов, а також і Батуринський сотник Стожко, Гудович та управитель маєтків Розумовського Ломиковський та інші.

В перші роки з 1748 по 59-й найбільшу увагу звертали на Глухівські „строєнія“. Звідсіль Теплов і „Експедиція“ й керували заготівлею матеріалів, мобілізацією робітників та підвід, то-що. Матеріал концентровано та оброблювано в Батурині, а потім перевезено його до Глухова, як напр., ліс, попилявши його на „пильной мельницѣ“, вапну, цеглу і т. и.

Але коли в липні місяці року 1756 „Главные (Глухівські) строєнія окончились, а остались только небольшие отдѣлки“ (С. № 29764), а 30/V 1759 року Розумовський наказав перевести свою столицю з Глухова до Батурина, тоді всенюку увагу було звернено на будівання в Батурині. Од року 1757 вже розпочато будівельні роботи на Теплиці, а на Ганчарівці провадяться роботи ще й року 1765-го.

В ордері Розумовського з 30/V 1759 року сказано, що „Резиденція Его Яс-ти имѣтъ быть перенесена зъ Глухова в Батуринъ, для чего и строєнія дому Его Яс-ти и всѣхъ национальныхъ департаментовъ произвести велѣно г-ну Теплову“. Далі в цій-таки справі зазначено, що „для работы строений необходимо потребно немалымъ числомъ разныхъ мастеровыхъ людей, пѣшихъ работниковъ и подводъ съ подводчиками“ та що тут „по чинимой въ околжности Батурина и въ дальнѣйшихъ мѣстахъ публикаціи безъ особливого наряду Генеральной К-рії и высылки оныхъ къ той работѣ ни за какіе деньги теперъ ихъ сыскать не можно“ ¹⁾.

Почнімо з огляду підготовчих робіт.

Щоб з'ясувати кількість потрібної робочої сили, необхідно розглянути матеріали потрібні для будівель та звідкіля ті матеріали треба було добути.

Лісовий матеріал добували з лісів та пушч у Батуринській та Ново-Млинській сотнях, але здебільшого в пущах Воронізької сотні та Пере-

¹⁾ Там-же С. № 1218, 1759 року.

любській пуші за 150 верстов від Батурина. Вапну заготовляли в Мезені а камінь у Новгород-Сіверському. Увесь цей матеріал треба було перевезти підводами або байдаками (можливо що по р. Убеді та потім по Десні), плотами сплавити до В. Устенської пристани та перевезти підводами від с. В. Устя до Батурина, а частину, як я зазначив раніш, аж до Глухова.

В Перелюбській пуші п. Марія Троїцька дозволила Розумовському нарубати дерева „скільки буде потрібно“ для будування будинку. Підвід особливо багато потрібно було для перевозу лісового матеріалу.

Року 1756, наприклад, запропоновано сотням Конотіпській, Коропській, Борзенській, Ново-Млинській, Сосницькій вислати по 100 підвід кожній, для перевозу лісу з Велико-Устьянської пристани до Батуринського пильного млина — до лісопильні. У лютому м-ці машинний майстер Гіршбергер скаржитися, що і досі тих підвід „въ присылкѣ не имѣется“ і конче вимагає, щоб те дерево за зимньої дороги перевезти. Ген. Військ. К-рія видала ордера на висилку зазначеної кількості підвід ¹⁾. Підводи вимагалось вислати пересічно так: приблизно 1 підвода на 20 дворів ²⁾.

З свого боку у кожному випадкові сотники прохають відмінити або зменшити висилку з їхньої сотні. Деякі сотники просять зменшити кількість підвід, посилаючися на те, що сотня виснажена попередніми мобілізаціями підвід та робочої сили і т. и.

Ново-Млинський сотник прохає дозволу вислати не 100, а тільки 50 підвід, бо він вислав уже до цегельні в Батурин 100 чол. робочих та по інших нарядах, а сотня Ново-Млинська порівнюючи до інших сотень, малолюдна і „ста подводъ у нея не является..., ста подводъ выслать вдругъ крайне не с кого. Хотя и осталось при домахъ небольшимъ числомъ подводъ, то оные могутъ черезъ полтора м-ца употребляться на мѣсто уставших в перемену“.

Прохання його задоволено, через те, що роботи було не на довгий час, наказано тільки доглядати, „чтобы разбѣжаться не могли до окончания перевозки“ ³⁾.

Року 1760 треба було перевезти до Батурина з пуші Троїцького м-ря 1.000 соснових колод (8 на 5 верш., довж. 4 саж.) і 1.400 дубових колод (6 вершк. діам., а завдовжки 2—3 саж.). Робиться спочатку публікація в Чернігівському полкові, чи не знайдуться охочі перевезти цей ліс за плату. Як знайдуться такі, то прислати їх до Батурина в Експедицію, щоб скласти договір.

Триразова публікація по всіх 14 сотнях Чернігівського полку позитивних наслідків не дала — охочих не знайшлося.

Після цього було наказано вислати підводи з підвідчиками за нарядом. Підводи висилають з полків: Ніженського, Чернігівського, При-

¹⁾ Там-же № 8292, року 1756.

²⁾ Там-же № 1731, року 1759.

³⁾ № 8292, року 1756.

луцького та Стародубського з кожної сотні пропорційно до кількості дворів та загальної заможності сотні.

Наприклад, з Сосницької сотні вислано 20, з Менської 38 і т. и. Підводи висилають у супроводі надійних приставів — отаманів. Від них одбирають ще й підписку, що всі працюватимуть як слід, дерева в дорозі не покидають і ніхто тікати не буде, а коли таке станеться, то „за то повинны будемъ мы подлежать нещадному посылу і трату з своего собственного имѣнія наградить, на чемъ и подписуемся“¹⁾.

Цим разом вивезено тільки 700 колод і в березні м-ці того-ж року наказується вислати ще 400 підвід, в тому з полку Чернігівського 133 підводи.

За два роки в Перелюбській пущі заготовлено 20.000 дерев. Дерево звалено з пня і його треба витягати до шляху, щоб зручніш було потім перевезти, щоб підняти взимку „всего вдругъ“. На жаль, ми не маємо відомостів, як пророблено цю порубку лісу, але з архівної справи довідуємося про те, що колоди витягувано до шляху.

Розсилають накази вислати з кожної сотні певне число робітників з сокирами та підвідчиків з однокінними підводами і теж з сокирами.

Провіянту всі повинні брати на 1 місяць. Очевидячки, працювали підводи та підвідчики по черезно по тисячі приблизно душ що-місяця, а потім вислали зміну з інших сотень.

Р. 1761 у липні м-ці наказано вислати 400 робітників та приблизно 1.000 підвід з підвідчиками з таких сотень Чернігівського полку: Киселівської, Сідньовської, Березинської, Менської, Понурницької (по 60 чол. та по 250 підвід з підвідчиками), Синявської (60 чол. і підвід 260), Столинської та Городницької (по 50 чол. і підвід з підвідчиками по 200). На заяви сотенних Правлінь, що козаки в „крайнее отягощение и разорение прийдуть“ та що немає змоги вислати таку велику кількість, відповідь була категорична: „дабы по тому неотменное исполнение чинено“²⁾.

Крім заготівлі лісового будівельного матеріалу, заготовляли ще й камінь, вапну та цеглу і провадили інші земляні роботи. Протягом січня, лютого та березня року 1751 заготовлено більше як 4.607 возів дров до цегельні (куповано дрова по 4,5—5,5 коп. за віз)³⁾. До цегельні потрібні були погоничі до скарбових волів возити дрова, пісок і т. и., копачі глини та різні фахівці для вироблення цегли.

Фахових робітників Батуринській цегельні постачають переважно сотні Ніженського полку: Батуринська, Новомлинська та Бахмацька, а звичайних Шаповалівська, Борзенська, Прохорська та Коропська.

На цегельні працюють 300 робітників, фахові робітники та 150 копачі глини, і крім того 50 возчиків піску, то-що (1752—54 рр.).

¹⁾ № 1731, року 1760-го.

²⁾ Там-же спр. № 12865, 1761 р.

³⁾ Там-же спр. № 29729, 1751 р.

Серед цих робітників копачів глини на цегельні працювало постійно пересічно до 50 колодників, засуджених на земляні роботи на різні терміни (пересічно на 6—7 років).

Цегельня працює від 1751 до 1760 років. Перші роки завідує цегельнею Кіндрат Барановський, потім француз Карло Пеллі, а року 1754 завідування було передано на 2 роки колодникові, кол. Роменському сотенному писареві, Ляшкові. Факт передачі цегельні в завідування колодникові заслуговує на те, щоб зупинитися на ньому докладніш. „Писарь сотенный Роменский Ляшковъ (который в Батуринѣ по зсылки его туда за его преступленія на 10 лѣтъ находился) заявилъ, что если бы ему въ смотрѣніе заводъ той порученъ, то безъ всякаго вознагражденія (з тими самими 300 робітниками, а копачів щоб було не 100, а 150) выделалъ за 1 годъ то число, что онъ Пелли, за 2 года т. е. 5 мілліонівъ“. Крім того, обіцяє зекономити ще 1.000 крб. (проти того, що витратив за 2 роки Пеллі), коли гроші для витрат на завод висилатимуться йому особисто. „За свой трудъ Ляшковъ просить освобожденія“¹⁾. Генер. Військова Канцелярія поставилася прихильно до цієї пропозиції, відпустила Пеллі куди він хоче, а від Ляшка зажадала, нехай-би він дав „по себѣ добрые поруки“ та щоб виробив цегли на пробу на одну піч.

Чи склав цього іспита Ляшко та чи доставив поруку за себе—невідомо, але Пеллі звільнено за те, що „неисправенъ по контракту явился“, і Ляшко завідував заводом протягом 1754—55 років, хоч у справі зазначено, що цегельню передати на один рік.

Про Пеллі сказано так: „Ежели не велено будетъ сотнику Стожку оного мастера подъ карауломъ дотолѣ содержать, покамѣсть онъ по контрактамъ своимъ во всем исправится, то тогда и дѣло окончится“..., бо він усе лежить і з квартирі в три тижні раз до робітників виходить і т. и. Цегельню було передано в завідування Ляшкові 24/V 1754 р., що мав працювати „подъ наблюдениемъ сотника Стожка“.

Як попередня практика показала, не аби-яку вагу має досвід у цегельній роботі. А тому й Ляшков, або, як його іноді звуть, Ляшок, поставив головну вимогу, щоб 300 робітників-цегельників залишилися на роботі ті самі, котрі працювали вже протягом двох попередніх років, до роботи звикли і взагалі „искусны делать кирпич, работу распознали“²⁾.

Такі досвідчені робітники, як я згадав вище, були з сотень Батуринської, Ново-Млинської та Бахмацької.

З першого-таки року Ляшко запротестував, що сотні Шаповалівська та Бахмацька вислали 150 чол. робітників ненавчених.

Правда і ненавчених він використовує для заготівлі глини та для будування повітки, щоб було куди складати цеглу.

Крім того, вислано 150 чол. робітників з сотень Борзенської, Конопітської, Шаповалівської, Прохорської та Коропської, теж безплатних

¹⁾ Спр. № 991, 1754 р.

²⁾ Спр. № 22723, 1753 р.

і теж некваліфікованих. Цих так і призначили для земляних робіт, а саме: 100 копати глину, а 50 погоничів до волів. Але Військ. Ген. К-рія надалі заборонила робити подібні наряди для цегельні. Наказала, що, як потрібно для цегельні робітників більше ніж 300 чол., то „нанимать за деньги скарбу войскового“ ¹⁾. Беручи на увагу, що досвідчених робітників, котрі виробляють цеглу „проискать невозможно“, а наймати їх, то „денегъ на то требуется многое число“; а грошей не прислано ні до кого, все це приневолювало шукати якогось виходу. Як-би були гроші, то, як каже Ляшко, тут у Батурині є до 50 чол. „искусных делают кирпич“ і їх-би можна найняти, але-ж грошей немає ²⁾. Нарешті, вирішили затримати на роботі тих робітників, що вже тут перед цим двоє років працювали.

Як компенсацію за цю позачергову роботу по мобілізації їм видано по 3 коп. щоденно порціонних і звільнено від плати порціонного та раціонного податку — цей податок виплачено коштом Військов. Генер. К-рії ³⁾. Нарешті й року 1757-го у березні м-ці Розумовський наказує „употребить въ работу колодниковъ и сверхъ оныхъ собрать до ста человекъ работниковъ изъ тѣхъ же сотень изъ коихъ прежде кто наряживаны были... въ силу прежнихъ ордеровъ нашихъ“, але вже на инакших, здається, умовах, бо далі зазначає: „заплату при той работѣ производитъ“. За роботою тепер доглядав „содержавшійся при Батуринѣ бывший писарь сотенный Ляшокъ который и прежде у надзирания того былъ“ ⁴⁾. Тут характерно те, що Ляшка звать „содержавшимся“ та далі говориться, що про плату йому за надзиральство експедиція має сама домовитись. Улітку року 1757 роботи на цегельні не передбачалось, а тому Розумовський звелів відпустити на волю більше як 30 колодників, хоч кару відбули з них тільки 2 (18 чол. мали ще працювати від 1 до 4 років, а 11 чол. — від 5 до 9 років). У справі сказано так, що „за приостановленіємъ на оныхъ кирпичныхъ заводахъ работы оные колодники находитимуться в праздности“, а тому їх треба відпустити ⁵⁾; тим більше, що їх треба годувати та доглядати, або видавати порціонне утримання копійок по 3 на день, що було зовсім не вигідно для Експедиції строєній, власне для Розумовського.

Але, очевидно, не всі колодники були розпущені з Батурина і робота напевно не припинилася остаточно, бо в березні м-ці 1757 р. Розумовський наказує „употребить“ колодників у роботу, а в липні м-ці того-ж року Експедиція строєній, вимагаючи від сотника Батуринського Стожка грошей на платню для робочих, вимагає також для виплати і на цегельні колодникам та теслярам за договором усього 500 крб. ⁶⁾.

Щоб рубати дерево в лісі і обробляти його для будівлі, потрібна була сила теслярів.

Теслярів теж охочих знайти було важко, як і підвідчиків і їх вишукувано ордерами та нарядами, себ-то шляхом мобілізації. Тимчасом

¹⁾ № 991, року 1754-го. ²⁾ ib. ³⁾ № 22723, 1753 р.

⁴⁾ № 13311, 1755 — 56 рр. ⁵⁾ № 18330, 1756 р. ⁶⁾ № 181, 1757 р.

як підводу посилено більше-менше від 20 козачих дворів, одного тесляра посилено від 120 дворів ¹⁾). Року 1759 треба було вислати з усього Чернігівського полку разом із 80 підводами й 12 теслярів ²⁾).

Багато наготованого лісового матеріалу лежало купами в Батурині. Його треба було доглядати та охороняти від псуття. Року 1755 в листопаді м-ці машинний майстер Гіршбергер повідомив Економічну канцелярію, що на долині в Батурині лежать колоди дерева і дощовою та весняною водою підпливають і гниють, і що цю долину необхідно висипати. Також необхідно — зазначав він — вимостити місце, де складається попиляний лісовий матеріал, та збудувати там повітку. Для цієї роботи Гіршбергер вимагає з цегельні 25 пар волів з возами і крім того 75 робітників з заступами, строком на місяць ³⁾). Хоч це прохання й було задоволено, ордера видано 27/IX, але очевидячки роботу не було як слід зроблено. Року 1759 ми бачимо, що з дерева, що лежить купами в Батурині, багато колод погнило: з 6.068 колод 1.085 колод гнилих (18/III-59 р.) ⁴⁾).

Земляні роботи над плануванням Батурина та впорядкуванням його провадили навіть по-за Батурином, зскрема на Шовковиці. Тут року 1761 будують велику греблю і машинний майстер Гіршбергер, що керує й цією роботою, вимагає вислати, крім 200 погоничів та 200 підвід, ще й 200 робітників з дерев'яними ⁵⁾ лопатами на ціле літо з травня по вересень.

Робітники повинні працювати по одному місяцю, а потім на зміну повинні прибути інші 200 робітників та 200 підвід з погоничами.

Цю робочу силу, себ-то 1000 робітників та 1000 погоничів і 1000 підвід на Шовковицю, повинні приставити полки: Чернігівський, Ніженський та Прилуцький. Що-до умов праці, то зазначено, що „плата і провіант ім'ють быть здесь даваны“ ⁶⁾).

Навчений попереднім досвідом, що на роботу висилають часто робітників нездатних, Гіршбергер застерігає, „чтобь оные работники были не пристарелые и не малолѣтние — того сотникъ изъ сотенною старшиною сами досмотрѣтъ имѣют и приставов таких надежныхъ опредѣлить, кои бѣ побѣговъ всемѣрно недопускали, ибо въ случаѣ неисправной высылки, онѣ же сотникъ и старшина штрафованы будутъ“ ⁷⁾).

Крім робіт на Шовковиці та в цегельні, багато земляних робіт провадили в Батурині, плануючи місто та копаючи льохи. Для цих робіт спеціально теж виганяли копачів з різних полків Лівобережжя.

Питання про постачання майстерових робітників: теслів, столярів, сніцарів, ковалів, слюсарів та малярів ще складніше ніж постачання підвід з підвідчиками та копачів землі.

В одному з розпоряджень року 1759 про висилку невеликої кількості майстерових людей „на первой случай столярей искусныхъ въ ихъ

¹⁾ № 1731, 1759 р. ²⁾ № 1731, 1759 р.

³⁾ Спр. № 13311, 1755 р. ⁴⁾ Спр. № 1199, 1759 р.

⁵⁾ Дерев'яні лопати придатні на Шовковиці очевидно через те, що тут глибокий, сипучий пісок.

⁶⁾ Спр. № 9172, 1761 р. ⁷⁾ Там-же С. № 9172, року 1761.

мастерствѣ и кузнецовѣ“ сказано так: „мастеровыхъ выслать немедленно на одинъ мѣсяцъ съ тѣмъ, чтобы по окончаніи мѣсяца другими съ тѣхъ мѣстъ толикимъ числомъ работниками перемѣнено было, а ихъ всѣхъ снабдежить, что всякому за труды надлежащая по разсмотрѣнію съ опредѣленной на такое строеніе особой суммы заплата произведена будетъ конечно“ ¹⁾.

З кожної сотні на цей перший випадок було покладено вислати по 8 теслярів та по 2 ковалі і по 8 столярів „ізъ козаків и подпомощниковъ, а гдѣ суть ізъ свободныхъ войсковыхъ“. На роботу відправляти при „нарочныхъ приставахъ“. Кожен майстеровий повинен брати свій струмент, як напр.: свердел, долото та сокиру ²⁾.

Того-ж-таки 1759 року в червні місяці видано другого наказу що-до терміну праці майстерових. „Мастеровы люде, какъ то плотники, столяра, кузнецы имѣють быть безъ перемѣны до окончания нужнѣйшихъ въ Батуринѣ строений“ (1759 23/VI) ³⁾.

Пристави доглядали підчас роботи, щоб майстерові „къ какой работѣ приставлены будут, то исправляли бѣ“, а також, щоб „подъ прикрытіемъ оного пристава и прилежнымъ смотрѣніемъ оныя люди отнюдь до присылки на перемѣну другихъ разбѣжаться не могли“ ⁴⁾.

Плату для робітників мають вимагати і роздавати робітникам ті самі пристави — „и тѣ приставы для будущихъ подъ ихъ командой работниковъ и подводчиковъ требовать имѣють тамъ же въ Батуринѣ заплати, отъ кого оная производима будетъ, для раздачи онымъ людямъ“ ⁵⁾.

Не зважаючи на такі попередження та пильний догляд, як підводи з підводчиками, так і різних робітників висилали далеко не повним числом, а також часто малолітніх та нездатних до роботи. Окрім того, ще й з висланого числа багато робітників розбігалось з роботи без вісти, як це зазначається в одній з архівних справ.

Ось, наприклад, одна з зведених таблиць про стан виконання наряду постачання робочої сили в серпні 1759 року.

Звание полку Черниговского сотень	Подводчики				Пѣшіе работники				Плотники				
	Въ недо-силѣ	Въ бѣ-гахъ	Въ отпу-скѣ	Мало-лѣтнихъ	Въ недо-силѣ	Въ бѣ-гахъ	Въ отпу-скѣ	Мало-лѣтнихъ	Въ недо-силѣ	Въ бѣ-гахъ	Въ отпу-скѣ	Мало-лѣтнихъ	Несо-собныхъ
Сосницкой	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Волинской	—	—	1	—	—	—	—	3	2	—	—	3	—
Менской	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	—	1
Столенской	—	2	—	1	—	2	—	—	—	1	—	—	3
Березинской	—	—	—	—	—	5	1	—	—	8	—	—	—
Синявской	1	—	—	6	—	—	—	1	—	4	—	2	1
Понурницкой	—	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1
	1	4	2	7	—	9	1	5	3	13	2	5	14

¹⁾ Спр. № 1731, 1759 р. ²⁾ Спр. 1731. ³⁾ Спр. № 1731.

⁴⁾ Там-же с. № 1731, року 1759. ⁵⁾ Там-же.

Окремо від цієї таблиці зазначено, що столярів не дослано з полку 8 чолов. і ковалів 2-х.

Цю таблицю наведено як ілюстрацію і вимагається вислати майстерових з кожної сотні до повного числа. „Побѣгъ работниковъ“, як зазначено в рапорті, „здѣлался отъ недосмотрѣнія опредѣленныхъ къ нимъ приставовъ, которые за то наказаны“¹⁾.

Року 1760 робиться публікація про те, що з Батуринських „строєній“ вже „столяры и рѣзчики мало не всѣ разбѣжались“ й через це навіть зупинка в будуванні трапилася²⁾.

До розшуку втікачів уживали як-найрішучіших заходів. Опубліковано було список 30 осіб утікачів і наказано їх розшукати та повернути під вартою до Батурина. Заводиться спеціальна справа „О сыскѣ разбѣжавшихся изъ Батурина столярей и снѣдцарей и высылки ихъ туда по прежнему“.

Але розшукано втікачів дуже небагато. „Розысканъ столяръ Кондрать Войтенко и по учиненіи за его побѣгъ наказанія отправленъ назадъ“.

Що майстерових людей на Україні бракувало, це відзначав і Шафонський у своєму „Описаніи Чернигов. намѣстничества“: „Малая Россія, какъ ремесленными людьми, такъ и художниками очень бѣдна“³⁾. І всі архівні справи про постачання робітників та майстерових до Батуринських і Глухівських національних строєній це саме підтверджують (Шафонський згадується тут-же як Сосницький сотник і напевно й сам одержував подібні накази про висилку майстрів, то-що).

У сотні Синявській переміни столярам не можуть знайти та прислати. В сотні Березинській „плотниковъ искусныхъ проискать крайне невозможно“. Мірошники по млинах частенько непогано розумілися на столярстві, через те, коли-б не ставало столярів, рекомендували брати мірошників, тільки-ж у Березинській сотні і їх нема. У сотні Синявській теж нема мірошників і довелося вислати звичайних теслярів, що „хати роблять“⁴⁾. Сотник Седнівської сотні ще виразніш рапортує про те, що в його сотні немає фахівців столярів. „Ордеромъ Полковой Черниговской К-рії по предложенію, что буди неимѣется въ сотнѣ Сѣдневской столяра, то выслать снѣдцаря для отсылки оного на работу въ Батурины. Я же съ покорностію моею доношу, что с козачого званія изъ подпомощниковъ нѣ снѣдцаря нѣ столяра въ сотнѣ Сѣдневской не имѣется да и с посполитыхъ нѣтъ же“ (23/VIII)⁵⁾.

Звичайно, не зівсіди Експедиція доймала віри цим „покорнымъ“ донесінням про те, що немає майстерових, а, можливо, що були і зловживання, відписували, що нема і цим відволікали термін висилки. Року 1760-го підскарбій Гудович, що завідував будуванням дому Розумовського та національними строєніями, скаржиться гетьманові, що

1) Там-же спр. № 1731, року 1759. 2) Там-же спр. № 21525, року 1760,

3) Шафонський А. „Описание Чернигов. намѣстничества“, стор. 21.

4) Спр. № 1731, року 1759. 5) Спр. № 1731, року 1759.

„Полковие Канцелярії не высылають майстеровыхъ людей, но только саміе лишніе переписки дѣлають“. Він прохає Гетьмана підтвердити, щоб як його, Гудовича, вимоги, так і вимоги „Експедиції строєній“ негайно виконувано, щоб „не могло какой послѣдовать въ строєніи Вашей Ясн-ти Батуринаскаго дому и прочихъ національныхъ строєній остановки“¹⁾.

На роботу до „національныхъ строєній“ виганяли робітників та майстрів тільки з козаків, посполитих та їх підсусідків, але при фабриках та в маєтках власників, звідкіля виганяти на ці роботи ніхто не мав права, часто можна було знайти непоганих майстрів-фахівців. Через це доводилося іноді писати до Військ. Генер. К-рії, щоб вона вдалася з проханням у цій справі до власників. Одного разу Теплов радить Військовій Генеральній К-рії вдатися до всіх власників з проханням, щоб вони відпустили своїх столярів на роботу до Гетьманського будинку, що його необхідно „столярною работою убратъ, понеже счастливого Его Ясн-ти съ фамилиею прибытия скоро ожидается въ Малую Россию“, а „столярей ни за какие деньги невозможно здѣсь въ Глуховѣ такъ какъ и въ околчныхъ мѣстахъ сыскать“²⁾.

Таке саме скрутне було становище і з постачанням мулярів до будування цегляних будинків.

Року 1760 робиться публікація про присилку 10-ти мулярів до Батурина в Київському полкові, канцелярія відписує, що „ежели сищутся з сотень сего полку с каждой по одному, а з всѣхъ десять человекъ каменщиковъ, то будутъ выслано“. Далі Полкова К-рія пише, що в магістраті є майстрів досить, але вони „неподсудны полковой к-рії и выслать ихъ невозможно“, бо не можна мобілізувати майстерових, що приписані до фабрики, або належать тому чи іншому власникові.

Нарешті, Київська Полкова К-рія відповідає, що мулярів знайти „не чаемъ“ (не чекаємо, не маємо надії), бо ніяких цегляних робіт ніде тепер не провадиться, а будується цегляна церква в Козельці коштом Нат. Дем. Розумовської, то всі, які є, мулярі зайняті на тій роботі в Козельці, а більше мулярів нема³⁾.

Питання про оплату праці робітникам на національних будівлях вирішено в позитивному для робітників напрямкові, очевидно, через те, що на ці будування було асигновано певні кошти, але на практиці і „заплату“ і наряди та ордери вживають поруч. Коли нема змоги знайти охочих за плату, тоді вживають примусового вигону по ордерах.

Року 1755 голова Експедиції строєній Туранський запитує, чи платити, напр., пильщикам дощок (4 пари пильщиків), чи пиляння „ордеромъ велено производить“, бо всім іншим подібним фахівцям доводиться платити по контрактах⁴⁾.

Того-ж року 1755 треба перевезти з Новг. Сіверської сотні кілька байдаків каменю до Батурина та вапни з Мезинського майдану 7660¹/₂ чт.

¹⁾ Спр. № 9072, року 1760. ²⁾ Там-же спр. № 21526, року 1760-го.

³⁾ Там-же спр. № 9072, року 1760-го.

⁴⁾ Там-же спр. № 13311, року 1755-го.

Сотник радить узяти людей з полків Ніженського, Чернігівського та Стародубського „или подрядить кого з охотниковъ (11/І—55 р.“¹⁾).

Каменярам за умовою належало платити по 7 крб. від кожного навантаженого байдака. Камінь треба було бити за верству від Новг.-Сіверського монастиря і підвозити до такого місця на березі Десни, звідкіль зручно було-б вантажити на байдаки²⁾).

Архімандрит м-ря заборонив бити камінь (очевидно, то була земля монастирська) і конфіскував набитого на 3 байдаки каменю. Цей конфлікт Розумовського з монастирем заслуговує на те, щоб про нього сказати трохи більш, через те, що тут порушено інтереси робітників.

Гетьман звелів сповістити архімандрита, щоб він усе забране каміння повернув назад, „не входя в контру и ссору“, а як не поверне, то „на-рочною командою забрать“³⁾. Невідомо чим закінчилася ця справа, але незабаром архімандрита переведено до Гамаліївського м-ря, а новий ігумен сказав, що про цю справу нічого не знає і каменя не повернув. Камінь кудись перевезено монастирськими кіньми і вже пізніше провадиться листування, щоб монастир набив каменю на 3 байдаки за свій кошт, але чи монастир набив каменю та чи одержали каменярі належну їм платню, з справи невідомо.

Треба зазначити, що часто практикується в ці часи визначення плати по контрактах з одним або кількома особами підрядчиками, а той уже від себе платить якусь платню „молодикам“.

Контракти було складено на невеликі окремі будови переважно приватного значіння, як 2 флігелі, каретну шопу (клуню), кухню, пекарню, льох і т. и.⁴⁾. В контрактах зазначається, яка повинна бути будівля і як повинна бути виконана робота та загальна плата за цю роботу грошима та декілька пудів сала на додачу (див. окрему таблицю). Про те, як повинен підрядчик розплачуватися з „молодиками“, себ-то з своїми підмайстрами, ні в одному з контрактів не зазначено. У справі є тільки листування про це. Ломиковський року 1755 вимагає від Експедиції, щоб було заплачено столярам Наумову та Беяку за контрактом „для рос-платы с мастеровыми людьми“, бо як не буде видано грошей, то молодиків на роботі не можна буде вдержати — розбіжаться⁵⁾.

Взагалі про платню окремим робітникам архівні справи подають дуже мало матеріялів. Для „Експедиції строєній“ зручніше було мати справу з одною чи кількома особами, ніж провадити розрахунок з усіма окремими особами. Підвідчики взагалі платні не одержували. Але іноді в поодиноких випадках і підвідчикам визначувало певну платню від підводи. Наприклад, за приставку драниць з Топальської волости до Глухова року 1754 треба було заплатити по 60 коп. за кожну підводу. Але ще й у серпні 1755 року ці гроші не заплачено і Експедиція прохає їх

¹⁾ Там-же. ²⁾ Там-же спр. № 13311, року 1755-го.

³⁾ Там-же. ⁴⁾ Там-же, спр. № 181, року 1757-го.

⁵⁾ Там-же спр. № 13311, року 1755-го.

виплатити підвідчикам. Підвід тоді було мобілізовано тільки 20 з 5-ти сотень ¹⁾).

Звичайно, ні про яку плату не можна було й мріяти підвідчикам, коли їх мобілізовано тисячами. Так, наприклад, до 1757 року тільки до Глухова було мобілізовано з самого лиш Ніженського полку більше як 2.000 підвід і в тому з однієї Глухівської сотні 1.111 підвід ²⁾). Або пригадаємо вигін тисячами підвід до Перелюбської пущі та на Шовковицю.

Як майстрів „по дереву“ та мулярів, так і потрібну кількість майстрів по залізу та малярів, постачали національним строєнням теж за ордерами та нарядами, хоч про платню для них згадується завжди.

З деякими живописцями та малярами, так-би мовити, високої кваліфікації, складали певні писані контракти, але рядові маляри та ковалі, хоч і мали якусь, напевно устенну, умову про плату за роботу, притягувані до цієї роботи тільки примусово, а не тією обіцяною непевною платою.

Ці міркування можна підтвердити архівними відомостями про платню ковалям Батуринської „машинної“ кузні 1757 р., та малярам 1763 року. Цими роками кінчаються будівельні роботи на Теплиці та на Ганчарівці.

У справі про закінчення Батуринського Гетьманського будинку дано відомості про вимогу плати ковалям. Вони вимагають собі плату на підставі умови з ними, що її Експедиція строєній не додержала. Було умовлено, що їм буде заплачено по 1 крб. на місяць на скарбових харчах, але, як вони зазначають у своєму проханні, ні платні, ні харчів вони вже більш як місяць не одержують. Ось реєстр цих ковалів та розмір заробітку кожного з них:

Імення та прізвища ковалів (козаків Батурина)	Скільки днів працював	Вимагають		Дозволено заплатити		У в а г а
		Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	
1. Федір Коваль	25	2	50	2	—	
2. Мусій Цибуля	30	3	—	2	40	
3. Яків Полещук	40	4	—	3	20	
4. Тишко Полещук	30	3	—	2	40	
5. Лук'ян Синиця	25	2	50	2	—	
6. Лаврін Коваль	30	3	50	2	80	
7. Веремія Поліщук	3	—	30	—	24	
Разом	188	18	80	15	04	

Рахуючи по 3 коп. харчових грошей на день, щоденну роботу коваля оцінювано в 5—8 копійок.

¹⁾ Там-же, спр. № 13311, 1755 року. ²⁾ Там-же спр. № 6997, року 1757-го.

Оплату праці коваля можна вираховувати ще й з таких даних: сокира коштувала тоді 20 коп., а долото 12 коп. Фунт заліза на сокиру коштує 2 коп., а коса, щоб насталувати сокири, 10 коп. кожна. За матеріал для 8 сокир і 4 доліт заплатили 1 крб. 24 коп. Отже за роботу 8 сокир та 4-х доліт платили 84 коп.¹⁾

Підчас закінчення будівельних робіт як-найрішучіше вимагається вислати малярів для пофарбування та розмальовування будівель. Вимагають вислати малярів з усіх сотень Чернігівського полку з їх інструментами. Причому зазначають: „прислатъ не взирая ни на какіе отговорки при нарочныхъ приставахъ, чтоб не разбѣжались“²⁾.

Підбиваючи підсумки вищенаведеному матеріялові, треба констатувати, що для масового робітника, як нефахівця, так і фахівця, Батуринські та Глухівські національні будування були державно-громадською повинністю, що її кожен вільний громадянин, козак чи посполитий з своїми підсусідками, повинен був виконувати беззаплатно й своїм коштом.

Протягом XVI—XVII вв. такі повинності та будови траплялися таки частенько в звязку з війнами та ворожими нападами, напр., будування фортець, перевіз війська, то-що. Через це виконання планів що-до відновлення Батурина та Глухова, згідно з указом р. 1748, й мали назву „Національних строєній“.

Робоча повинність на Батуринських і Глухівських „строєніях“ була примусова з міркувань державно-громадського значіння цих „строєній“.

Ця примусовість ускладнялася деякими об'єктивними обставинами, як, напр., недостатчею робочої сили в-тій чи иншій сотні, недостатчею фахівців певного фаху взагалі на Україні, а може й тим, що недбало ставилася сотенна адміністрація до своєчасної висилки робітників (див. нарікання Гудовичеві стор. 129).

Через це і плановість мобілізації порушувано і тягар роботи розкладався не рівномірно, а тільки на плечі певної частини трудящої людности.

Цей момент треба розглядати як хибу даної системи, як зловживання системою мобілізації.

Робітники на цю надмірну примусовість, на позачергову роботу, часто реагували тим, що тікали з роботи, а влада розшукувала втікачів, карала за втечу і надсилала знов на ту саму роботу.

Такі характерні моменти, як власні харчі, струмент та знаряддя, мають для оцінки умов праці робітника важливе значіння. Всі робітники повинні були являтися на „національну“ роботу з власними харчами на місяць, а то й на більше часу, іноді навіть аж доти, коли роботу буде закінчено.

Струмент та знаряддя, як сокира, свердли, долота, заступи і т. и., робітники теж повинні були приносити свої.

За тодішньої дорожнечі на залізні вироби це була досить важка вимога до робітника, а коли своєчасної заміни не було, робітник часто потрапляв у безвихідне становище: або працюй голодний, або тікай з роботи, чекаючи за це кари.

¹⁾ Там-же, спр. № 181 1757 року. ²⁾ Там-же, спр. № 21928 1763 р.

Крім того, мобілізуючи на „національні строєнія“ на досить довгий час робітників, залишаючи їхні господарства підчас польових робіт без робочої сили, завдали шкоди взагалі цим господарствам.

Питання про плату за роботу порушувало тільки тоді, коли не було змоги добути безплатно робітників-фахівців. У таких випадках Експедиція запитувала Гетьмана або Ген. Військ. К-рію, як перевести дану роботу: найняти охочих; чи виконати її нарядами.

Безумовно, вигідніше було виконати роботу нарядами, бо грошей у Гетьманській скарбниці було обмаль і їх не ставало навіть для фахівців чужоземців, що працювали за контрактами, та на матеріяли.

Щоб схарактеризувати працю робітників на національних будуваннях з боку їх соціального значіння, треба звернути увагу й на той соціальний процес, що відбувався під той час на Україні.

XVIII вік на Україні характеризується як доба запровадження тут кріпацької системи. Покріпачення трудящих мас відбувалося в цей час швидким темпом, особливо протягом другої половини XVIII в. і таке з'явище, як масова мобілізація вільної людности, тільки всебічно сприяла запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях.

Додаток.

ЗМІСТ КОНТРАКТІВ НА БУДУВАННЯ.

Коли складено контракта	Що треба було збудувати та як саме	Розмір будівлі			За яку плату умовились
		Довжина	Ширина	Висота	
1757 р. 8/V	Флігель з льодовнею, з амбаром, 4-мя світлицями, 2 сіними, пекарнею — всіх „10 покоев“.	22 саж.	4 с. 2 ар.	5 ар.	150 крб. і 1 1/2 пуда сала
22/VI	Флігель на 12 кімнат, 3-є сінєй, 3 спальні . .	22 саж.	5 саж.	5 ар.	190 крб. і 5 пуд. сала
22/VI	Конюшня (на готовому цегловому фундаменті, вся гембльована всередині і знадвору) . . .	22 1/2 с.	6 саж.	5 ар.	150 крб. і 1 пуд сала
19/VII	Каретна шопа з сараями по кінцях та з чуланами для сідел і хомутів (теж гембльовані з обох боків)	17 саж.	5 саж.	5 ар.	70 крб.
29/XI	Добудова до флігеля .	7 саж.	5 саж.	5 ар.	20 крб.

В кожному з контрактів докладно описано, що саме і як треба виконати.
(Справа № 181 1757 року).

КИЇВСЬКА ФОРПОСТНА ЛІНІЯ.

Форпостна київська лінія трикутником оточувала київські околиці. Починалася вона на півночі від Київа коло Дніпра й шла недалеко від Київа (Межигірський форпост, Демидівський ф.) на Мостище, Романівку, Княжичі, Білгородку, Мотовилівку, Васильків і далі по Стугні, закінчуючись Стаецьким форпостом. Форпостна лінія сполучена з митним кордоном і в деяких пунктах було заведено митні комори — Межигірська, Васильківська, Стаецька з відповідними службовцями, грошовими книгами та ин. Таке з'єднання функцій робило з форпостів часом значно забудовані та людні пункти.

Завідували форпостами військові службовці більшого чи меншого чину в залежності від значіння самого форпосту, в залежності від місцевости, де був розложений форпост ¹⁾. Так само змінялась і кількість команди на форпості та її склад: входили до складу команди російські салдати та українські козаки з полків Гетьманщини ²⁾. Крім чатування на самім форпості та стримання тих, що хтіли перейти через кордон, команди робили регулярні роз'їзди в призначених напрямках, зазначаючи всякі сліди переходу гайдамацьких ватаг.

В деякі тривожні моменти таких форпостних команд бувало за-мало і доводилось їх підсилювати. Траплялась така потреба в часи внутрішніх заворушень у самій Польщі, коли доводилося мати обережність перед якимись несподіваними виступами або самостійними на власну руку рішеннями окремих регіментарів чи адміністраторів. Друга причина збільшувати обережність та підсилювати форпостні команди це поширення гайдамацтва. Сміливий напад гайдамаків на польське містечко, а то ще з вбивством місцевого губернатора (управителя) розворушував широкі маси польського панства, починались протести і до російської генерал-губернаторської влади вдавались з польського боку із рішучими заявами, що гайдамаки вільно організуються під боком російської адміністрації, вільно переходять через форпости, не затримані, не спинені і так само вертаються додому. От такі заяви з боку місцевого польського панства турбували більш російську адміністрацію, аніж лементи про тривоги, пролиту кров, стогін сиріт ³⁾. Докори про непереслідування гайдамацьких

¹⁾ Див. у Андрієвського Истор. матер. IV, 214—216.

²⁾ IX, 126—127. ³⁾ Истор. матер. IX, 113.

ватаг викликали відповідні накази про збільшення уваги до переходів через кордон та про зміцнення самих форпостних команд на випадок переслідування та озброєного стримання гайдамацьких ватаг.

Та крім польських скарг і сами гайдамаки своїм поведженням примушували збільшувати увагу до форпостних команд. Гайдамаки проходили через кордон без дозволу, а коли їх хотіли стримувати та спиняти, відбивались із зброєю в руках, заводячи завзяту стрілянину з форпостними командами. Такі випадки, як пригода з гайдамацькою ватагою в кінці 1751 р., коли гайдамаки аж 2 години билися з форпостними, примушували збільшити увагу до форпостів та розміщати там додаткові залоги на випадок озброєного стримання гайдамацьких ватаг.

Таку-ж виключну уважність до форпостної лінії коло Василькова виявлено було якось у звязку з чутками про якісь заколоти на Київщині за кордоном. Тоді дуже уважно стежили за розміщенням польського війська коло кордону та з свого боку теж розміщали команди по лінії від Стайок аж до Білгородки.

Пригоди з гайдамаками робили з форпостної служби турботну та важку службу. Переслідуючи гайдамацькі загони, не завжди можна було знати наперед, оскільки вони великі та енергійні, рішучі. Підчас переслідування гайдамацького загону до нього могли прилучатись інші товариші і таким чином переслідування могло ставати важке. Не дивно, що деякі з командирів форпостів не охоче брались за переслідування, особливо в глухих місцях, а через те викликали з боку поляків догани та часом певні підозріння що-до недбалости, а то може і хабарництва від затриманих, що, мовляв, за гроші давали гайдамакам спокійно відійти з здобиччю. Такі підозріння могли впливати і на службову кар'єру завідача форпосту. Утворювалась певна репутація, хоч простих зловживань і не можна було довести. Таку репутацію певної недбалости заслужив собі на справах із гайдамаками майор Танієв. За це замість його призначено иншого Лукіна, як діяльнішого.

Командний склад на форпостах не завжди відповідав тим складним умовам, у яких несподівано опинявся через заплутані міжнародні стосунки. В таких випадках доводилось обдумувати рішення, уникаючи загострення з сусідньою державою, але з другого боку — боючись пониження честі за-для своєї. З цим звязано нагадування службовцям — „содержать себя исправно и непостыдно предъ польскими комисарами и шляхетством“ або накази мати на форпостах певних офіцерів для розгляду сусідських суперечок.

Кордони не всюди були ясні, через те їх непомітно порушували і підчас перевірки кордонів виявлялись відхилення від них у той чи инший бік. Так, зазначено було що-до форпостів поблизу Мотовилівки, що вони місцями винесені на кілька верстов за кордон 1686 р. і в тій-же мірі зайняли землі належні до Польської держави; деякі відхилення доходили аж до 8 верстов (IV, 35). У таких випадках — як зазначали комісари в своїх донесіннях — право посесії вигідне за-для

російської сторони, бо затверджує фактичне пересунення кордону на польський бік.

В іншій місці поблизу Малої Снітинки повстало питання про перенесення митної рогатки від поселення, бо перед тим рогатка була поблизу форпосту, а пізніше пересунуто від форпосту до самих плотів села, а далі зайнято і середину вулиці. Визначаючи це, Комісія, як за-для ліпшої лінії, так для того, щоб задовольнити справедливі вимоги польського комісара, побачила потребу відступити на кілька сажнів і прохала дозволу перенести на інше місце рогатку. Рогатку коло Великої Снітинки вирішено перенести з огляду на невідгідне місце знаходження, бо це дало-б полякам можливість робити зловживання при поновленні рогатки (IV; 36—37).

В деяких околицях багнисті місця утруднювали затримання кордону, коли „російскою стороною ни доїхать ни дойти до (того) мѣста, гдѣ плотина“.

Пересунення границь не зівсіді залишалось невідоме польським адміністративним колам. В інструкції київським депутатам було зазначено про факт пересунення в Хвастівськiм ключі границі з Ірпеня та Стугни на Унаву, через що забрано більш як на 2 милі землі. Інструкція ставить рішуче питання про дальше заховання давнього кордону та зазначення місця форпостам, там, де і раніш вони стояли перед останніми цими змінами ¹⁾.

Нормальний хід діяльності форпостних команд часом ускладнявся ворожими вчинками з польського боку. На Мотовилівський форпост був такий напад. Староста Лесковський з маєтності п. Аксака зібрав досить люду з шаблями та киями; вони прийшли до рогатки, де були форпостні, били їх та рубали шаблями. Постраждали при тому вартові драгуни і салдати та селяни з маєтності Братського ман., а вахмістра полку Ново-Троїцького Глібова вбито зовсім; коней драгунських та салдатських угнали на свій бік. Щоб розслідувати справу, виряджено до Мотовилівки плац-майора Шинкієва, якому і доручено спільно з іншими розглянути на місці справу. Глібова було вже поховано на кордоні, а інших оглянуто та знайдено багатьох з ранами від рубання шаблями. Слідство встановило, що почали поляки ²⁾.

Умови форпостного життя мали і свої темні сторони. Виявлялося це особливо в часи якихось незвичайних пригод. Так, коли виникла пошесть р. 1770, на Межигірській митній заставі всі вимерли, окрім одного унтер-цолмейстра з канцеляристом, які покинули заставу, поселилися в лісі в курені, очікуючи, коли пошесть закінчиться; але при повороті оцим біженцям довелося зазнати труднощів від вартових, що вартували по дорогах та не пропускали підозрілих людей, так що довелося про це листуватися ³⁾.

¹⁾ Арх. ч. III, т. III, ст. 319—320.

²⁾ Київ. Центр. Арх. давн. акт., кн. № 202, док. 146.

³⁾ У Андрієвського в „Кіев. Стар.“ 1891, VIII.

Не завжди форпостні команди були забезпечені відповідним помешканням, часом вони мусіли це питання розв'язувати з деякими труднощами, викликаючи незадоволення місцевих мешканців. Так, Межигірський форпост, щоб улаштувати митних службовців, став займати келії монастирські ¹⁾. На це Межигірська братія пропонувала оселити митних службовців на хуторі Звіринці чи то в селі Петрівцях. Митні службовці взагалі були сусіди неприємні. Між ними виявилась якась пошесна хвороба і через те келії було спалено. Після того службовці зайняли старі келії схімника Івана, що той сам своїм коштом збудував поблизу монастиря в яру (с. 26), але їм там було тісно і вони почали поглядати на нові келії, не звертаючи уваги на заборони схімника. Скарга ця мала своїм завданням стримати заборону займати нові келії та турбувати там схімника. Це не стримало митних службовців і вони стали складати в нових келіях свої речі, діловодство та скарбові гроші. На дальші скарги митні службовці відповідали, що інакше вони не можуть розміститись, що пекарня потрібна їм, щоб готувати їжу та для житла, що за-для писаря не можна знайти іншого помешкання, що в коморі ставити скрині з грішми небезпечно, що вартовим трьом козакам та жовнірові нема де подітись, а перенести все до хутора Звіринця небезпечно, бо там довкола ліси і доведеться боятись гайдамацького нападу (29—30). Мало не рік тривала оця справа, аж поки митний унדר-цолнер почав нарешті звільняти зайняте під митну команду помешкання келій.

Видача платні не завжди була регулярна і часом ставила службовців у дуже скрутне становище, збавляючи можливості нормального життя. Зазначаючи важке становище через невиплату грошей, підкреслювали при тім, що це особливо незручно з огляду на постійні зносини та зустрічі з закордонними людьми, бо може викликати зневагу до російських службовців взагалі. Вартових не змінювали, і вони—перебуваючи зайвий час—не мали з чого жити: „лошади вовсе изнуренные, такъ что и разъѣзды на границѣ чинить не могутъ, равно и одѣяніе ихъ пришло въ крайнюю ветхость, питаются только милостынею“ каже одно донесіння ²⁾, в іншому читаємо: „въ исходящемъ вновь шостомъ уже мѣсяцѣ по неимѣнію кредиторомъ принуждены будутъ скоро видѣть крайнѣйшее положеніе къ пропитанію своему“ (IV, 36).

Перше завдання форпостної лінії це охорона кордонів від усяких порушень та переходів, зайняття земель по цей бік кордону. Для цього постійні форпостні обходи, тримаючись зазначеного кордону, перевіряли стан земель та зауважували кожну зміну, кожне втручання до земель по цей бік кордону, кожне пониження в лісі, то-що. Зазначене таке втручання до земель по цей бік кордону давало привід повідомити адміністрацію про порушення кордону. Збільшення випадків гайдамацьких нападів надавало особливого значіння таким регулярним роз'їздам форпост-

¹⁾ Андрієвський, Ист. матер. IX.

²⁾ Андрієвський, Ист. мат. IV, 29.

них, кожного дня, іноді і двічі на день. Зауваживши якийсь непевний слід, їхали по ньому та виясняли, хто це переїхав, обминаючи форпости, з якою метою. З сліду по болоті можна було бачити, що було коней з 20, а може й більше; з сліду, що знайшли між сусідніми форпостами в очереті, можна довідатися, в якому напрямі пішли; можна було йти за слідом, як він ішов по снігу вгору, так ішли гайдамаки вгору з верству. а потім пішли з гори й вийшли на шлях, та й сліду вже не стало. Знайшовши слід, треба було йти за ним, переслідувати та піймати гайдамацьку ватагу. Але тут бували випадки, що гайдамаки були ліпше озброєні, було їх більше, переслідування заводило форпостних далеко, небезпечно було на довго залишати форпости з малою командою і обережність вимагала покинути даліше переслідування та вертати назад, не вступаючи до боротьби з гайдамаками.

Збільшення гайдамацьких ватаг та боротьба з ними накладали на форпостні команди обов'язок допомоги в стеженню за непевними підозрілими людьми та затриманню їх — коли було можливо — підчас переходу через самий форпост.

Найпростіше, здавалося, завести певний контроль за тими переїжджими людьми, що викликали підозріння що-до участі в гайдамацьких ватагах. За основу для такого контролю прийнято пашпорти, з якими тільки і випускали за форпост. Щоб легше було контролювати, вимагали повороту через той-же форпост, з якого й виїздили, для цього в деяких форпостах задержували при виїзді пашпорт, щоб примусити вертати тою самою дорогою, якою їхали раніш. Оповідання учасників гайдамацьких нападів часто і починають з того, як оповідач заходив брати пашпорта за-для виїзду до степу і з ним виїжджав до форпосту, де подавав свого пашпорта на право виїзду.

Перевіряючи пашпорти та розпитуючи підозрілих на форпості, легше було затримувати підозрілих. Через те і на форпости часом давали повідомлення про підозрілих людей, збігців, яких треба було затримати. Повідомляючи адміністрацію про збігців, прохали разом з тим київського генерал-губернатора „предложить высокопоставленным ордерами обрѣтающимся в окрестности Кіева на форпостахъ и командующимъ офицерамъ, ежели на коемъ форпостѣ таковъ... без пашпорта явится, дабы взять подъ караулъ и за спросом... присланъ былъ“.

Дійсно, форпостні команди спинали, затримували підозрілих без пашпортів та тим не раз переривали їх блукання та злодійські авантури. Так, Конон Сиротенко наприкінці свого оповідання сказав — товариші казали, що поїдуть Дніпром до Січи, а він „перешедъ на російскую сторону форпостными козаками взять и отвезенъ в Гудимову Слободку, а изъ оной отосланъ на Лучанской, съ которого и присланъ на главной Васильковской форпостъ...“ ¹⁾. Там-же на форпості і зроблено йому першого допита про його походження та дальші пригоди ²⁾.

¹⁾ Истор. матер. IX, 127. ²⁾ сс. 126—127.

Вимоги паспортів примушували обходити форпости, коли хто не хотів зустрітися з форпостними командами. У зізнаннях учасників гайдамацьких нападів часто знаходимо вказівку про те, що вони обходили лісом форпости та очікували в лісі, коли можна йти далі. „Пошли лесомъ съ намереніємъ пройтить въ Польшу для розбою и подъ местечкомъ Василковомъ в лесу остановясь ожидали для свободного заграницу проходу ночи... дождавъ ночи перешли заграницу и, передневав в рощи, ночью пошли в полское село Копачевъ“ (зізнання Конона Сиротенка).

Коли форпостні виявляли партію підозрілих людей, що хотіли перейти лісом через кордон потаємно, тоді вони силувалися спинити їх силоміць. Озброєна гайдамацька ватага і собі починала стріляти, так що бували й поранені. Так, із свідчення К. Сиротенка знаємо, як ватага з 29 чоловіка відстрілювалась (було в них 11 рушниць та 4 пістолі), але форпостні поранили одного запорожця з ватаги та забрали його до Василькова. Решта-ж ватаги перейшла на інше місце і потім лісом вийшла на с. Копачі (коло Обухова), де пограбувала панський двір.

Коли ставало відомо, що на польським боці починалася якась тривога, форпостна команда готувалася до активного виступу на випадок, як-би розбишаки перейшли-б на російську територію. Отож, раз на Демидовським форпості вночі стало чути, що на польським боці зчинився крик, стрілянина з рушниць. Вартовий дав знати своєму капралові, той наказав усім вартовим взяти зброю та прислухатися до дальшого, що буде. Посилати людей дізнатися не можна було, бо — пояснює донесіння — від форпоста до польського містечка водою більш як 100 сажнів, далі через острів більш як 200 сажнів і ще через міст близько 100 сажн., так далеко послати дізнатися було неможливо. Окремо послано було вартових із зброєю до перевозу, щоб не перепускати підозрілих та затримати розбишак, як-би ті цілою партією хотіли-б перевезтись перевозом на цей бік на форпост¹⁾.

Іноді чутки про задуманий напад доходили до зацікавлених осіб і вони починали заздалегідь турбуватися про допомогу на випадок здійснення таких планів нападу. Тоді і відповідним місцевим форпостам давали наказа збільшити обережність та стежити за переходом підозрілих людей у зазначенім напрямі та в зазначеній місцевості, „для недопущенія отъ гайдамакъ къ разоренію...“.

Пасивна допомога в шуканню гайдамаків виявлялась у тому, що представникам з польського боку дозволяли переходити та шукати слідів на цім боці. Так, після гайдамацького нападу на м. Демидів приходив до форпосту староста, демидівський з тамтешніми людьми та шукав слідів гайдамаків. Але коло форпосту слідів не знайшли, на перевозі — „паромъ, лодка и шесть оказались сухи“ (V, 42).

Представники польської адміністрації вимагали, щоб їм робили якнайбільшу допомогу підчас переслідування гайдамацьких ватаг уже за

¹⁾ Истор. матер. V, 42.

російськими форпостами по українських селах. Утруднення що-до переходу через російські форпости викликали протести, скарги та навіть підозріння в допомозі гайдамакам. Тимчасом перехід через форпости озброєного польського загону, ніби щоб переслідувати розбишак, міг учинити спокійній сільській людині багато турбот та матеріальних збитків. Через те форпостні командири могли вагатися, чи робити полякам такі добросусідські послуги, яких вони вимагали¹⁾. З приводу гайдамацького нападу на Дідівщину коло Хвостова у серпні р. 1752 київський каштелян Воронич зазначав з подякою, що форпостний командир Снітинського форпосту дозволив перейти польським вартовим через форпост і далі переслідувати, тимчасом як на Плисецькій форпості такої допомоги не вчинили і трусу робити в селі не дозволили, щоб не чинити селянам зайвих турбот. Спеціально підкреслювали польські скарги поведження Плисецького монастирського городничого. Довелося в справі Плисецького городничого писати до київського мітрополіта, від городничого взято було пояснення в цій справі, чому він не допустив далі польських вартових. До польського регіментаря Ожги переслано було і пояснення городничого, як була вся справа і що він ніколи не переховував у монастирській селі учасників гайдамацьких нападів²⁾. Такі докори з польського боку справляли враження на російську адміністрацію і вона зараз-таки починала їх перевіряти, запитуючи пояснень з приводу польських скарг, щоб відвести підозріння.

Хід боротьби з гайдамацькими ватагами та умови переїзду шляхами дуже цікавили тогочасних торговельних діячів та купецькі валки, що звичайно, трималися ближче до форпостів. Торговий рух зупинявся на форпостах: крім охорони торговельного руху знаходили тут купецькі ватаги і митні установи і карантин. Поки форпостні розпитували про рух на шляхах та перевіряли папери купців, митні урядовці вираховували митні збори, а карантин виясняв, чи переїздили через якісь нещасливі місцевості і чи не могли завезти пошесті з собою. Таким чином формальності могли затягтися та примусити купців пробути на форпості довший час.

У київській околиці три форпости мали особливе значіння завдяки тому рухові, що через них одбувавсь. Це Межигірський, Васильківський та Стаєцький, відповідно до головних напрямів торгових сполучень Києва з сусідніми краями. З цих пунктів найбільш виграв від свого положення на торговім жвавім шляху³⁾ Васильків, невелике монастирське містечко під керуванням окремого монастирського городничого⁴⁾. Був тут окремий карантинний дім та при нім докторський

¹⁾ Іноді російська влада робила накази допомагати польським роз'їздам у переслідуванні розбишак на російській території (V, 30).

²⁾ Истор. матер. V, 47—52.

³⁾ Русовъ А. А. Русские тракты (мапа).

⁴⁾ Печерський монастир скарживсь, що під карантинний дім занято його монастирську землю і шукав за це собі винагороди VIII, 29.

дім, що про його перебудову було листування на початку 1750 років. Чутки про пошесть у сусідніх краях примушували затримувати переїжджих купців у карантині в ізоляції, щоб виявити можливість переносу пошести.

На форпостах переглядали речі переїжджих і часом звертали увагу на деякі листи, що їх навіть і відбирали. Так, з одного донесіння бачимо, що унדר-цолнер з застави, переглядаючи речі Дем. Голубева, помітив там „письмо незапечатанное подписанное стайковскому управителю іеромонаху Ієрониму, усмотрѣнное по нѣкоторому сумнительству, которое отобрано“. Окрім того, в зв'язку з листом допитували на форпості і самого Голубева, щоб в'яснити його стосунки до автора листа. На допиті затриманий не признався до якихсь ближчих зв'язків з автором листа та заявляв, що брав листа передати, не знаючи про його зміст.

Переглядаючи купецькі вантажі, мали на увазі виконання певних приписів про заборону експортувати деякі речі чи гроші, в зв'язку з торговельною політикою тодішнього російського уряду. Наказ р. 1744 забороняв вивозити через російські кордони золоті та срібні гроші і заводив на кордонах уважний догляд у цій справі ¹⁾. Згідно з цим наказом передивлялися, скільки та яких грошей вивозять ті, що виїждять за кордон, та часом конфіскували те, що було заборонено вивозити. На Романівськiм форпості поручник Яків Скурихін задержав у рожевського міщанина Микифора Шулкевича гроші золоті, 15 чужоземних червінців, що той показав підчас огляду. Гроші — як звичайно — відіслано до Києва і там записано як прибуток Київської губер. Канцелярії. Інший випадок трапивсь з богуславським губернатором Мих. Клечковським, що їхав на Переяславський ярмарок та віз із собою срібні російські гроші, щоб на них закупити на ярмарку крам. У розмові губернатор Клечковський заявив, що форпостним нема ніякого діла до цих грошей і коли він, Клечковський, не витратить оцих грошей на купівлю, то повезе назад через кордон і форпостним до того немає ніякого діла. Справді, Клечковський тих 100 карбованців сріблом, що взяв за-для купівлі, на ярмарку не витратив і повіз. На кордоні, згідно з наказом про невивіз золота і срібла, форпостний поручник гроші заарештував та переслав до Київ. губер. канцелярії, як звичайно. Розуміється таке затримання грошей викликало незадоволення купців, бо плутало їхні рахунки, а возити польські гроші не було рації, бо „на ярмаркѣ ис простыхъ людей не всякъ оную знаетъ“, як поясняв сам Клечковський з цього приводу. На випадок повороту з грішми, як це було з Клечковським та Шулкевичем, виникала в купців гадка брати на форпості, їдучи на ярмарок, посвідчення, з яким-би гроші випустили-б назад через форпост. Але форпостні не зівсіді на це погоджувалися, не знаючи, чи не буде тут

¹⁾ „а золотой и серебряной, какъ иностранной такъ и російской, всякой монеты и ни въ чемъ золота и серебра всемерно изъ Россіи не вывозить же и в томъ такожь крепкое смотрене и осторожность имѣть под опасеніемъ... штрафа...“.

якогось зловживання та їм за це догани. Втрачаючи гроші, купці не могли легко це забути і вже з-за кордону турбували російські установи, вимагаючи через польських адміністраторів повернути гроші, взяті на форпості, на що їм відповідали покликами на накази, „не собою чинитца, но во исполнение указовъ...“. І ось, повторюючи стару традицію, купецтво бралось за інші засоби повернути своє та взагалі зломити російську систему затримувати гроші. Це давній дуже засіб: кривди купцям від адміністрації певної країни повертати з купців тієї самої-ж країни. Ключковський отверто загрожував саме такою боротьбою ¹⁾ і, повернувшись до Богуслава, почав провадити обіцяну систему. У Богуславі було тоді 3 купців, один із Обухова, двоє купців великоруських, у першого взято 150 карб., двох інших Ключковський „со всіми ихъ в двухъ тамошнихъ лавкахъ товарами и денгами, арештоваль, задержалъ напрасно“. Подобиць про того купця не подано. Шулкевич удався у своїй справі до рожевського губернатора, і той теж загрожував заарештувати російських купців та їхні товари в Польщі. Російській владі довелося в цій справі відступитись від своєї системи, повернути купцям взяті в них гроші і за те вимагати, щоб і купцям із Росії було повернуто „безъ убыточно в скорости“ ²⁾. Загальне-же вияснення справи мала взяти на себе „Коллегія Ин. Д.“, порозумівшись з двором польським.

Завдавали купцям турбот і приписи про заборону вивозити деякі речі. Російська торговельна політика досить широко користалася з таких заборон, часто змінюючи реєстр т. званих заповідних речей, що ними не можна було торгувати приватним людям. Переглядаючи вантаж купецької ватаги, викривали заповідні товари, а це мало за-для купців погані наслідки. Контроль за тим, щоб не привозили приватні купці заповідних товарів, був уважний. Коли, наприклад, проходили через форпости на польському кордоні полонені турки, їх уважно трусили, щоб не пронесли з собою заповідних товарів. З цим переходом полонених турків зв'язано справу про ревінь, що віз із собою київ. мешканець Карамалій. Коли це було викрито, почали складну справу, виясняючи подробиці цього перевозу ревеня, як заповідного купецького товару. Турбот було багато, бо вимагали, як звичайно, свідків цієї події провозу, тимчасом ці свідки були по інших містах, не можна було їх знайти. Притягнули до цієї справи з заповідним ревенем ще й київську магістратську старшину, за те, що вона своєчасно не звернула відповідної уваги на цю справу: обвинувачено „за ту слабую команду и небре-

¹⁾ Цікаво, що він загрожував брати з купців за кожен карбованець, що його затримано на форпості, аж по 2 карбованці.

²⁾ Тут теж можна навести справу з київським міщанином Хвед. Кравченком, що в нього в селі Ходоркові шляхт. Щенявська заграбила 15 карб., бо в її служебника Куровського взято 14½ карбов. срібних, як заповідний товар (IV, 137). Може, такий самий характер мала і конфіскація в п. Стецького на Сорокошицькій форпості 7 карбов., на що він заносив скаргу до Погран. Комісії (Київ. Центр. Арх. давн. акт. кн. № 202, док. № 223).

женіє своей должности“ і вйта кийвського Войнича і замісника його бурмистра Ященка і інших ¹⁾).

Не за́всіди було ясно, чи вважати певну річ за заповідний товар, яким не можуть торгувати приватні люди. Таке питання повстало, наприклад, з приводу рушничного пороху, чи заборонено його продавати приватним купцям на Гетьманщині чи ні. Гетьманський уряд дививсь на це так, що така заборона продажу має силу тільки в Російській імперії, але не має ваги на Гетьманщині, і, як окремого наказу не було ²⁾), не згодивсь карати запорожців, обвинувачених у купівлі пороху в приватних людей.

Розуміється, купці могли знати про подібні заборони, бо в магистраті такі накази були, але часті зміни що-до заповідних речей заплутували купецькі плани та розрахунки. Більше мусіли страждати від цього приїжджі чужі купці, що довідувалися про заборони та неприємні перспективи від цього вперше на форпостах.

¹⁾ Истор. матер. VII, 120.

²⁾ „запретительного указа, чтобъ въ Малой Россіи отъ продавцовъ не покупать...“.

СУКОННА ФАБРИКА КИЇВСЬКОГО „ПРИКАЗА ОБЩЕСТВЕННАГО ПРИЗРѢНІЯ“.

Наприкінці XVIII та на початку XIX в. центральний російський уряд у зв'язку з військовими подіями, а тому й попитом на сукно для армії, заохочує приватних підприємців відкривати суконні фабрики. Тим, що бажали відкрити їх, видавали позики та робили різні пільги. Губерським „Приказамъ Общественнаго Призрѣнія“, що в їх завідуванні були богадільні та робочі доми, радилося теж завести такі суконні фабрики, притягаючи до роботи на цих фабриках, як це робилося за кордоном, той люд, що там перебував. Передбачалося, що вироблені на таких фабриках сукна Губерські Правління постачатимуть на одяг штатних команд та на інші господарчі потреби і таким чином можна буде примусити приватних фабрикантів бути казенними підрядниками сукна на армію¹⁾. Одержавши, очевидно, позику Київ. „Приказъ Общественнаго Призрѣнія“ і засновує р. 1809 таку суконну фабрику, будь-що-будь, перших робітників на цю фабрику набрано цього року²⁾.

Спочатку розташовано її було на Печерському в домі-богадільні, збудованому на магістратські кошти для безпритульних старців та калік, що не мали постійного місця перебування. В цьому будинкові р. 1812 жило 196 чоловіка. Це число складалося з 80 старців, що з них 30 було хорих, 106 чоловіка, зарахованих при фабриці, та 10 чоловіка службовців³⁾. Але недовго ця фабрика була на Печерському. Того-ж-таки 1812 року за наказом од військового губернатора Милорадовича складено було Комісію, що їй доручалося підшукати приміщення для військових шпиталів, бо їх було розташовано в окремих будинках „съ крайнею тѣсностью и неудобностью“. Ця Комісія вважала за потрібне відібрати у Приказа будинок, в якому розташовано було суконну фабрику. Уберезні того-ж року наказано було звільнити цей будинок, а фабрику перевести до Кирилівського монастиря, „въ коемъ на сей разъ можно нѣсколько потѣсниться“.

Проти цього переводу був київ. цивільний губернатор Катеринич; він завважав, що фабрика дає Приказові прибутку щорічних 5000 карб., а коли буде переведено її в інше місце, то вона не зможе продуктивно

¹⁾ П. С. З. Р. Им.. т. XXV, № 18323, т. XXX, № 23132.

²⁾ К. Ц. Арх. Дав. Актів, спр. № 303.

³⁾ Ibid. № 13083, арк. 62.

працювати, а тому й давати такі прибутки, окрім того й нікуди перевести хорих, що містилися в богадільні. Не зважаючи на це, вимагали негайно виконати наказу й 13/III почали перевозити фабрику. Частину мешканців розподілено було по інших богадільнях, хорих-же 30 чоловіка тимчасово залишили в старому невеличкому будинкові, що був у тій-таки садибі, а все фабричне приладдя зложено було на якийсь час у підвалі богадільні, бо разом не можна було всього вивезти.

З 16 березня того-ж року фабрика почала працювати вже в новому приміщенні, в садибі Кирилівського монастиря. З доповіді головного наглядача фабрики ми довідуємося, що всі приписані до фабрики люди розмістилися в двох будинках: богадільні та інвалідному. Ті, що розбирали вовну та пряли на прялках, оселилися в богадільні в залі та 4-х кімнатах укупі з богадільними мешканцями. Тут-же мусіли жити й жінки ¹⁾, що працювали на фабриці. В інвалідному будинкові — в залі та 2-х кімнатах, де раніш були офіцери та салдати, поставили 4 фабричні варстати, коло них-же мусіли жити й ті, котрі працювали на цих варстатах. Отже виходить, що довелося потіснитися, як тільки можна було.

Коли фабрика була на Печерському, вона працювала на 6 варстатів, коли-ж переведено було її до Кирилівського подвір'я, то, очевидно, не можна було розташуватися на всі варстати, й фабрика почала ткати тільки на чотири ²⁾. Особовий склад фабрики складався: з одного наглядача, одного майстра та 35—50 робітників. Хто був за майстра, нам не відомо. Робітники, як можна здогадуватися, не були справжніми фахівцями. Набирали їх з як-найрізноманітнішого елементу: з волоцюг, безпашпортних, засуджених до Сибіру, але яких не можна було туди відрядити через кволе здоров'я, з духовних осіб, за різні провини позбавлених духовного сану, то-що. Число приписаних до фабрики людей не було постійне: часто-густо ми зустрічаємося з утечами з фабрики, як одиночними так і гуртовими — по 5—6 чоловіка. Приказ мусів мати постійну охорону, щоб запобігти цим утечам ³⁾. Всі, що вступали на фабрику, попадали в розпорядження майстра для навчання.

Що-до заробітної платні, то платні, встановленої, відколи почала існувати фабрика, додержувано до 1824 року. Цього-ж року наглядач фабрики докладав Приказові, що ціни на продукти зменшилися і сукно, вироблюване на фабриці, не можна продавати по цінах, встановлених раніше, а тому треба зменшити заробітну платню. Приказ погодивсь із цим (див. табл. на стор. 147).

Отже ми бачимо, що найбільш зменшено заробітну платню чесальникам, прядильникам та майстрові ⁴⁾. Витрати на утримання робітників

¹⁾ Жінки иноді перебували на фабриці з своїми дітьми. Отже у 1832 році на фабриці було дві жінки, що мали по двоє дітей до 10 років (К. Ц. Арх. Д. Ак., спр. № 303).

²⁾ Ibid., спр. № 13033, ар. 66.

³⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак., № 1802, ар. 86.

⁴⁾ К. Ц. Арх. Дав., Ак. спр. № 13086, ст. 309. Треба додати, що наглядач фабрики одержував щомісячної платні 37 крб. 12½ коп., тесляр 1 крб. 25 коп. на місяць.

фабрики теж було зменшено, і коли перед 1824 роком витрачалося що-дня на кожну душу 12 коп., то після 1824 року ці витрати зменшено до 10 коп.

№ 1. ОСЬ ЯК РОЗЦІНЮВАНО ПРАЦЮ НА ФАБРИЦІ ПЕРЕД І ПІСЛЯ 1824 р.

	До 1824 р.		Після 1824 р.	
	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
Скубельники вовни — за 2 п. 10 ф. виготовленої вовни.	—	90	—	90
Чесальники („гремпельщики“) — за 2 п. 05 ф.	1	6 ¹ / ₄	—	85
Прядильники на основу — за 32 ф. вовни	2	34	1	75
„ на підткання основи — за 46 ф.	1	38	1	38
Ткачам виплачувано від витканої половинки сукна, в якій було 30 арш.	1	20	1	20
Шпильщикам—від половинки.	—	20	—	20
Майстрові— від половинки.	—	50	—	40

Що-до кількості виробленого сукна, собівартості його та продажної ціни, то ми маємо відомості про це, починаючи тільки від 1820 року, які тут і подаємо (див. на стор. 148).

З цієї відомості ми дізнаємося, що кількість виготовленого сукна збільшується до 1823 року, а потім значно зменшується. Собівартість сукна зменшується з 2 крб. 11 коп. — 1820 року до 1 крб. 59¹/₂ коп. — 1827 року. Це пояснюється тим, що зменшилися заробітна платня та витрати на утримання робітників.

Вовну для фабрики мусіли закупляти в силу потреби на приватному ринкові, бо на оголошення контрактів на постачання її ніхто не з'являвся ¹⁾).

Як ми вже були навели, одколи фабрику переведено з Печерського до Кирилівського подвір'я, вона почала виробляти сукно тільки на 4 варстати. Але й те сукно, що вироблялося, збували не швидко. Головним споживачем його було Київ. Губ. Правління, що закупало його на одяг різних команд, в'язнів та для пересильних до Сибіру. Певно, Приказ і пристосовував вироблення свого сукна до цих потреб, бо можна помітити, що сукно виробляли тільки сіре на колір, а іноді випускали з фабрики в не зовсім обробленому вигляді. За весь час з 1820 по 1833 рік ми зустрічаємо тільки два випадки продажу приватним купцям: це в 1822 році, коли було продано зовсім готового (підстриженого та спресованого) сукна 2100 ар., та в 1828 році — продано 24 половинки ²⁾).

Ціна на сукно, що її встановлював Приказ, очевидно, була невисока, але якістю воно не могло конкурувати з сукном приватних фабрикантів. Це й примушувало Приказ надавати особливої ваги підрядному постачанню сукна для Губ. Прав. і стежити за тим, щоб ці підряди не переходили до інших рук ³⁾).

Отже в 1832 році трапився такий випадок. Губ. Правління оголосило переведення торгів на постачання одягу для в'язнів та пересильних. Ціну на одяг було встановлено: за теплий одяг чоловічий 37 крб., жіно-

¹⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак. № 1802, ар. 70—2.

²⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак., спр. 13084, ар. 15, спр. № 1802, ар. 133.

³⁾ К. Ц. Арх. Дав. Ак., спр. 13086, ар. 309.

чий 30 крб. 60 коп.; за літній чоловічий і жіночий однаково по 19 карбованців. Заяву на постачання цього одягу було подано й від головного наглядача суконної фабрики, Воронкова. Інших підрядників не було й підряд передано було Воронкову, як приватній особі. Коли про це довідався Приказ, то він удався до Воронкова з запитанням, чи не шкодитиме це його праці на фабриці й чому він не погодив цієї справи з Приказом. Пояснення, що їх дає Воронков, свідчать про той стан, у якому перебувала фабрика. Він констатує, що на фабриці бракує постійних робітників, бо всі, котрі працюють, перебувають тимчасово з-за шматка хліба, не маючи до роботи ні навичок, ні здатности. Ціна на сукно на приватному ринкові зменшилася, а собівартість приказного сукна така висока, що продати його покупцям з вигодою для Приказа стає неможливим. Це ніби-то й спокусило Воронкова взяти на себе постачати одяг Губ. Правлінню з тим, що пошиття цього одягу він передає київському міщанинові Голикову з сукна, вироблюваного на фабриці. Приказові нічого не лишалось, як тільки погодитися з цим¹⁾.

У якому стані перебувала фабрика пізніш і коли вона перестала існувати, відомостів у нас немає; ми можемо тільки гадати, що, очевидно, продукція її де-далі занепадала, а той факт, що Київ. Губ. Правління почало переводити торги на постачання одягу й сукна на його потреби, а не забирати без торгу сукно на цій фабриці, повинен був тяжко відбитися на її становищі, бо вона втрачала головного, коли не єдиного, споживача своєї продукції.

№ 2

Т А Б Л И Ц Я²⁾.

Додаток

	Кількість вовни в пуд.								С у к н о							
	Залиш. на початок ро- ків		Придбано		Ціна пуда		Витрач. за рік вовни		Залиш. на почат. рок.	Виробл.	Продано	Ціна за арш. продан.		Вартість сукна на фабриці		
	П.	Ф.	П.	Ф.	К.	К.	П.	Ф.	Арш.		Арш.	К.	К.	К.	К.	
За 1821 р. почин. з грудня	152	25	268	30	10	80	294	30	5280	3930	3450 готового 1830 не оброб.	2	90	2	11	
1822 рік	126	25	406	—	11	40	348	30	3930	4650	2100 1830	2	99 70	2	11	
1823 рік	183	35	410	10	9	—	326	10	4650	4350	3000	2	70	1	99½	
1827 рік (3¼/1) .	168	5	117	—	7	80	166	20	3000	2220	2010 990	2 1	10 90	1	59	
1829 р.	180	5	152	20	10	80	209	10	2640	2790	1293 720	2 2	10 —	1	60	
1832 р.	132	5	102	20	8	80	173	10	2828¾	2310	2069	1 2	90 10	1	81	

¹⁾ Спр. № 303, ар. 119—137.²⁾ Відомість цю складено на підставі справ №№ 13084, 13.085, 13086, 13087, 13088 та №№ 303, 304. Київ. Ц. Арх. Дав. Акт.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

ВІННИЦЬКЕ СЕЛЯНСТВО 1840-их рр.

ПРОТИПАНСЬКИЙ РУХ У с. КУСТОВЦЯХ ТА ЗАЛИВАНЩИНІ ВІННИЦЬКОГО
ПОВ. НА ПОДІЛЛЮ.

Перша половина ХІХ ст. на Україні, зокрема Правобережній, і найбільш середина його, багата революційними рухами. Але властивим типом їх на Україні був тип селянського заворушення. До цього призводило неможливе становище селянина-кріпака, що був в очах поміщика річчю, ба знаряддям для його збагачення. Його робочу силу визискувано надзвичайно, поруч з цим економічне становище селянина-кріпака було таке важке, що йому лишавсь тільки один шлях: протестувати проти поміщицької експлоатації всіма засобами: скаргами, втечами, відмовленням йому в покорі, замахом на його життя і повстаннями. В деяких випадках такими скаргами хотіли звернути увагу влади, і, справді, деколи влада, не без вагання, з причин політичних (раз справа йшла про польську шляхту) намагалася становище селян поліпшити. Хоч, з другого боку, коли минав критичний момент, поміщик дуже часто знов вертав до старого, та ще в гірших формах.

Економічною стороною становище селян на Правобережжі було не однакове. Коли певна невелика група селян (переважно з тяглих) і була досить добре матеріально забезпечена, то переважна маса селян землі й робочої худоби або зовсім не мала, або мала дуже небагато. Зокрема забезпечення землею було дуже не однакове: деякі тяглі господарства селян володіли наділом у 10—15 десятин, напівтяглі—5 дес. і т. и. До речі, треба ще сказати, що поміщик мав право замінити селянам одні участки землі на інші. Це давало йому можливість із зростом хліборобства забирати селянську землю і давати селянам замість неї землю непридатну до хліборобства, а це викликало часто хвилювання селян. Отже були забезпечені землею тільки селяни тяглі та почасти напівтяглі. Але ці дві групи становили тільки невелику частину всієї селянської людности; більшість-же становили піші, халупники, огородники та бобилі і т. и., — народ, що не мав, або сливе не мав ні землі ні робочої худоби. Напр., на Київщині пропорція між цими групами селянської людности була така:

Селянських господарств тяглих і напівтяглих	було—30%
” ” піших	” 55%
Огородників, бобилів	” 15%

Таким робом, хоч трохи забезпечених землею селян було дуже небагато. В постійній пропорції до землі стояла й кількість робочої худоби у селян, бо поміщики нормували земельний наділ у селян у зв'язку з забезпеченням їх худобою, відбираючи його, коли худоби ставало мало. Обов'язки селян полягали в панщині, виконуваний кілька разів на тиждень, а також шарварків (будівельні роботи) та згонних днів (улітку). Окрім того, була підводна повинність, доводилося тримати варту по ночах, жінкам прясти пряжу для економії, були ще деякі інші роботи та датки. Всі ці повинності селянські регулювали певні інвентарі по маєтках. Оскільки складали ці інвентарі здебільшого сами пани, то існування їх не впливало на важкість й легкість панщини; окрім того, селяни не мали захисту проти поміщичої влади, що давала панам повну можливість нехтувати навіть уже складеними інвентарями. Норма панщини була неоднакова. Офіційно за інвентарями вона була така: в $\frac{1}{3}$ Правобережжя виконували її з душі, в $\frac{2}{3}$ від двору (з господарства). Коли панщину накладалося від двору, то це було корисне для багатосімейних господарів, де було кілька робітників у родині. З душі панщина, за інвентарями, пересічно рахувалася 3 дні з чоловіка і 3 дні з жінки на тиждень. Від двору теж пересічно 3 дні на тиждень. Крім того, згонних днів звичайно 12 на літо, а також різні грошові данини й внески. Але в дійсності панщина була далеко важча, часто 4 дні на тиждень, а то й 5—6 з душі. Впливало на це й те, що поміщик часто платив за селян деякі податки до скарбу, а потім переводив ці грошові податки на селянські робочі дні і при тому обчислював їх далеко нижче від звичайної вартості. Окрім того, часто практикували панщину уроками, себто давали певний урок, що його мали закінчити, скажім, за 1 день, тимчасом як його було важко виконати й у 2. Ці уроки нормували звичайно поміщики, і селянин од них не міг відмовитися. Це важке становище селянства призводило до численних хвилювань та заворушень, кількість яких де-далі зростає близько середини XIX в., коли зростають і повинності селянські. Нарешті, це, як відомо, почало звертати увагу деяких адміністраторів, зокрема Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Бібікова. Він починає з 1840 р. вживати заходів, щоб був заведений один інвентар для всіх поміщицьких маєтків, якого мали-б триматися поміщики. Треба сказати, — це певною мірою викликано було в нього бажанням трохи захитати становище поміщиків-поляків; після повстання 1831 р. Влада спочатку вагалася, але хвилювання і незадоволення селян, що, як рапортував Бібіков, почали „приходити кь онному (правительству) въ охлаждение“, не бачучи допомоги, а головне різанина панства в 1846 р. в Австрії, приневолили його розв'язати цю справу в прихильному для селян розумінню. На початку 1848 р., як відомо, видано інвентарні правила, обов'язкові для всіх поміщиків під загрозою військового суду. Ці інвентарні правила приймали за основу пересічний тип панщини на Правобережжю. Це мало бути все-ж певною полегкістю для селянства, що радо зустріло запровадження цих пра-

вил. Треба сказати, що вже сама чутка про те, що їх незабаром запровадять, викликала поміж селянами, особливо в 1847 р., сильні заворушення, бо селянство чекало повного знесення кріпацтва. Завдяки цьому й заведення цих правил викликало часто хвилювання. Хоч узагалі, повторюємо, селяни здебільшого зустрічали заведення цих правил дуже радо, як певний перший крок у полегшенню їх становища ¹⁾).

Але й ці інвентарні правила не направили становища селян. Після першого обурення поміщики швидко знайшли можливість обходити ці правила. Передусім, частина з них, головне росіяни, цілком не виконувала цих правил, по-друге — вихід полягав в урочному становищі. Поміщики починають найбільш робити панщину уроками, що призводило до того, що селяни замість трьох днів на тиждень мусіли працювати 5—6. Напр., день жнив рахували в 1½ копи й більш, чого в один день ніяк зробити було не можна. День оранки, за уроком, розтягавсь на добрих 1½—2, і т. и. А до того поміщики накладають на селян ще й усякі додаткові податки. Окрім того, по-за інвентарями залишилися ще повинності, що їх накладала держава (напр., висилки їх направляти дороги для війська і т. и.). Все це робило становище селян важчим. Як пише сучасник ²⁾, підчас молотби „у крестянина жена и двое дѣтей отбывающих барщину, положенную на 4 души — экономія выбрасывает по 3 копы, т. е. всякая душа должна была отбывать въ недѣлю три урока, и бѣдный мужикъ цѣлый день первый только носитъ изъ скирды 12 копень въ свой стожокъ, а затѣмъ молотить и молотить, а если до субботы не кончить урока, то его молотятъ“. Характерно, що весь цей час (з 1848 — 1861 р.) цей-таки сучасник зве урочним. Таким робом, як до запровадження інвентарних правил, так і після їх запровадження доля кріпака була надзвичайно важка. І не дивно тому, що селяни цілою низкою заворушень відповідали на панські утиски як до інвентарних правил, так і після запровадження їх, побачивши, що це не та воля, якої вони чекали.

Взагалі, з 1826 по 1854 р. на Правобережжю було 39 більших хвилювань, про які було донесено міністрові внутр. справ ³⁾). А скільки ще було дрібних вибухів придушуваних місцевими силами, що за них не подавали до відому вищих кіл.

Серед низки справ про ці заворушення, що знаходяться в нашому розпорядженні ⁴⁾, ми вважали за можливе виділити одну з них. Ми вважали за можливе зробити це, не вважаючи на те, що студія наша втрачає, безперечно, частину своєї вартости через цей огляд тільки одного випадку, що не дає підстав зробити висновки, — бо ця справа є надто цікава і різноманітна. Ми бачимо з неї різні роди утисків панів та спо-

¹⁾ Але треба сказати, що радість їх тривала недобго, швидко селяни бачуть, що ці інвентарі їм нічого не дають.

²⁾ Воспоминанія подольскаго старожила. „Кіев. Ст.“ 1898, кн. II, ст. 50.

³⁾ Ці всі селянські рухи на Правобережжю ще мало не цілком не досліджені.

⁴⁾ Автор працює над дослідженням селянських рухів на Правобережжю в першій половині XIX ст. (до 1861 р.).

соби експлоатації поміщиком селян, а також їх пригнічення, а поруч із тим і способи боротьби селян з цими утисками; з цієї справи виступають яскраво настрої тодішніх урядових кіл, звичайне поводження маршалків у таких випадках і поруч із ними уперте прагнення селян волі, гостра зненависть селян-кріпаків до своїх експлоататорів.

Хвилювання селян почалося в с. Кустовцях поміщика Гижицького. Становище селян було в цьому маєтку взагалі досить важке, але від 1840 р., коли помер старий поміщик і вступив у володіння молодий, Ян Непомук Гижицький, становище їхнє стало цілком неможливим. Панщина зросла до 6 днів на тиждень, постійні карі позбавляли селян здоров'я, землі селянські забиралося і т. и. Це приневолювало селян хвилюватися, подавати скарги і т. и. Але успіху ці скарги не мали. Обурення селян де-далі зростало і, нарешті, 23 липня 1847 року терпець селянам увірвався.

Почалася справа з дрібнички, порівнюючи з іншими утисками. Коли 23 липня селяни вийшли на панщину, — на жнива, то комісар (управитель) Пухальський, поставивши їх у ряд, почав сікти десятських за те, що деякі люди з їх десятку не вийшли, а також деяких селян за те, що вони опізнися. Це обурило селян, і всі вони, понад 400 душ, рушили до поміщика скаржитися на управителя. Та коли вони звернулися з скаргою до пана, то той закричав на них, нехай-би вони йшли працювати, інакше він ще свого їм додасть до управителевої карі. Селяни почали було сперечатися, але побачивши, що козак несе вже різки, вирушили з панського двору, і трохи вже в меншій кількості пішли в станову квартиру, але станового пристава, Креповича, не застали. Тут канцелярист прийняв скаргу і порадив їм іти по домах, що частина й зробила. Та упертіші селяни (64 душі), знаючи, певне, що скарги до станового ні до чого не призводять, вирішили йти до самого Подільського губернатора, генерал-майора Сотникова. Вони вирушили до Вінниці, але по дорозі вони зустріли поміщика-єврея (як сказано в справі) Піуса Борейка; дізнавшись про їхню справу, він поставивсь до них спочутливо й порадив їм іти до Хмільника, бо губернатор має на ранок там бути. Селяни так і зробили. Прийшовши до Хмільника, вони заявили поліцмайстрові про те, що прийшли подати скаргу, і дійсно дісталися до губернатора, якому й оповіли про свою справу. Скарга їх спільна полягала в тому, що поміщик дуже суворо карає їх, а також примушує робити колосальну панщину, від понеділка до суботи включно, а через те селяни не встигають обробляти своїх ґрунтів і мусять віддавати їх із половини селянам суміжних сіл. Окремі селяни теж висловлювали свої кривди, що найбільш полягали в скаргах на жорстокі карі (один селянин показав, наприклад, спину, що ціла гнила від ран, які повстали від січення його різками), на те, що їхнім жінкам дається дуже мало льону, а вимагається прясти багато, а один скарживсь ще, що його жінку, вагітну, було взято на панщину, де вона викинула мертву дитину; не маючи сили нести її додому (бо й сама ледві дійшла), вона залишила її там, і її з'їли собаки.

Окрім того, кілька селян заявило, що вони вже скаржилися раніше старшому приставу і за це їх тільки покарано...

Поміщик Гижицький, що приїхав у цей час до Хмільника, пояснював розміри панщини тим, що селяни йому багато винні й за це відробляють панщиною. За деякі інші скарги відмовився незнанням. У відповідь губернатор наказав йому поводитися згідно з законами, не переобтяжувати селян панщиною і т. и., а селянам обіцяв послати комісію для розсліду з свого урядовця для доручень, жандармського офіцера і вінницького земського справника. Тимчасом доручив справникові потайки розслідувати справу.

9 серпня справник подав наслідки свого розслідування:

1) Селяни пішли скаржитися головне не з-за кар, а з-за великої панщини, що її не записувано в книжках.

2) Селянської панщини, згідно з інвентарем, належить на рік 180 день з душі, з них 12 літніх (згонних) та 12 шарваркових. Але в дійсності селяни працюють далеко більше. Поміщик Гижицький пояснює це тим, що селяни винні йому до 5.000 крб. і відробляють йому панщиною, а він розраховується з ними наприкінці року, погашаючи частину боргу. Але селяни закидають, що це робиться за бажання поміщика, а не так як належить.

Суперечка між поміщиком та селянами ще йшла про те, що поміщик вимагав, щоб селяни працювали три дні на тиждень з душі, а селяни хтіли від господарства. В інвентарі-ж Кустовецького маєтку про це не згадано.

3) В Кустовцях фабрик немає, але хліборобство велике.

4) Селяни досить багаті (!), мають по 18 моргів землі (рілля й сіножать) і робочу худобу. Тільки бідніші віддають землю з половини.

5) Жорстокого поводження з селянами не помічено й карають їх різками рідко (!).

6) За управителем Пухальським нічого поганого не помічено.

7) Що викидали жінки дітей, такі факти дійсно були, але, як гадає справник, вони залежали від різних випадкових обставин, а не від поводження управителя.

До цього справник додає, що селяни, повернувшись з Хмільника, не цілком виконують панщину, а також кажуть „дерзости“. Тому він вважає за потрібне, щоб придушити хвилювання селян, поставити тут військову команду, не менш як у 250 душ. Окрім того, він зазначає, що селяни всі виступають дуже однотайно і знайти привідців між ними не можна.

На цю останню пропозицію генерал-губернатор Бібіков, що його було повідомлено про події, дав свою згоду і прохав Подільського губернатора зробити відповідні розпорядження, зазначаючи, що це зробити треба для прикладу іншим, бо згідно з його відомостями по Поділлі почали ширитися чутки про повстання.

І справді, вже 12 серпня надходить звістка про селянські заворушення в с. Заливанщині (або Заливайщині), маєтку пом. Поповського,

що лежав на південний схід від Кустовець, і куди хвилювання перейшли з цього села. Про це повідомляв генерал-губернатора поміщик Поповський, у доповідній записці. Селяни, як він каже, шукають волі або принаймні хочуть стати скарбовими, не слухають поміщика і т. и.; вони організували, як він каже, своє правління, якого й слухаються, збирають на нього гроші і т. и., тим селянам, котрі ще виконують розпорядження поміщика, загрожують, домагаючися, нехай-би вони пристали до руху, усіх дворових обіцяються віддати в рекрути. На жнива, хоч вони й вийшли, але працюють дуже неохоче й поволі. Священника й поміщика не слухають, земського справника, що приїздив у Заливанщину, вислухали, але по його від'їзді знов хвилюються і посилають у сусідні села, закликаючи селян до непокори. Працюють дуже неохоче і, як гадає поміщик, чекають якогось прецедента (напр., покарання одного з них, то-що), щоб розпочати повстання. Поміщик прохає йому допомогти.

У відповідь генерал-губернатор наказав виїхати туди своєму урядовцеві для доручень — майорові Познякові, що мав розслідувати справу і вжити всіх заходів, включно до військової сили, щоб придушити рух. Рівночасно генерал-губернатор повідомив про цю справу Подільського губернатора і пропонував йому виїхати самому в Заливанщину, що той і виконав 14 серпня.

На деякий час відомості уриваються. Тільки за тиждень з'являється знов листування в цій справі. 21 серпня майор Позняк пише конфіденційного листа до Бібікова, що в ньому скаржитися на Подільського губернатора Сотникова, який займається, за його словами, тільки відмінюванням дієслова „говорити“. Він пише, що той кличе до свого кабінету селян по черзі й цілими групами й довго вмовляє їх бути спокійними та виконувати панщину, — замість того, щоб ужити рішучих заходів.

Рівночасно з цим листом надходять до генерал-губернатора й офіційні рапорти як майора Позняка, так і Подільського губернатора. За цими рапортами дальший хід справи змальовується так.

Приїхавши до Заливанщини, майор Позняк зараз-таки розпочав слідство, причому знайшов, ніби-то в селян є привідці (до 10 душ найактивніших селян), що їх він за рапортом до губернатора вважає за потрібне заарештувати й суворо покарати. Між селянами панує думка, що вони мають бути вільні або хоч скарбові, про що вони подавали прохання-скаргу. Як довідався Позняк, це прохання писали два однодвірці м-ка Махнівки: Проспер Маркевич і Іван Гедзинський, що зробили це на прохання писаря Махновської громади — Крижанівського. Усіх трьох було з наказу Позняка заарештовано й привезено до Заливанщини. Селяни, довідавшись про це, з'явилися другого дня до нього і прохали звільнити заарештованих; вони казали, що ці однодвірці не винні, що вони писали тільки на прохання селян, і вимагали, щоб у противному разі майор Позняк заарештував їх усіх. У відповідь Позняк наказав забити арештантів у кайдани й відправити до Бардичева у в'язницю.

В с. Кустовцях і Заливанщині були тимчасом поставлені розсильні команди.

Подільський губернатор приїхав у Заливанщину допіру 18 серпня. Передусім він узяв економічний список селян і намітив з нього 35 господарів (з різних груп—тяглих, піших і т. и.), яким наказав з'явитися до нього. Але натомість до нього з'явилася вся громада і з плачем почала скаржитися та прохати справедливости. На всі вимоги губернатора йти на панщину вони рішуче відмовлялися, обіцяючи, правда, відробити її замість цього дня в суботу.

Як з'ясувалося згодом, ця впертість селян залежала від того, що вони побоювалися начеб-то ці трицять п'ять господарів покликані для покарання.

Скарги, які принесли селяни, що їх викликав і розпитував губернатор, були такі:

1) Величезна площа засіву в поміщика, що потребує величезної панщини. Селяни відбувають панщини 5 день на тиждень, лишається вільною тільки субота, але коли трапляється свято, то замість нього селяни мають працювати в суботу. В жнива примушують працювати всіх поголовно. Праця провадиться уроками, причому їх дається такі великі, що одноденну урочну працю ніколи в один день зробити не можна. Обрахунки-же панщини поміщик провадить неправдиво й кривдить селян. Жінок примушує прясти дуже великі мотки, причому льон і коноплі дається напівгнилі, так що доводиться докладати своєї.

2) Селян дуже жорстоко карають. Гуменний Ясник б'є селян просто нагаєм, а вагітних жінок ставить на важкі роботи, через що 8 з них тепер загубили дітей.

3) Крім того, були висловлені різні особисті скарги селян, що найчастіш полагали в скаргах на відібрання у них сіножатей, робочої худоби і т. и. Багато також скарг на жорстоке поводження поміщика та економічного персоналу.

Такі були в головних рисах скарги селян; крім того селяни заявляли, що цілком задовольнити їх може тільки увільнення від поміщика, якого вони не хочуть мати за пана.

Не вважаючи на те, що й губернатор і майор Позняк визнавали скарги селян за правдиві, — все-ж обидва вони вирішили, що задовольнити їх можна аж тоді, коли селяни цілком заспокояться. Щоб заспокоїти селян, викликали дві роти Камчатського Єгерського полку: одну в Кустовці, де в цей час перебував старший урядовець для доручень при Подільському губернаторі, а другу до Заливанщини. Після цього губернатор поїхав зараз-же, не чекаючи, поки прийде військо, до Кустовець, звідки йому доносили про те, що селяни хвилюються і не виконують поміщицьких розпоряджень.

Приїхавши туди, він зібрав усю громаду й запитав її, чому не робиться панщину. На це селяни відповідали, що виконують панщину; управитель-же Пухальський тоді почав наводити різні факти про не-

слухняність селян, головним з яких було те, що 18 серпня не вийшло на панщину 139 душ. Але, як з'ясувалося при розслідуванні, ці всі 139 людей були зайняті на іншій роботі, а саме: частина з них направляла шляхи з наказу економії, кілька було „в отлучке“ з дозволу економії, кілька лежало хорі, а решта працювала з наказу економії на інших працях. Не ствердилися також інші свідчення управителя Пухальського. Але все-ж не вважаючи на те, що за селянами, очевидно, була правда, губернатор наказав селянам виконувати розпорядження поміщика.

Селяни лишилися незадоволені з „суду“ губернатора. Вони боялися, що їм доведеться і далі працювати по 6 день на тиждень, про що тим більш їм сказали й управитель Пухальський і писар економії, який до того додав, що „пусть только уѣдетъ губернаторъ!..“.

В цьому-ж рапорті Подільський губернатор повідомив генерал-губернатора й про скарги селян с. Кустовець, а саме: 1) перед 6 роками поміщик захопив від селян 300 моргів ріллі та їхні сіножаті, а за це дав їм сіножаті в болотяному місці, цілком ні до чого непридатному.

2) З цим збільшенням площі економічної оранки зросла й панщина, що тепер сягає до 6 день на тиждень. Перед трьома роками скаржилися селяни на це становому приставу, але даремнісінько. Навіть більше: у паперах його канцелярії зовсім немає про це згадок.

Цеє зростання панщини та економічні злидні селян і призвели до вибуху після суворого масового покарання селян 23 липня. Тому, пише губернатор, обвинувачувати селян особливо не можна. Але, з другого боку, за таких обставин у них зростає незадоволення, що може колись призвести до повстання, а тому, на його думку, потрібно поставити тут роту салдат на езекуцію й покарати найзавзятіших та найупертіших селян. Подібно зробити і в Заливанщині. По езекуції-ж можна скласти спеціальну комісію, і вже їй доручити розслідувати, чи справедливі селянські скарги.

До цього губернатор додає, що поміщика Піуса Борейка, за те, що він спочував селянам, ба навіть дав їм гроші на хліб (полуімперіяла), замість, щоб спробувати їх повернути до поміщика, треба покарати за його „преступный“ учинок; губернатор наказав „подвергнуть его взысканію“.

Після цього, заарештувавши в с. Кустовцях п'ятеро людей і наказавши перевести езекуцію майорові Познякові, губернатор виїхав до Кам'янця.

23 серпня мала розпочатися езекуція. Лишивши півроти в Заливанщині, майор Позняк з 1½ ротами пішов до Кустовець, гадаючи з цього села розпочати езекуцію. Прийшовши туди, він скликав громаду і почав питати, чи будуть вони виконувати розпорядження поміщика. На це ціла громада категорично заявила, що слухати його не буде, і панщину робити теж не буде. Тоді майор Позняк викликав одного з селян, щоб з нього розпочати езекуцію, але під цей момент вийшов другий селянин і сказав, щоб езекуцію почали з нього, а слідком за ним усі селяни, продершися крізь салдатські лави, кинулися в оточене

військами коло і, скидаючи верхній одяг, лягали на землю, вимагаючи, щоб сікли й їх. Побачивши це жінки, що стояли трохи далі, кинулися й собі на салдат і трохи не збиваючи їх з ніг, зчинили страшний галас. Наляканий цим опором майор Позняк, бачучи, що може дійти до бійки і вважаючи, що його сили замалі, наказав салдатам відступити.

Повідомляючи про це генерал-губернатора, Подільський губернатор додавав, що, на його думку, треба послати туди батальйон салдат. Генерал-губернатор з цим цілком погодився і вислав навіть догану, чому відразу не було прислано більше війська. До цього він додавав, що треба утворити певну комісію для розслідування, яку й призначив губернатор з таких осіб: підполковника корпусу жандармів — Ельчанінова, повітового маршалка та асесора Губерніяльного Правління Беленкова.

6-го вересня, нарешті, було донесено генерал-губернаторові, що за допомогою 5 рот Камчатського Єгерського полку екзекуцію переведено і селяни „заспокоїлися“. Справа була так.

Майор Позняк з п'ятьма ротами вирушив спочатку до с. Кустовець, де „намір відкластися від поміщицької влади доходив до фанатизму“. Тут спочатку був викликаний селянин Мишук, якого майор Позняк наказав покарати шпіцрутенами крізь „строй“ у 50 салдат — 8 разів. Але Мишук витримав кару й навіть, звернувшись до селян, казав їм, щоб вони трималися всі за одно. Селяни своєю чергою, коли його били, підбадьорювали його вигуками „держись міцно“, і т. и. Тоді майор ужив інших заходів: він просто наказав бити селян різками доти, доки вони стануть до покори. Це допомогло. Один селянин після 300 різок, а другий після 200 почали коритися, а за ними й ціла громада. Після цього військо перейшло до Заливайщини, де було за рапортом Позняка пересічено лиш п'ятеро душ, а решті обіцяно це-ж саме, коли вони не стануть до покори. Після цього оскільки п'ятеро покараних селян усе-ж скоритися не згоджувалися, їх було забито в кайдани й відправлено до в'язниці. Після цього військо 5 вересня пішло назад до свого табору.

Слідство-ж переведено не було. Було знайдено, що розпитувати селян про їхні кривди, зараз-же після хвилювання небезпечно, бо це може викликати новий вибух. Але, щоб хоч трохи заспокоїти селян, губернатор, як видно, поговорив з поміщиками про зменшення панщини, бо обидва поміщики зробили, принаймні, про людське око, деякі полегкості селянам. Поміщик Поповський у Заливайщині змінив інвентар, усунув економічний персонал, обіцявсь заплатити за селян податки в скарб за другу половину 1847 р. і подарував льон та мотки. Поміщик Гижицький у Кустовцях змінив інвентарні правила, усунув управителя Пухальського, економа та осавула.

Про це заспокоєння селян генерал-губернатор Бібіков 20 вересня повідомив царя. На запитання-ж од гр. Орлова¹⁾ про причини руху, він пояснив, що за головні причини були „безпорядочное экономическое

¹⁾ Предсідателя головного Комітету в селянських справах у 40-х роках.

управління и мысль отложаться совсѣмъ отъ зависимости владѣльцу“. Оскільки-ж умовляння не допомогли, було викликано військо і пересічено в обох селах 67 душ (?) ¹⁾, що примусило селян стати до покоря.

Але спокій у Заливанщині тривав недовго. Селяни хвилювалися ввесь час і не цілком виконували панщину, а 24-го листопада знову ставсь вибух. За прецедент стала невелика справа, власне й приватного характеру, та в неї замішалися всі селяни, певно скориставши тільки з нагоди для нового виступу.

Новий управитель Заливанщини Косовський не дозволив вінчатися двом парам селян. Одній парі він не дав дозволу тому, що батьки їхні купили на весілля горілки не в панському шинку, а десь на стороні, другій-же парі тому, що ніби-то молода не була записана в ревізських сказках. Без дозволу-ж од управителя піп не міг вінчати їх. Тоді селяни, поміркувавши, вирішили перебутися без попа,—цивільним шлюбом: просто батьки їхні прилюдно сказали їм „Боже вас благослови, живіть мирно, по-супружеськи, а після мусять будуть підтвердити цей шлюб“. Це був в очах уряду вже карний акт, зневажання віри, і тому пристав послав команду з 16 людей (6 безстрочно-відпускних нижчих чинів, 9 однодвірців та 1 кінного розсильного) з наказом заарештувати головних учасників цього, батьків молодих та чоловіків (усього 7 душ). Але це їм не пощастило. Коли селян було заарештовано і їх хтіли вести до в'язниці у Вінницю, на команду напала юрба до 200 душ кількістю та змусила їх повернутися до двору економії. Сюди-ж під цей час приїхав пристав, але нічого вдіяти не міг. Селяни відбили арештантів і пішли з ними, ще й навіть захопивши служника економії, якого забили в кайдани і посадили до хати, де сиділи селяни, призначені до віддачі в рекрути.

Пристав повідомив про це земського справника, а той, боючися, за його словами, ще більшого хвилювання, попросив командира 4-ої легкої кавалерійської дивізії дати йому ескадрон гусар, що той і зробив, наказавши 5 ескадронові перейти до Заливанщини. Повідомляючи про це генерал-губернатора, земський справник додавав, що селяни знов дуже хвилюються, не відбувають панщини і т. и., а оскільки це село дуже велике (до 700 самих чоловіків), то варто цей ескадрон, а можливо й інші ще, поставити тут постоєм.

Як видно, за допомогою гусар земському справникові досить швидко пощастило приборкати селянський рух навіть до приїзду туди полковника жандармів Ельчанінова, що його вирядив подільський губернатор. Уже 3 грудня справник повідомляв, що 10 душ проводирів заарештовано (в дійсності з 7 учасниками шлюбу всього було заарештовано 14 душ) і відправлено до вінницької в'язниці, 5-й ескадрон гусар він поставив тут на постійні квартирі (хоч він стояв там недовго), і прохав другий ще ескадрон розташувати десь у сусідньому селі ²⁾.

¹⁾ Мабуть помилка в чернетці,—видко, хтіли написати 6—7 душ.

²⁾ Це не було виконано.

Так знову рух у с. Заливанщині було придушено.

Тимчасом подільський губернатор прохав архієпископа Брацлавського й Подільського змінити священників у с. Кустовцях та Заливанщині, „що виявили своє невміння заспокоїти селян“ (це було виконано), а крім того прохав послати духовну особу для „вразумлення“ селян Заливанщини. Окрім того, він наказав повітовому маршалкові перевірити становище й скарги селян, що той і зробив, повідомивши, ніби-то жадних утисків поміщика що-до селян немає, панщина надзвичайно мала, селяни в дуже доброму матеріальному стані і т. и.

Одиноким тільки полегшенням для селян був наказ про звільнення Косовського та висилка його з цього маєтку. Сталося це, як видно, головним чином завдяки листу князя Варшавського (Паскевича), в якому той казав, що вважає, що в цій усій справі винен Косовський, бо він не мав права забороняти шлюб, а мусів за купівлю горілки переслідувати згідно з законом¹⁾. Але як виконувалися ці розпорядження ген.-губернатора, видно з того, що Косовський у дійсності виїхав з Заливанщини тільки 4 жовтня 1850 р. (мало не через 2 роки після наказу і після кількох потверджень його).

Тимчасом селяни с. Кустовець теж не цілком заспокоїлися. Не намагаючися виступити знов активно, вони тільки подають скаргу заадресовану на цареве ім'я. Хоч ця скарга жадних наслідків не мала, проте ми її наведемо, бо в ній виразніш, ніж у попередній, окреслено стан селянства, а також, як воно дивилося на губернатора.

У своїй скарзі селяни писали, що поки був живий старий поміщик, то їм жилося ще нічого, але син його їх надзвичайно пригнічує. Всю людність навіть з 8 років гонить од неділі до неділі на панщину, в свято вони теж не мають спочинку: вони возять у ці дні цеглу, пісок і т. и. Поміщик забирає їхні ґрунти й сіножаті. Поміщичий хліб збирається, а селянам зібрати свій немає часу і доводиться наймати для цього людей з сусідніх сіл. Поміщик примушує старих селян по-над 70 років, оголивши їм бороди й волосся, жати на полях разом із дітьми. Осаули його катують людей, уже 13 жінок загубили від цього передчасно своїх дітей, від покарання вмерло двоє підлітків: хлопчик 8 і дівчина 9 років. Дорослих карають, даючи від 80 до 200 різок, а щоб не було знаків на тілі, наказують класти на голе тіло кусник нового мокрого полотна. За дрібні провини людей забивають у кайдани і тримають так од 3 місяців до року, але й цим заарештованим доводиться відбувати панщину,—їх примушують у кайданах молотити хліб під доглядом варті. Від суворих кар та побоювання перед ними, один селянин 50 років, прийшовши до розпуки, повісивсь. Селяни багато років збирали хліб (одну десяту копу від господарства) на будівлю нової парафіяльної церкви, а поміщик забрав цей хліб, перемолотив та й продав за 1.350 рублів сріблом і ці гроші залишив собі.

¹⁾ Причини, якими був викликаний цей лист людини, цілком сторонньої до цих справ,—невідомі. Бібіков на це відповів, що єдиний спосіб припинити селянське хвилювання це запровадити інвентарні правила, про які він клопотався з 1840 р. і які тепер затверджені.

Далі зазначалося, що в цьому-ж 1847 р. в липні селяни вже раз скаржилися губернаторові подільському, але він за це, на прохання від поміщика, прислав проти них батальйон салдат для езекуції. Покарано було 1 селянина шпіцрутенами крізь „строй“ у 50 салдат — 8 разів, другого різками — 300 ударів, третього — 200 ударів, четвертого — 40 ударами витягнутою з піхов шаблею. Окрім того, він наказав ї далі робити панщину за наказами поміщика Гижицького.

Зважаючи на це все, призведені до розпуки селяни прохали царя про справедливість та захист. Під проханням було 64 селянські підписи.

Відповіді на це прохання не було.

Трохи пізніш, 12 грудня, ми маємо звістку, що й селяни Заливанщини (30 душ) подали скаргу цареві. Але змісту тієї скарги ми не знаємо. Наслідків жадних вона не мала.

В наступному 1848 році, у липні, виникає знов хвилювання в с. Заливанщині¹⁾. Як доносив маршалок, селяни кілька днів не виходили на панщину і відмовлялися робити згонні дні. Як з'ясувалося, сталося це через епідемію холери, що через неї селяни не робили деякий час панщини. Маршалок-же, що приїхав туди, став на бік поміщика. Він спробував сам привести селян до покори, але селяни його слухати не захтіли і почали вже справді хвилюватися, виконуючи панщину недбало й неповно. Тоді маршалок викликав туди 6-й ескадрон Новомиргородського уланського полку.

Земський справник приїхав у Заливанщину тоді, коли вже туди прибули улани. За їх допомогою він заарештував 9 проводирів і наказав їх висікти перед цілою громадою, а решті селян суворо наказав слухатися поміщика. Командира 6-го ескадрону він прохав допомагати поміщикові, коли-б виникли нові конфлікти з селянами.

Окрім того, повідомляючи 26 липня про ці події генерал-губернатора, він додає, що на прохання від поміщика, кілька проводирів найупертіших, він одправив у земський суд для віддачі до арештантських рот.

Генерал-губернатор уважав, що військо в Заливанщину було введено передчасно. Але деякий час улани все-ж там лишаються, мабуть, через те, що прохав маршалок, який пояснював, що при них селяни краще виконують панщину.

На цьому закінчується хвилювання селян с. Кустовець та Заливанщини Вінницького повіту. Бачучи, що всі їхні виступи даремні, налякані постійними езекуціями, а може й діставши деякі полегкості від обов'язкових інвентарних правил 1848 р., селяни „заспокоюються“.

Треба ще згадати про долю заарештованих селян. Про долю перших п'ятох із них, що їх заарештував губернатор у Кустовцях, а також п'ятох — з Заливанщини (заарештував Позняк) після липневого заворушення 1847 р. відомостей немає. Правдоподібно, їх було пересічено й повернено по домівках. Заарештовані однодвірці, що писали скаргу се-

¹⁾ Як видно, гусари вже були виведені звідти.

лянам Заливанщини, як видно, були засуджені до в'язниці, принаймні 22-го січня 1849 р. ми знаходимо дозвіл генерал-губернатора Бібікова одного з них, Проспера Меркевича, як менш винного, звільнити на поруки. Так карали за тих часів навіть написання скарги для покривдженого селянського люду: цілі роки мусіла сидіти така чоловіколюбна людина у в'язниці за свій добрий учинок.

Ми маємо також відомості про 14 заарештованих селян у справі, так мовити, цивільного шлюбу. Листування в їхній справі почалося вже з кінця липня 1848 року, але остаточне рішення сталося тільки наприкінці того року. 27-го листопада подільський губернатор повідомляв ген.-губернатора, що ці 14 заарештованих відіслані назад у с. Заливанщину. Окрім того, що вони просиділи рік у в'язниці, вони ще всі були пересічені при арешті, а 6 із них, іще й при звільненні. Обидва подружжя, одружені цивільним шлюбом, було наказано перевінчати в церкві.

Нарешті, є ще звістка про тих селян с. Заливанщини, яких поміщик Поповський прохав відіслати до арештантських рот. Їх було чотири (Лихвар, Красноголовець, Янишпольський, Матвійчук) і усі вони відзначилися у всіх хвилюваннях селян, як найактивніші. Але їх усе-ж не було віддано до арештантських рот і було знайдено, що хоч вони й винні, але оскільки вони вже покарані¹⁾, то залишити їх у селі лиш під суворим доглядом і записавши в штрафну книгу. Та це ухвалено в січні 1850 р., себ-то селяни все-ж просиділи у в'язниці близько 7 місяців.

Після цього уланів, що стояли в Заливанщині, було відіслано на свої постійні квартири.

Так закінчивсь цей епізод із упертої та жорстокої боротьби селянства проти панства за своє визволення.

¹⁾ Як вони були покарані, відомостей немає.

ЖДАНОВА НАД. МИК.

З АРХІВНОЇ ЗБІРКИ ЯК. НОВИЦЬКОГО.

Після покійного етнографа та історика Катеринославщини Я. Новицького залишилася ¹⁾ збірка архівних документів, які підбирав покійний за-для своїх задуманих праць. Тепер ця збірка знаходиться в Українській Академії Наук, і в Комісії Історично-Географічній вирішено було переглянути її, щоб виділити ті справи, котрі мають у собі відомості історично-географічного змісту. Перегляд виявив склад збірки та певні групи справ.

Справи з історії міста Олександрівська. Я. Новицький і раніш цікавивсь історією свого міста, де він так довго жив та був на посаді; пізніш цей загальний інтерес здобув нову базу, коли місто вирішило святкувати століття свого існування. Як визнаний знавець місцевої історії, Я. Новицький був закликаний, щоб організувати справу святкування й виробити програму. Між иншим намічено було видати книжку з історії міста Олександрівська, що її мав зладити сам Я. Новицький. Оце завдання вимагало перегляду архівних джерел і, певно, місцеві установи прийшли на допомогу тому, кому було доручено написати історію міста. Цим можна пояснити те, що в руках покійного автора було скупчено збірку архівних матеріалів, але, здається, не всі вони в порядку дійшли до нас. Справи мають великі прогалини, і не можна простежити систематично будь-якої галузи міського життя, бо бракує багато з тих справ.

Історію міста Олександрівська Я. Новицький так подавав у короткім витягу. „Историческая справка. 15 августа 1770 г. въ царствованіе имп. Екатерины II пустынное мѣсто при устьѣ Сухой Московки занято было военнымъ лагеремъ подъ командою полк. Фредездорфа, а 17 августа заложена Александровская крѣпость Новой Днѣпровской линіи и при ней Александровскъ подъ именемъ военнаго форштадта. Въ 1785 году Александровскъ форштатъ переименованъ въ посады. Въ царствованіе Александра I 5 іюня 1806 г. въ силу высоч. конфирмованныхъ штатовъ Екатеринославской губерніи послѣдовало открытіе новыхъ уѣздовъ Верхнеднѣпровскаго, Славяносербскаго и Александровскаго и посадъ Александровскъ переименованъ въ уѣздный городъ. Выборы должностныхъ лицъ въ уѣздныя должности состоялись 10 сентября, а формальное открытіе уѣздныхъ учреждений послѣдовало 15 октября того жъ 1806 г.

¹⁾ Про Новицького напр. у „Україні“, 1926, I, 186 і д.

Послѣдняго числа граждане праздновали преобразование посада въ уѣзд-ный городъ (Архивы: Запорожскій, Покровскаго собора, Предводителя дворянства)¹⁾. Так коротенько переказав Я. Новицький початкову історію поселення Олександрівська, оперту на власних архівних дослідях у місцевих архівах. План святкування століття намічав можливість швидкого видання і через те треба було поспішати з підготовленням книги. Про цю систематизацію архівних джерел свідчать обгортки окремих справ, на яких зазначено і зміст самих справ та часом той розділ, до якого ці матеріали мають у розробленій формі увійти. На деяких обгортках маємо зазначення років та районів, окремих місцевостів, окремих поселень, на інших маємо докладніші — „1814. Городскіе налоги. Билеть на пересыльнаго арестанта“ (перед арк. 2001); 1813 г. Население уѣзда (це на підставі справи про збір рекрутів з місцевої людности арк. 2004, отже виявляє ця замітка, як хтів дослідник використати вказівки справи, щоб вияснити кількість людности); 1812. Училища (знов-таки вказівка про систематизацію матеріалів за-для дальшої праці). 1811. Почта, тракты, мосты, переправа (може бути, теж вказівка на розділи наміченої праці). 1824. Тракты, Кичкасская переправа; 1823. Тракты и почты; 1827. Статистико-экономическое описание Александровска; 1842. Городскіе доходы...“. Таких заміток про зміст документів багато більше, і з них можна зробити певне уявління, як намічав собі дослідник свою дальшу працю, як систематизував документи в певнім порядкуві, які розділи в цій праці для себе намічав. Щоб виявити науковий підхід до архівних джерел, було-б цікаво зібрати оці всі зазначення Я. Новицького та з них реставрувати план дальших праць дослідника.

Справи з історії м. Олександрівська дуже різноманітні, але як було вже зазначено, мають у собі значні прогалини, що перешкоджають скласти повну суцільність джерел за-для вияснення історії певної галузи міста. Справи статистичного та податкового змісту подають кількість людности за різні роки; пізніш після певної програми вимагали від міських установ складання звідомлень економічного змісту, але такі звідомлення збереглися не всі, не за всі роки і з них можна вибрати потрібні дані лиш за окремі роки, за які збереглися такі звідомлення²⁾. Коли-б такі звідомлення збереглися за всі зазначені роки з відомостями про різні галузі міського господарства та міщанських зайнятть, можна було-б простежити послідовні зміни в господарстві міським та зайняттях міщанства місцевого. Візьмімо за-для прикладу звідомлення 1827 р. Про зайняття хліборобством міщанства та купецтва зазначено, що місто має лиш вигін і через те людність не може займатися хліборобством і відомостей про врожай не подано. Гуралень у місті Ол. не було. „Заводовъ

¹⁾ Арк. 2226.

²⁾ Арк. 2141; подає „Александровская Городская Ратуша свѣдѣніе къ отъчоту за 1827 годъ по разнымъ частямъ хозяйственныхъ, заводскихъ, полицейскихъ исправлѣній и о прочемъ существовавшемъ въ томъ году въ городѣ Александровскѣ“.

овцеводства въ 1827 году состояло четирь: мѣщанки Феклы Бурминской одинъ, въ которомъ заключается овецъ шпанской породы до 150, волоскихъ до 50. Купеческого сына Павла Кравцова с компаніономъ мѣщаниномъ Иваномъ Корсунскимъ одинъ, волоской породы—500. Мѣщанина Василя Боброва одинъ въ количествѣ штукъ шпанскихъ 55. Петра Приходька одинъ, шпанскихъ 50 да разныхъ городскихъ жителей — русской породы до 2000 штукъ, которые находятся внѣ города на нанимаемыхъ помѣщичьихъ дачахъ, полушпанскихъ же заводовъ не было. Конскихъ заводовъ въ городѣ не было кромѣ для домашнего употребленія мало-россійской породы, коихъ изъчисленныхъ сказалось 60 штукъ. Заводовъ скотскихъ въ 1827 году въ городѣ не состояло, кромѣ имѣвшихся у подвѣдомыхъ ратуши гражданъ для домашнихъ нуждъ, коихъ по изъчисленію оказалось до 500 штукъ да особо на помѣщичьихъ земляхъ имѣютъ...“.

Шовківництво не поширено, виноградництво теж не поширено. Бджільництвомъ займаються мало, нараховано до 100 колод. Рибальствомъ займаються мало, „токмо для домашнего употребленія, по рѣкѣ Днѣпру уступамъ оногo и по разнымъ въ плавняхъ озерамъ, гдѣ ловится рыба сула, шука, синець, карась и линь“. Фабрикъ ніякихъ нема.

Такі відомості подає звітommлення за 1827 р., і вони, як бачимо, маюють економічний стан міста Ол. в досить сумних рисах: промисли не розвинені, про деякі подано таке пояснення: „по причинѣ неимѣнія вигоднихъ мѣстъ и по суровости климата займаються пчеловодствомъ нѣкоторые изъ городскихъ жителей“.

Реєстри поборові теж вияснюють стан заселення міста. Вони подають нам розподіл на певні групи, оскільки ці групи несли свої спеціальні податки та виконували певні роботи. Обчислюючи певні норми податків та невиклати поборів, такі реєстри мусіли зазначати окремі групи людности та кількість люду по цих групах. Ось, наприклад, такий податковий реєстр з 1808 р. „Имянной реєстръ учиненъ в Александровскомъ нижнемъ земскомъ судѣ изъ такового жъ здешнего уѣзднаго казначейства сколько и на комъ именно остается не во взисканіи оклада настоящаго года и недоимокъ прошлыхъ годовъ равно и другихъ принадлежащихъ казнѣ взисканій“¹⁾. Тут ми маємо такі групи людности: „купцовъ христіанъ—13 душъ. Мѣщанъ христіанъ—260. Пользующихся мѣщанскимъ правомъ одиодворцевъ—5; козаковъ—7; казенныхъ поселянь—6. Воинскихъ поселянь—2; мѣщанъ евреевъ—15“. Таким чином податковий реєстр дає нам вказівки про склад людности міської, про ті групи, на які вона поділялася за тих часів, про кількість люду в кожній групі. Наведені дані можна доповнити з иншого реєстру того-ж-таки часу, де подано нові дані, а крім того зазначені групи пояснено докладніш. „Вѣдомость коликое число состоитъ въ городѣ Александровскѣ купцовъ и мѣщанъ по послѣдней 5-ой ревизіи написанныхъ и послѣ оной причисленныхъ“. Группи маємо тут такі з детальнішими зазначеннями „Купцовъ 3-й

¹⁾ Арк. 2106.

гильдіи російської породи—6, малоросіанъ—6, vykpeщeннoй изъ евpeeвъ—1. Мѣщанъ велико-російської породи—56, малоросіанъ—170, польської нації—16, волоскої—1, съ священническихъ дѣтей 1; по росписи 1800-го года причисленнихъ: польської нації—4, волоскої нації—3, малоросіанъ—8, непомнящихъ родства—1, цесарської нації дезертировъ—5; мѣщанъ евреевъ—15. Пользующихся мѣщанскимъ правомъ одностoрoцeвъ—5, малоросійськихъ козаковъ—7, воинскихъ поселянъ—6“¹⁾. Певні доповнення що-до складу мѣщанства подає окрема „Вѣдомость о евреяхъ пожелавшихъ приписатся по городу Александровску въ мѣщане съ объясненіємъ гдѣ кто состоялъ въ купеческомъ или мѣщанскомъ званіи“ (арк. 299). За ревізії 1795 р. такихъ купців не було, пізніш подали заяви 9 купців; з Звиногородки—3, Гуманя—1, Павлограда—1, Катеринослава—2, Оріхова—2, отже—9. Крім того записано ще—5: з Вінниці—1, Бершецька Кам.-Под. губерні—1, з Люблина в Галичині—1, з Тарноруди в Галичині цісарські піддані—2, всього 14. Щоб порівняти, можна подати ще дані з реєстру 1809 р. „Купцовъ христіанъ—14, мѣщанъ христіанъ—260, евреевъ—15, воинскихъ поселянъ—2“ (арк. 257). Наведемо ще дані з реєстру 1811 р. про склад міської людности. „Купцовъ—11, мѣщанъ платящихъ пятирублевой окладъ христіанъ 294, евреевъ 6, vykpeщeннoй изъ евреевъ—1, пользующихся мѣщанскимъ правомъ козаковъ—7, одностoрoцeвъ—4, казенныхъ поселянъ 1 душа, женскому же полу такъ какъ одного по высочайше утвержденной формѣ ревизской сказки не показано переписи не было, почему и свѣдѣнія въ сей ратуши нѣтъ“ (арк. 183). Інший матеріал про людність подають списки парафіян церков—полкової кріпосної Олександрівської 1797—1798 р. (військова частина), пізніш Покровської посадської 1801, 1804 р. (вони подають такі дані—„купцовъ и мѣщанъ 231, женъ ихъ 281 въ 1801 г.; купцовъ и мѣщанъ—321, женъ ихъ 301 въ 1804 г.). Інші дані про заселення міста Олександрівська подають реєстри домовласників міста (крім домів духівництва) в звязку з збором на утримання місцевої поліції. Тут ми маємо такі групи 1800 р. „Оберъ офицерскихъ и помѣщичьихъ—29 (домовласників), отставныхъ солдатъ—42, инвалидной команды 18, штатной 17, купцовъ 9, мѣщанъ 107 (далі йдуть домовласники селяни Вознесенські)²⁾. У пізнішій реєстрі того-ж типу ми маємо такі групи: „оберъ-офицерскихъ и помѣщичьихъ—29, отставныхъ солдатъ 42, инвалидной команды—18, штатной команды—8, иногородные—10, купцы и купеческіе сыны—9, мѣщанъ—113“ (арк. 122—9, 228, домовл.), далі так само селяни домовласники вознесенські. Ці дані певною мірою малюють нам склад людности за окремі певні роки, хоч ми не можемо простежити повільного збільшення людности за певний час, як це було-б варто перевести, коли-б відповідні матеріали були в потрібній повноті. Пізніше „Вѣдомости по городу Александровску“ подають дані про стан забудування за роки 1842 та 1843. „Казенныхъ домовъ каменныхъ: тюремный замокъ 1, кладовая 1, провіантскій мага-

¹⁾ Арк. 320. ²⁾ Арк. 262 і д. (порівн. реєстр на арк. 270—1).

зеинь—1 (1842—1843); частныхъ домовъ: каменныхъ 0, деревянныхъ — 418. (1842 р.),—420 (1843 р.).

Цікаве питання це прихід до міста Олександрівська люду з інших міст. Вже зазначено було раніш склад захожого міщанства, де маємо окремих осіб з Галичини, що зайшли до Олександрівська на життя. Так само зазначено осіб волоського походження, які зайшли до Олександрівська. Тут ще маємо вказівки, як зростала міська людність, приходив люд з інших далеких міст та країн. Зазначимо тут, що в формулярнім 1808 р. списку „чиновъ Александровской городской ратуши“ маємо зазначення, що бургомистр з міщан м. Обояни так само і ратман з міщан м. Обояни.

В реестрах людности м. Олександрівська ми маємо зазначення, звідки та чи инша людина прийшла до м. Олександрівська на життя, разом з тим зазначення, з якого стану ця людина походить. Таким чином ми можемо собі уявити, з яких груп поповнювалася людність міста, хто приходив. У ревізьких сказках маємо коло деяких осіб такі зазначення. „Ревизская сказка 1811 г. сентября... дня Екатеринославской губернии уѣздного города Александровска о состоящихъ мужеска пола разного званія людяхъ... Василій Никитичъ сынъ Гаращенко... изъ дезертировъ причисленъ въ 799 году... Степанъ Артемьевъ сынъ Артемьевъ изъ дезертиръ причисленъ въ 1799 году“... Отже, як бачимо, міська людність зростала також і через приписування дезертирів. Сенатський указ 9/І 1802 р. наказував тим дезертирам, котрі „ясно доказали таковое званіе, отбирая отъ помѣщиковъ, дозволять имъ избрать родъ жизни, какой пожелаютъ, или селиться на казенныхъ пустопорожнихъ мѣстахъ здѣшней губернии, по собраннымъ отколю слѣдуетъ по сему предмѣту свѣдѣніямъ“. Згідно з тим указом сенатським „водворено по посаду Александровскому въ мѣщаны мужеска полу 6, женска 5 душъ, къ платежу податей подушныхъ по 2 руб. 50 коп. съ накладными съ начала будущаго 1804 года причислить“; разом з тим ратуші наказано закінчити справу „о неводворенныхъ еще дезертирахъ... пожелавшихъ приписаться по тому жъ посаду въ мѣщани“. Ратуша в цій справі шукала, хто міг-би поручитися, що приписані добре будуть платити податки — „за представленіемъ въ исправномъ платежѣ податей поручительныхъ подписокъ“¹⁾. Відомості про родинний склад отримувала ратуша від земських судів, так про Михайла Кондрашова з слоб. Василівки Маріупі. пов. тайн. сов. Попова подано відомості з Маріуп. нижн. зем. суду. Такі-ж відомості маємо про людей з слоб. Андріївки Павлоград. повіту поміщ. Іваненка.

Далі до міщанства вступали „бродяги освобожденные по высочайшимъ повелѣніямъ отъ крѣпостныхъ работъ“. Так Іван Туркин та інші висловили бажання „за неимѣніемъ въ Екатеринославской губернии для причисленія въ поселяне пустопорожней земли причислиться въ Александровскіе мѣщане“. Дозвіл було дано, але з тим щоб вони „предста-

¹⁾ Арк. 1—6.

вили бы отъ общества мѣщанскаго удостовѣреніе писменное, что оное въ общежитіе ихъ пріемлетъ и подписку поручительную с тѣмъ что до будущей ревизіи должны за нихъ вносить казенныхъ податей и общественныхъ повинностей отвѣтствовать“... Так само „изъ Очаковской крѣпостной работы заграничныхъ выходцевъ Алексѣй Сукаленко и російскихъ бродягъ Василій Науменко и Никита Мячилинъ объявили желаніе быть причисленными въ числѣ Александровскихъ поселянъ, которые и отправлены отъ его Дальмана для водворенія здѣсь съ даннымъ былѣтомъ въ оную градскую полицію ¹⁾).

Про тих, хто висловлював бажання оселитися на життя в Олександрівську, збирали відповідні дані. Ось одна така „ревизская сказка 1812 года декабря 14 д. Екатеринославской губерніи города Александровска о пожелавшемъ причислится въ Александровскіе мѣщани иностранцѣ Андрее Франчишнѣ Джанинѣ... Корсиканскій уроженецъ — 40 годѣ“ ²⁾). Зазначимо ще прохання „волоской націи Тимофѣя Васильева сына Фашина“, в яким подано такі дані про цього захожого волоха. „От роду 32 года, родился въ Валахіи... и тамъ жилъ при отце матерѣ и въ разныхъ людей двадцать шесть лѣтъ, а назадъ тому шестой годѣ вышелъ я съ волоскими отарами на таврическую степь и тамъ проживалъ въ разныхъ волоховъ при отарахъ, но будучи при бывшій въ 795 году ревизіи на таврической степѣ ни въ какой родъ жизни не вписанъ, и нынѣ слышу высочайшій е. и. в. указъ“... Волоської націи виходень вирішив приписатися до міщанства м. Олександрівська. Як звичайно, в тім, що Фашин виплачуватиме як слід усі збори, дали „поручительную подписку“ місцеві люди і Фашина зачислено до міщанства „яко прописного по ревизіи“ на 1800 р. Зазначимо ще справу „поселянина казенного селенія Вознесенского Павлоградского уѣзда Емельяна Попудка“, який бажав записатися до міщанства і дав, як звичайно, „поручительную подписку в платежѣ какъ по селянскому такъ и по мѣщанскому званіямъ податей (арк. 1425, 1800 р.)“. Занотуємо ще тут „Вѣдомость учиненная въ Александровской ратушѣ о записавшихся въ купечество и мѣщанство изъ казенныхъ поселянъ со времени состоянія высочайшего манифеста о учиненіи пятой ревизіи то есть съ 23 июня 1794 по нынѣ настоящій 1804 годѣ“, де маємо на 4-тім місці „Черниговской губерніи города Ромна козакъ Павелъ Кривошея“ (арк. 1415), на 9-тім місці „Курской губерніи города Обояни однодворецъ Сергей Гутровъ“ (решта з Катеринославської губерні сел. Вознесенського, Волоського, слоб. Павлівки, слоб. Сукачівки).

Як бачимо, в справі запису до міщанства велику вагу мали „поручительныя подписки“, що гарантували своєчасну виплату податків. Це було важливо, щоб забезпечити „городовую ратушу“ від збільшення недоплат, які так важко лягали на міські органи та викликали спеціальні заходи боротьби з ними.

¹⁾ Арк. 260, 360. ²⁾ Арк. 3855.

У справі боротьби з недоплатами доводилося вирішувати побіжно і деякі загальні питання з тим зв'язані, кому, наприклад, піклуватися про ліквідацію недоплаток подушного окладу з міщан кріпости Петровської за 1813—1814 р., бо там було скасовано ратушу. Наведено відповідний параграф з маніфесту, що „для предупреждения недоимокъ волостные головы выборные и старшины имѣють право тѣхъ крестьянъ, на коихъ лежитъ недоимка отъ нерадѣнія или распутства, а не отъ пожара или другихъ несчастій происшедшая, по мирскому приговору употреблять въ самомъ селеніи въ работу или отослать въ рабочій домъ“. Далі вирішено, що по справах недоплати підлягають зазначені міщани Петровської кріпости Олександрівському нижн. зем. судові (л. 62—64, 1814 р.).

Дворянські справи найчастіш стосуються до вияснення економічного стану в зв'язку з податковими питаннями. Різноманітні реєстри дворянства складені в зв'язку з роботами проведення шляхів, з виставчанням робітників та іншим. Маємо окремі реєстри зубожілого дворянства, що вимагало якоїсь допомоги.

Побутових епізодів дворянського життя не багато. Зазначимо справу про нещасливий шлюб дворянки, яку ошукав на цім заїжджий надвірний совітник. Покривджена прохала „отъ притязаній Молчанова здѣлать меня свободною и, позволивъ мнѣ вступить въ законный бракъ, за невинное меня клеветаніе, обманъ, лишеніе дѣвства и грабежъ съ Молчановымъ поступить по законамъ“¹⁾.

Генеалогічних матеріалів не багато. Зазначимо справу Товбичева. Ще раніш у 1808 р. Товбичев „представлялъ въ доказательство дворянскаго его достоинства 1) универсалъ гетмана Малої Росії обоихъ сторонъ Дніпра и войскъ запорожскихъ графа Разумовскаго 1756 года февраля 12 дня, что отецъ его Дмитрія, Переясловскаго полку значковый товарищъ Іосифъ Товбичевъ, полковаго обознаго — компанійскаго Івана Товбичева сынъ, за продолженную имъ чрезъ 20 лѣтъ, первіе въ третьемъ компанійскомъ полку въ чинѣ сотничьемъ, а потомъ въ Переясловскомъ полку значковымъ товарищемъ добропорядочную службу, опредѣленъ въ третій компанійскій полкъ полковымъ писаремъ того 1756 года февраля 6 дня, 2) патентъ Малороссійской Коллегіи 1769 года апрѣля 1 дня, что оный Іосифъ Товбичевъ за продолженную имъ службу и бытіе въ походахъ произведенъ во 2 компанійскій полкъ полковымъ обознымъ, 3) патентъ оной Коллегіи 1772 года сентября 21 дня, что онъ Товбичевъ за долговременную службу произведенъ въ малороссійскіе полковые обозные, 4) патентъ той же Коллегіи 1774 года февраля 24 дня, что онъ Товбичевъ за службу его и бытность въ походѣ и сраженіяхъ произведенъ компанійскимъ полковникомъ, 5) указъ Государственной Военной Коллегіи 1780 года іюля 27 дня, что проситель поручикъ Дмитрій Товбичевъ состоялъ на службѣ съ 1770 года, изъ малороссійскаго

¹⁾ Арк. 2703.

шляхетства и находился въ Черниговскомъ легкоконномъ полку подпоручикомъ, 778 апрѣля 21 былъ въ походахъ и сраженіяхъ въ Крыму, а 780 года февраля 18¹ отъ воинской службы отставленъ съ награжденіемъ поручья чина“. Зауважимо теж і справу Марка Бакумова, який подав „на дворянское его достоинство доказательства, въ которыхъ значится въ выписѣ Миргородскаго уѣзднаго суда данной оному просителю регистратору Бакумову 1796 года июня 20 дня подъ № 386-м, что по поданному отъ него въ тотъ судъ прошенію относительно выдачи ему съ хранящихся въ томъ судѣ старинныхъ мѣскихъ книгъ о предку его Степану Бакумову служившему давныхъ годовъ за малороссійской команды въ должности означающей дворянскую службу выписи и по учиненіи въ миргородскомъ уѣздномъ судѣ съ показанными мѣскими книгами выправки явилось, что въ одной съ нихъ подъ 1711 годомъ Степанъ Бакумовъ дѣйствительно сотникомъ написаннымъ состоятъ, въ чемъ и оная выпись означенному регистратору Марку Бакумову выдана въ свидѣтельствѣ за подписомъ двенадцати человекъ благородныхъ дворянъ засвидѣтельствованномъ о точности рукъ подписавшихся... мы будучи совершенно о томъ извѣстны симъ истинно утверждаемъ, что прадѣдъ его, Степанъ Бакумовъ, имѣя на собственныхъ своихъ имѣніяхъ въ полку Миргородскомъ жительство, продолжалъ службу всероссійскому императорскому престолу сотникомъ, какъ о томъ особо удостовѣряетъ выпись данная ему Бакумову изъ Миргородскаго уѣзднаго суда, а по немъ дѣдъ Семень въ числѣ знатнаго товариства, отецъ же Акимъ Бакумовъ оставшись въ малолѣтствѣ хотя и не достигъ подобного достоинства, однакъ вель, какъ равно и самъ проситель ведетъ нынѣ, жизнь и состояніе подобно предковъ своихъ благородное, во всемъ дворянскому достоинству соответственное, въ чемъ, и что точно реченной проситель Марко Бакумовъ произошелъ отъ вышеписаннаго сотника Степана Бакумова по мужней линіи, сіе ему Бакумову на основаніи высоч. о дворянствѣ грамоты 92 статьи 12 пункта за подписомъ...“

З дворянськихъ внутрішніхъ становихъ відносин зазначимо тут справу обрахунку „суммъ съ 1797-го по 1803-й годъ на общественныя повинности собираемыхъ по Маріупольскому уѣзду“. Поясненія одного з учасників цього підрахунку виявляють складні умови провадження цієї справи. „Излишне было бы здѣсь описывать, какіе затрудненія встрѣтились при самомъ началѣ сихъ ращетовъ. Неимѣніе вѣрныхъ свѣденій о числѣ душъ зборомъ обложенныхъ, ни раскладокъ по коимъ оной производимъ былъ, кѣмъ именно и куда употребляемъ, были главною причиною прочимъ невозможностямъ; суммы взыскиваемы были земскаго суда членами, секретаремъ, канцелярскими служителями и даже неслужащими посторонними чиновниками; изъ числа сихъ послѣднихъ есть отставной фурьеръ Федоровъ присвоившей на себя званіе атамана неоседлыхъ бурлакъ которой производилъ съ нихъ безъотчетно взысканіе до знатной суммы простирающееся! — не менѣ же сего было безпорядочно и употребленіе ихъ; всякъ, выключая Федорова, получившій во

взысканіе зборъ сдѣлалъ и употребленіе онаго по своему произволу, то выдачею почтъсодержателямъ, то на другіе расходы, безъ всякой записки и должныхъ опредѣленій. Все сіе не могло премѣнить нашего усердія въ продолженіи ращетовъ, общую пользу составляющихъ. Цѣлой годъ безъ прерывно занимаюсь ими собрали всѣ свѣдѣнія изъ дѣлъ, какіе отыскать могли по 1801-й годъ, оставалось только повѣрити ихъ противу квитанцій, но и въ зборѣ сихъ произошла крайняя медленность и почти самая невозможность... (з міста Оріхова I/II 1804 р.). Місцева дворянська маса не виявляла великого зацікавлення до цієї справи, хоч вона і мала загальне значіння. Один лист з листування в цій справі виясняє нам це відношення дуже ясно. Лист цей адресовано „Маріупольскаго уѣзда господамъ почтеннѣйшимъ дворянамъ“. Зміст його можна бачити з цього. „Благородное дворянство изъ оповѣщенія моего извѣстно было, что вчерашнее 26-е число сего м-ца былъ тотъ день, къ которому я имѣлъ честь приглашать почтеннѣйшихъ господъ дворянъ въ селеніе Гуляй Поле трактовать о окончаніи разныхъ дѣлъ пользу общую сего уѣзда составляющихъ. Я прибывши вчерашнею дни въ сказанное селеніе не нашелъ въ немъ ни одного изъ сочленовъ дворянства и ожиданіе мое въ протеченіи цѣлыхъ сутокъ было тщетно; сіе довольно увѣрило меня, что господа дворяне Маріупольскаго уѣзда мало уважили мое приглашеніе и общую пользу съ нимъ сопряженную и мнѣ не оставалось ничего болѣе какъ съ крайнимъ сожалѣніемъ оставить селеніе Гуляй Поле болѣе потому, что когда назначенное къ собранію время прошло, то ожиданіе неизвѣстнаго было бы для меня сколько обиднымъ, столько и званію моему предосудительнымъ. Я увѣренъ, что многіе изъ господъ дворянъ, коимъ угодно будетъ прибыть сюда въ послѣдующее уже время (и къ свѣдѣнію коихъ я о моемъ сюда прибытіи сіе оставляю) во оправданіе свое могутъ представлять разные невозможности въ явкѣ ихъ на назначенное къ тому число, то на сіе довольствуюсь сказать, что обязанность изъ нихъ каждого есть пользу общую предпочитать частной и когда я въ протеченіи почти четырехъ лѣтъ званія дворянствомъ на меня возложеннаго носилъ всѣ тягости съ нимъ сопряженные, то малое время къ сѣзду почтеннѣйшихъ дворянъ требующее не могло почестъся каждому тягостію. Заключеніе сего оканчиваю тѣмъ, что прибывшіе за симъ къ собранію господа дворяне обязаны будутъ для вышписанной надобности явится въ городъ Павлоградъ къ тамошнему господину предводителю дворянства Озерову, къ которому и всѣ принадлежащіе до должности моей дѣла на основаніи предписанія Главнаго Начальства будутъ мною въ скорости отправлены...¹⁾

З надзвичайних зборів, що спадали на місцеве дворянство, зазначимо тут збори, що зв'язані з війсьними справами 1806 року. Маніфест імператорський про закордонні дипломатичні стосунки датовано 30/VIII 1806 року. Пізніший маніфест від 16/XI 1806 року говорить уже

¹⁾ Арк. 1927.

про війну (арк. 1954, 1953). Зокрема зауважено про прикордонну смугу: „мы удостоверены, что верные наши подданные пограничных губерний в настоящих обстоятельствах особенно усилят опыты их преданности и усердия ко благу общему и не колеблясь ни страхомъ, ни тщетнымъ обольщеніемъ пойдутъ съ твердостью тою же стезею, на коей подъ сѣнію законовъ и кроткого правленія срътали они доселѣ спокойствіе, незыблемую собственность и раздѣляли благоденствіе всей Имперіи общее“. В звязку з планами війсьними намічено і утворення теж „подвижныхъ государственныхъ магазиновъ“, за-для яких людність мала дати хури, волів та погоничів. В архівній збірці Новицького збереглися деякі справи звязані з висилкою оцих хур до Балти (арк. 1955). В звязку з висилкою хур складено було реєстри хур з зазначенням, скільки яке село казенне чи панське ставить хур за-для зазначеної цілі (арк. 1955), „Вѣдомость... о фурахъ для подвижныхъ государственныхъ магазиновъ съ означеніемъ селеній и владѣльцовъ отъ коихъ оныя поступали учинена ноября 16 д. 1806 года“. Друга графа „съ помѣщичьихъ владѣній: стат. сов. Дебальцева — число фуръ 1; графини Литта—1; дѣйств. тайн. сов. Свистунова—1; капитанши Василенко — 1“... Далі ми маємо окремий реєстр „о поставленныхъ изъ Александровскаго уѣзда для подвижныхъ государственныхъ магазиновъ волахъ съ обозначеніемъ ихъ примѣтъ. Съ казенныхъ селеній. Покровскаго 1 пара, 1) подручный, половой, роги небольшие въ гору, правое ухо съ верху вищикомъ срезано, левый рогъ немного веревкою подрѣзанъ, 2) борозенной, черно-рябой, на обоихъ ухахъ съзади подрѣзка, роги кругловатіе, хвостъ бѣлой, летъ оба по семи. 2-я пара. 3) Подручный, половой, роги разложистые, въ гору, правое ухо съзади сръзаное, 4) борозенной, гнѣдой на левомъ ухѣ поротына, роги толстые разложистые на правомъ ухѣ съзади немного сръзано, летъ оба по семи“ (арк. 1956), далі маємо пари виставлені від „Захарьевской крепости... отъ причисленныхъ къ городу Мариуполю бурлакъ“ (1958). Є окремий реєстр погоничів: „вѣдомость о поступившихъ къ государственнымъ подвижнымъ магазинамъ погонщикахъ учинена ноября... дня 1806 года“. Ось перші рядки реєстру. „Съ казенныхъ селеній. Покровскаго 1) Миронъ Прокофійевъ сынъ Бѣлой, лѣтъ 21, росту 2 ар. 4 вершковъ, волоса рыжіе, лицомъ бѣлъ, глаза сѣріе; носа умѣреннаго, 2) Федоръ Пархомовъ сынъ Ященко лѣтъ 30; росту 2 ар. 4½ вер., волосы на головѣ темно, а на усахъ и бородѣ свѣтло русіе, носа умѣреннаго. Григорьевки 3) Омелянъ Никифоровъ сынъ Малиновскій 37, росту 2 ар. 4 вер., лицомъ красноватъ волосы на головѣ русіе, а на бородѣ и усахъ свѣтло русіе, носа умѣреннаго съ лѣвой стороны подъ носомъ маленькій знакъ, нарѣчія литовскаго... грамоти читать и писать умѣетъ...“ (1970).

Весь цей транспорт хур мав прийти до міста Балти „слѣдую прямою дорогою, нигдѣ не задерживался, но поспѣшаль бы къ своему назначенію, стараясь при всемъ томъ беречь все ему порученное въ довлѣемой исправности“ (арк. 1965 звор.). Спеціальна інструкція предво-

дителя дворянства дає детальні вказівки, як провадити оцю висилку хур. Треба було „наблюдать, дабы фуры были въ надлежащей добротѣ и исправности, волы были бы крѣпки и къ возкѣ тягостей способные, а погонщики не-перестарѣлые, немалолѣтныя и привыкшіе ходить за волами, съ одѣянiемъ и обувью — какъ его сіятельство въ начальномъ по сему наряду предписанiи упоминалъ...“ Далі ще вимога: „генераль отъ кавалерiи и кавалеръ Иванъ Ивановичъ Михельсонъ требуетъ, что бы такъ распредѣлить, что бы фуры приходили в Балту въ транспортахъ хотя бы по сту“ (1966). Відношення Катерин. губернатора Петра Івановича ф. Берга від 12/XI 1806 р. зазначало, що „настоящее время весьма благоприятствуетъ отправленію быковъ съ фурами такъ, что нѣтъ никакой нужды въ издержкахъ на путевое продовольствіе“. Через те треба прискорити висилку хур: „ежели означенные фуры, волы и погонщики доселѣ не отправлены, то отправитъ ихъ въ назначенный путь тотъ часъ не задерживая ни за чѣмъ подъ опасеніемъ за дальнѣйшее задержаніе строгаго по законамъ взысканія“ (арк. 1963).

В наступнім році поставлено було на чергу дня питання міліції. Загальні вказівки дано було в маніфесті 30/XI 1806 р. Катеринославська губернія згідно з цим маніфестом мала виставити 8.000 люду (арк. 1946 звор.). Додаткові поясніння що-до збору міліції дають пізніші накази, де спеціально зазначається про обов'язок ополченців („временного земского войска“) і далі заховувати цілковиту слухняність до своїх поміщиків. „3) назначенные такимъ образомъ крестьяне въ число земскихъ войскъ останутся въ своихъ домахъ, отправляя спокойно крестьянскія свои работы до тѣхъ поръ, пока оныя востребуются на службу. Выборные же и приказные старшины должны имъ внушать, что назначаются они на время, пока не одолѣють супостата, что съ помощью Божіею недолго продлится и тогда они съ славою и честію возвратятся въ дома отцовъ и родственниковъ своихъ, между тѣмъ выбранные въ число земского войска должны жить смирно, повинуюсь безмолвно поставленнымъ надъ ними начальствамъ, удаляясь отъ всякого роду буянства, дракъ, а особливо непослушанія, въ противномъ случаѣ виновный примѣрно будетъ наказанъ по всей строгости законовъ“. Що-до озброєння тих, що вступають до ополченія, закликаються люди до жертв, хто що має зайвого—„и такъ всякій крестьянинъ, имѣющій лишнее ружье, фузею, дробовникъ или флинтъ обязанъ оною снабдить избранного в число земскаго войска и за то его добровольное подаяніе въ защиту Руской земли будетъ имя его внесено въ волостные и городскіе книги“. Деякі поясніння дає наказ князя Прозоровського губернаторам Київa від 14/III 1807 р. В наказі на ім'я Катеринославського губернатора читаємо. „Съ самого начала населеніе губерніи Екатеринославской, почтенное дворянство, городовые обыватели, воинскіе поселяне и жители казенныхъ селеній во всякомъ встрѣтившемся случаѣ обнаруживали на самомъ дѣлѣ ревностную любовь къ отечеству, непоколебимую вѣрность и преданность къ своему государю и истинныя чувствованія чести... Не сомнѣваясь въ добромъ по сему

успѣхъ, тѣмъ болѣе что и по кievской губерніи еще прежде приглашенія моего почтеннѣйшихъ помѣщиковъ изъявили собственную на то готовность и составляютъ даже артельныя деньги..." Детальні вказівки маюють нам, що повинно виготовити за-для міліції (арк. 1931). Треба виготовити „фуры пароволовые, полагая на сотню по двѣ, гдѣ ратники положить сухарей на шесть дней, котлы и прочіи ихъ экипажъ... мѣдныя котлы для варенія пищи, которые можно дѣлать не менѣе какъ на десять и не болѣе какъ на двадцать пять человекъ по одному, соображая при томъ потребную величину... шнабзакі для ношенія на себѣ сухарей на четыре дни и для поклажи иногда собственнаго каждаго ратника бѣлья... манерки жестяныя или же въ случаѣ недостатка оныхъ деревянныя боклаги для ношенія воды на себѣ; онѣ необходимо нужны особливо въ великіе жары, при томъ же въ походѣ не вездѣ можно найти хорошую воду, да и должно имѣть что либо чѣмъ ее черпать и изъ чего пить... сухари на десять дней, которые полезнѣе изготovitи заблаговременно, нежели послѣ того въ поспѣшности: они должны храниться у самыхъ владѣльцовъ или начальствъ городскихъ или сельскихъ въ удобныхъ мѣстахъ, дабы не могли заплѣснѣть и попортиться; а когда въ тѣхъ сухаряхъ не встрѣтится надобности, то останутся они въ распоряженіи самихъ хозяевъ. Къ изготовленію же оныхъ нельзя однако же употреблять собранного по высочайш. манифесту для ратниковъ трехмѣсячнаго провіанта" (арк. 1931). Такі додаткові поясненія до манифесту виясняють нам, що властиво повинні були заготовляти поміщики в зв'язку з манифестом про міліцію.

Селянські справи окремої не становлять групи, а вплітаються в попередні групи, оскільки вирішення далі справи йшло в тій а чи інших напрямі.

Відносини поміщиків до своїх селян нагадують такі-ж відносини по інших районах. З архівних збірок церковних установ збереглися в колекції Новицького численні поміщицькі дозволи на шлюб селян. Ось приклади: „Деревни моей Натальевки житель малороссійской крестьянинъ Никита Алексѣевъ сынъ Гуценко желаетъ совокупитца законнымъ бракомъ съ дочерью моего жъ малороссійского крестьянина той же деревни Натальевки жителя Алексѣя Петренка дѣвицею Ксенією, обое первымъ бракомъ и какъ между ими никакого родства и другихъ законныхъ притчинъ не имѣетца, для того я со стороны крестьянства имъ Гуценку и Петренковой совокупитца позволяю и прошу вашего священства ихъ обвѣнчать генваря 31 дня 1803 года: Помещица порутчица Матрона Уманцова Дмитровская (а. 1380). Свидѣтельство. Деревни моей Павлокич-каса подданная малороссійской породы Ксенія Лукьянова дочь Качанова й вознесенской поселянинъ Федор Михайловъ сынъ Жданенко желаютъ совокупиться законнымъ бракомъ, въ чомъ прошу вашего священства оныхъ перевѣнчать, а что она вышеписанная Ксенія Качанова мужа не имѣетъ, въ томъ свидѣтельствую. Помещикъ Емануель Маркъ 1803 года 10 октября (а. 1382). Свидѣтельство. Деревни Значковки малороссійской породы крестьянинъ Яковъ Аврамовъ сынъ Кузминскій отрокъ той же

деревни крестьянина Данила Самойленка съ родною его дочерью девицею Параскевою, желаетъ совокупитися первымъ законнымъ бракомъ, между коими къ брачному ихъ совокупленію никакого родства, кумовства, сватовства и законныхъ препятствующихъ причинъ не имѣется: коихъ благоволите ваше священство, полагаясь на меня, безъ всякого сомнѣнія обвѣнчать... Помѣщикъ губернской секретарь Матвѣй Иванченко февраля 7 дня 1801 года (арк. 2608). Як бачимо, оці поміщицькі дозволи на шлюб селян виявляють часом колонізаційні деталі, коли зазначають, як оце в наведених зразках, якого походження були селяни, що прохали дозволу на шлюб.

Про суворе поведження поміщиків із своїми селянами маємо деякі вказівки в різних справах, але, на жаль, неповних. Від 20/X 1798 р. маємо відношення: „изъ Ростовскаго духовнаго правленія въ Маріупольское духовное правленіе“ (арк. 2566). Тут читаємо такі цікаві рядки. „Послѣдовавшимъ изъ Новороссійской духовной консисторіи въ сіе духовное правленіе сего октября 11 числа указомъ по сообщенію Новороссійской Палаты суда и расправы велѣно: по дѣлу осужденному въ ней екатеринославскаго козаческаго войска лѣвой стороны Днѣпра изъ дворянъ хорунжему Никитѣ Чунихину по сумненію причиненія имъ прошлого 196 года сентября 3 числа... подданному Петру Горбу ножемъ въ бокъ раны, отъ которой онъ Горбъ чрезъ дватцать пять дней и умре“ (арк. 2566). На жаль, ми не маємо тут потрібних подробиць, які-б виясняли цю не цілком ясну справу. В іншій випадку справа виступає яснѣш. Ми маємо тут „проектъ резолюціи“ (десь у січні 1851, арк. 952). З нього бачимо, що справа йшла „о жестокомъ обращеніи помѣщика Александровскаго уѣзда капитана Куксенка съ крестьянами его, слѣдствіемъ коего послѣдовала смерть 12 лѣтнему мальчику Ксенофонту Постылѣ“. Далі „капитанъ Куксенко въ слѣдствіе жестокаго обращенія его съ крестьянами по Высочайшему повелѣнію преданъ военному суду и находится въ Екатеринославѣ, а произведенное объ немъ дѣло передано Г. Командиру Екатеринославскаго внутренняго гарнизоннаго баталіона для разсмотрѣнія въ военно-судной Коммиссіи“. Що-до маетку, то його передано „въ управленіе законной женѣ Куксенка, не участвовавшей въ преступленіи мужа, чѣмъ самимъ Куксенко лишень уже на будущее время всякой возможности не только стѣснятъ крестьянъ, но и имѣтъ какое бы ни было вліяніе на управленіе своимъ имѣніемъ“, через те маеток і не було передано до „Опекунскаго управленія“. Але потім виявилось, що капітан Куксенко і далі жорстоко поводивсь із своїми селянами, „причинилъ жестокіе побои собственной своей крестьянкѣ Екатеринѣ, отъ коихъ въ скорости она умерла“, через те вирішено перевести передачу маетку до Опіки (арк. 953). Отже, хоч і були певні вагання, все-ж-таки довелося вжити звичайних у таких умовах заходів, щоб уникнути дальших зловживань супроти селянства.

Про настрої селянства детальніших указівок місцевих нема. Загальні вказівки характеризують місцеві настрої тими самими загальними рисами.

І тут також уживали певних засобів, щоб якось уникнути загострень та вибухів з боку селянства. Зверталися до посередництва духівництва, щоб воно й собі впливало та затримувало селянство від ворожих виступів. Тим більше турбувало, коли сільське духівництво не втримувалося від участі в тій чи іншій формі в місцевих селянських заворушеннях. Обіжник духівництву з Новоросійської духовної консисторії 16 серпня року 1800 передає за-для загального відома справу відношення духівництва до селянської неслухняності. „По имянному е. и. в. высочайшему указу объявленному синодальному члену преосвященному Амвросію архієпископу санктпетербургскому и кавалѣру въ отношеніи отъ господина генерала отъ инфантеріи генераль прокурора и кавалѣра Оболянинова, что е. и. в. по донесеніямъ симбирскаго гражданскаго губернатора Сушкова о крестьянахъ графа Румянцева Алатырскаго уѣзда села Чеберчина, вышедшихъ изъ повиновенія своему помѣщику, усмотрѣвъ, что в семъ неустройствѣ крестьянъ участвовали и трое тѣхъ селеній священниковъ, высочайше повелѣтъ соизволилъ сообщить ему преосвященному для замѣчанія и подтвержденія кому слѣдуетъ, чтобы духовные ни подъ какимъ видомъ в столь постыдные и закону противные поступки не вмѣшивались: святѣйшій правительствующій синодъ приказали, хотя въ слѣдствіе именного е. и. в. указа состоявшагося 1797 года февраля въ 19-й день присланными изъ святѣйшаго синода того-ж года маія отъ 6 дня всѣмъ епархіальнымъ архієреямъ указами между прочимъ предписано всемѣрно стараться предусматривать и упреждать возмущенія крестьянъ; и естли донесено или примѣчено будетъ въ которомъ изъ священниковъ хотя одно только подозреніе наклоненія къ возмущенію ихъ, такового немедленно брать въ Консисторію..., а приходъ поручить другому...“ Оцей циркулярний наказ з Новоросійської духовної консисторії надісланий до Маріупільського духовного правління потім розісланий по парафіях за-для повідомлення духівництва та виконання: на початку наказу зазначено, яким саме парохам має бути надіслано (арк. 2591): „Орѣховскому, Преображенскому, Малотокмацкому, Гуляйпольскому, Пологовскому, Раздорскому, Черниговскому, Токмацкимъ, Васильевскому“, які і повинні дати підписку, що читали та виконуватимуть.

Прояви неслухняності селянства зазначені, хоч у тих документах, що маємо, і не дуже повно. Нарікання поміщицтва на місцеве селянство, його настрої теж зустрічаємо в документах та листах. Ось в однім приватнім листі знаходимо прохання знайти місце управителя панського маєтку: „потрудитесь, братецъ, узнать отъ того господина, о которомъ вы говорили во время Орѣховской ярманкѣ, нуждается ли онъ имѣть управителя въ его имѣніи, которое и вамъ извѣстно... ибо я рѣшаюсь здѣшніе гнусные мѣста непременно оставить... а паче худо естли балованные крестьяне по оплошности владельцовъ“... (а. 663).

Спинімося тут іще на однім цікавім епізоді. Це справа Павла Новицького, який був за управителя в маєтку штаб-ротмістра Олєксандра Лукашевича в прис. Лукашівці Катеринославського повіту. З документів

ми дізнаємося, що селяни поміщика Лукашевича були невдоволені з його управителя, вийшли з слухняности та побили управителя П. Новицького. На жаль, ми не маємо тут повної справи, бракує за-для повного її ви-яснення. Маємо поясіння самого П. Новицького, колезького реєстратора, з приводу цієї події (арк. 610) та його-ж відповідь на те, „какъ кре-стьяне доказываютъ“ (а. 614, 655). Селяни показували, що управитель гнітив їх великою панщиною, суворо поводивсь, уживав жорстоких кар. У своїх поясіннях на селянські заяви П. Новицький писав, що такого не бувало і що селянські скарги безпідставні. Кінця справи ми тут, на жаль, не маємо.

ЗВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

за 1926 р.

Комісія Історично-Географічна в 1926 р. провадила свою працю в таких напрямках¹⁾.

Вибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту як з друкованих джерел, так і недрукованих архівних джерел.

Оброблення в монографічній формі окремих питань з історії заселення, переходів людности, міст, торгівлі та ин. Про хід розроблення намічених тем співробітники звичайно повідомляли на засіданнях Історично-економічної підсекції, де обговорювано питання, зв'язані з наміченими темами та зачитаними статтями.

Складання статтів словникового типу. В цім році подано статті про поселення таких районів: Київщина, Півд. Волинь, Луцький район, Гуманщина, Борзенщина, Козелеччина, Кременчуччина та ин. В обробленні брали участь Баранович О. І., Грушевський Ол. С., Єфимовський В. С., Ткаченко Мик. Мих., Ткаченко Ол. Мих., Шамрай Сер. В. та ин.

В тіснім зв'язку з цією працею йшли архівні студії, які мали своїм завданням вияснити склад київських архівних збірок, які не мають докладних описів, і в їх складі визначити в першу чергу матеріали історично-географічного змісту, які були-б корисні за-для праці Комісії. Цю працю провадили Баранович О. І., Грушевська Ол. Ол., Жданова Над. Мик. та инші. Наслідком цих студій було й декілька окремих статтів, які було зачитано на засіданнях Комісії та Історично-економічної підсекції. Те-ж завдання мали і студії над Рум'янцівським Описом, над даними самого Опису та над актами, що їх додано до Опису; розробляли такі теми — історія м. Баришполя, історія м. Баришівки, питання міського господарства та ин.

¹⁾ Під керуванням Ол. С. Грушевського, в складі штатних співробітників — Баранович Ол. Ів., Ткаченко Мик. Мих., Шамрай Г. С. та співробітників звичайних (у Києві та по інших містах): Глушко С. В., Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Шамрай С. В., Юркевич В. Д. та ин.

Засідання Історично-Географічної Комісії присвячені були вивченню питань біжучої праці, вивченню метод, характеристики окремих груп джерел. Крім того заслухані були повідомлення про хід праці та замітки про архівні джерела та про матеріали від кореспондентів комісії.

1. Баранович Ол. Ів. Матеріали з історії панського господарства на Волині.

2. Баранович Ол. Ів. Звідомлення про подорож в літі 1926 р. (Житомир, Вінниця, Кам'янець).

3. Грушевський Ол. С. З Луцького життя XVI в.

4. Грушевський Ол. С. Полтавські акти збірки Лазаревського.

5. Єфимовський В. С. Березна. Борзна.

6. Жданова Н. М. Архівні матеріали збірки Я. Новицького.

7. Маломуж Д. А. Звідомлення про подорож в літі 1926 р. (Півд. Київщина).

8. Ткаченко М. М. Звідомлення про подорож (Гумань, Катеринослав, Одеса).

9. Шамрай Серг. В. Місто Баришпіль на підставі даних Рум'янцівського Опису.

10. Юркевич В. Д. Звідомлення про працю в Московських Архівах.

Викінчені статті зачитували співробітники на засіданнях Історично-економічної підсекції.

1. Баранович Ол. Ів. З історії заселення Півд. Вол

2. Грушевський Ол. С. Старшинські захоплення ких земель XVII—XVIII вв.

3. Жданова Н. М. З архіву Я. Новицького.

4. Нечипоренко П. Умови праці на Батуринських та Глухівських „національних строснях“.

5. Петровський М. Три Поповичі.

6. Тищенко М. Суконна фабрика Київського „приказа общественного призрѣнія“.

7. Фаранюк Т. З історії Вінницької околиці XV—XVI вв.

8. Шамрай С. В. Баришпіль в XVIII в.

9. Юркевич В. Д. Звиногородщина в XV—XVI вв.

З М І С Т

	Стор.
Грушевський Ол. С. Луцьке міщанство в XVI в.	1—12
Юркевич В. Звиногородщина в XV — XVI вв.	13—22
Г. Вінницька шляхта в XVI в.	23—31
ький Ю. Марія Дорошиха (з Сосницької старовини).	32—39
Чернігівські ратушні скарги	40—52
й Ол. С. Гетьманські земельні універсали 1660—1670 рр.	53—92
. До історії м. Баришполя у XVIII в.	93—120
о П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських дальних строєніях“	121—134
вська Ол. Ол. Київська форпостна лінія	135—144
ценко М. Суконна фабрика Київського „Приказа Общественнаго При- зрѣнія“	145—148
Шамрай Серг. Вінницьке селянство 1840-х р.	149—161
Жданова Над. Мик. З архівної збірки Як. Новицького	162—176

